

АРТУР КЕСТЛЕР

ТРИНАЕСТО

ПЛЕМЕ

ХАЗАРСКО ЦАРСТВО И

ЊЕГОВА ОСТАВШТИНА

Превела са енглеског

Бранка Алтарац

ПРОСВЕТА

ХАРОЛДУ ХАРИСУ

уреднику

са којим се нисам никад свађао и

који је предложио наслов за ову књигу

Желео бих да се захвалим госпођи Џоан Сент

Џорџ Саундерс из „Writer's & Speaker's Research“

на свесрдној и маштовитој помоћи у праћењу

магловитих путоказа и откривању грађе које ни-

сам ни био свестан.

Такође, много дугујем госпођи Шули Ромни

за преводе са руског и госпођици Тали Бар-

Хаим за преводе са хебрејског.

Први дес УСРОН

АРТУР КЕСТЛЕР
ТРИНАЕСТО
ПЛЕМЕ
ХАЗАРСКО ЦАРСТВО И
ЊЕГОВА ОСТАВШТИНА

Превела са енглеског

Бранка Алтарац

ПРОСВЕТА

ХАРОЛДУ ХАРИСУ

уреднику

са којим се нисам никад свађао и

који је предложио наслов за ову књигу

Желео бих да се захвалим госпођи Џоан Сент

Џорџ Саундерс из „Writer's & Speaker's Research“

на свесрдној и маштовитој помоћи у праћењу

магловитих путоказа и откривању грађе које ни-

сам ни био свестан.

Такође, много дугујем госпођи Шули Ромни

за преводе са руског и госпођици Тали Бар-

Хаим за преводе са хебрејског.

Први део УСПОН

И ПАД ХАЗАРА

„ У Хазарији оваца , меда и Јевреја

има у знатним количинама . ”

Мукадаси, *Descriptio Imperil Moslemici* (десети век)

I
УСПОН

1

У време када је Карло Велики био крунисани цар Запада, источним границама Европе, између Кавказа и Волге, управљала је јеврејска држава, позната као Хазарско царство. На врхунцу своје моћи, од седмог до десетог века н.е., ово је царство имало значајну улогу у обликовању судбине средњовековне, а самим тим и савремене Европе. Византијски цар и историчар, Константин Порфирогенет (913-959) био је тога свестан када је у расправи о дворском протоколу¹ забележио да су писма слата папи у Рим, као и она упућена цару Запада, носила златни печат вредан два солида, док је поруке хазарском краљу красио печат од три солида. То није било улагивање, већ *Realpolitik*. „У периоду којим се бавимо“, писао је Бари, „вероватно је у погледу спољне политике Царства хазарски кан био само нешто мањег значаја него Карло Велики и његови наследници.“²

Земља Хазара, народа турског порекла, заузимала је кључни стратешки положај на пролазу од виталне важности који се налазио између Црног и Каспијског мора, на месту где су се сучељавале велике источне силе тога времена. Представљала је тампон-зону која је штитила Византију од напада грамзивих варварских племена из северних степа - Бугара, Мађара, Печењега и других, а касније и Викинга и Руса. Али са становишта византијске дипломатије и европске историје подједнака је, ако не и још значајнија, чињеница да је хазарска војска успешно зауставила арапску лавину у њеним раним, најра-

11
зорнијим фазама и на тај је начин спречила муслимане да освоје Источну Европу. Професор Данлоп са Универзитета Колумбија, водећи познавалац историје Хазара, изнео је кратак преглед ове одлучујуће, мада практично непознате епизоде:

„Земља Хазара се налазила на природном путу напредовања Арапа. Током неколико година од Мухамедове смрти (632. н.е.), грабећи ка северу преко згаришта двеју цареви-

на и бришући све пред ообом, војска Калифата допрла је до велике планинске препреке - Кавказа. Савлађивање ове препреке отворило би пут ка земљама Источне Европе. Међутим, у пределу Кавказа, Арапи су наишли на организовану војну силу која је спречила њихова даља освајања у том правцу. Ратови Арапа и Хазара трајали су више од стотину година, и премда мало познати, знатне су историјске важности. На Турском пољу, у сукобу са Францима Карла Мартела, заустављена је плима арапске инвазије. Отприлике у исто време, претња на истоку Европе није била ништа мања... Победничке муслимане дочекале су и задржале снаге Хазарске царевине... Не може се сумњати у то да би без Хазара северно од Кавказа Византију, бедем европске цивилизације на истоку, Арапи надмудрили и да би историја Хришћанства и Ислама била сасвим друкчија од оне која нам је позната."³

И ни најмање не чуди, ако и имају на уму ове околности, то што се 732. године, после славне хазарске победе над Арапима, будући цар Константин V оженио хазарском принцемом. Њихов је син, потом, постао цар Лав IV, познат као Лав Хазар.

Иронијом судбине, последња битка у овом рату, 737. н.е., окончана је поразом Хазара. Али, до тада је већ спласнуо замах муслиманског светог рата, унутрашња гложења уздрмала су Калифат, и арапски су се освајачи, не стекавши стабилно упориште на Северу, истим путем, преко Кавказа, вратили одакле су и дошли, док су Хазари постали још моћнији него што су били.

Неколико година касније, вероватно 740. н.е., цар, његов двор и војна владајућа класа, прихватили су јеврејску веру, и јудаизам је постао државна религија Хазара. Без сумње, њихови су савременици том одлуком били запре-

12
пашћени, баш колико и данашњи научници када су на тај податак наишли у арапским, византијским, руским и хебрејским изворима Један од коментара најскоријег датума налази се у делу мађарског историчара и марксисте,

др Антала Барта у његовој књизи Мађарско друштво у осмом и деветом веку 4 неколико је поглавља о Хазарима, с обзиром на то да су већим делом тог периода Мађари били под њиховом управом. Па ипак, њиховом преобраћењу у јудаизам посвећен је свега један пасус и то са прилично недоумице:

„Наша истраживања не могу задирати у проблеме који се тичу историје идеја, али читаочеву пажњу морамо скренути на питање државне религије у Хазарском царству. Јеврејска вера постала је званична религија владајућег слоја друштва. Излишно је рећи, али то што је етнички нејеврејски народ прихватио јеврејску веру као државну религију, може бити предмет занимљивих нагађања. Ми ћемо се, међутим, ограничити на примедбу да је - упркос византијском пропагирању хришћанства, утицају муслимана са истока и противно политичком притиску ових двеју сила - ово, званично преобраћење у религију коју ниједна политичка сила није подржавала, а готово све су је прогањале, изненадило све историчаре који се баве Хазарима и не може се сматрати случајним, већ мора бити схваћено као знак независне политике тог царства."

То нас још више збуњује. Па ипак, док се извори разликују у мањим детаљима, не разилазе се у значајним чињеницама.

Оно о чему може да се расправља, јесте судбина јеврејских Хазара после пропасти њихове империје у дванаестом или тринаестом веку. Извори на ову тему су оскудни, мада се крајем средњег века помињу различита хазарска насеља на Криму, у Украјини, Мађарској, Пољској и Литванији. Општа слика која се помаља из фрагментарних података открива нам да су се хазарска племена и заједнице селили у оне области Источне Европе - углавном у Русију и Пољску - у којима је у предвечерје савременог доба била највећа концентрација Јевреја. То је неке историчаре навело на претпоставку да би знатан

део, можда и већина источних Јевреја, могао да буде хазарског, а не семитског порекла.

Далекосежним последицама ове хипотезе може се објаснити велика предострожност са којом историчари приступају овом предмету, уколико већ нису могли да га избегну. Зато се у *Encyclopaedia Judaica*, издатој 1973, осим Данлоповог чланка „Хазари“ налази и посебан одељак на тему „Хазарски Јевреји после пада царства“ који су потписали издавачи, а писан је са очигледном намером да умири оне који верују у догму о „изабраној раси“:

„Караити (фундаменталистичка јеврејска оекта) са Крима, из Пољске и из других крајева, који говоре турским језиком, сведоче о вези са Хазарима, што докази из фолклора и антропологије потврђују колико и језик. Чини се да је приличан број доказа који говоре у прилог непрекидног присуства потомака Хазара у Европи.“

Колико је, у квантитативном смислу, значајно то „присуство“ кавкаских Јафетових синова у Семовим шаторима? Један од најрадикалнијих заговорника хипотезе о хазарском пореклу Јевреја јесте А. Н. Полиак, професор средњовековне јеврејске историје на Универзитету у Тел Авиву. Његова књига Хазариа (на хебрејском) објављена је 1944. у Тел Авиву, а друго издање појавило се 1951.⁵ У уводу пише о томе како чињенице захтевају „нов приступ проблему односа између хазарских Јевреја и других јеврејских заједница као и питању колико далеко можемо ићи претпостављајући да је то (хазарско) јеврејство језгро велике јеврејске заједнице у Источној Европи... Потомци ове заједнице - они који су остали где су и били, они који су се иселили у Сједињене Државе и у друге земље и они који су отишли у Израел - представљају данас највећи део јеврејске популације у свету.“ Ово је написано пре но што су биле познате праве размере холокауста, али не утиче на чињеницу да су преживели Јевреји у свету, претежно источноевропског, а тиме, вероватно, углавном хазарског порекла. То би значило да њихови преци нису дошли из Јордана него

са Волге, не са Ханана него са Кавказа (који је некада сматран колеквом аријевске расе) и да су хунским, ун-14

гурским и мађарским племенима генетски ближи него семену Аврамовом, Исаковом и Јаковљевом. Уколико би се то показало тачним, појам „антисемитизам“ постао би бесмислен јер је заснован на заблуди у којој су подједнако биле и убице и њихове жртве. Повест о хазарској империји, док полако израђа из прошлости, постаје налик најсвирепијој обмани за коју је историја икада била одговорна.

„Атила је, ипак, био краљ само у краљевини шатора. Његова је држава ишчезла а презрени Цариград још увек је моћан. Шатори су нестали, градови су опстали. Хуни бејаху као вихор...”

Тако каже Касел,⁶ оријенталиста из деветнаестог века, наговештавајући да је Хазаре, из сличних разлога задесила слична судбина. Ипак, Хуни су на европској сцени били присутни тек осамдесет година⁷ а Хазарско се царство на њој одржало готово четири века. И они су живели највише у шаторима, али су имали и велика градска насеља и племена номадских ратника постепено су већ прерасла у народ земљорадника, сточара, рибара, виноградара, трговаца и вештих занатлија. Ископине совјетских археолога сведоче о релативно напредној цивилизацији, сасвим друкчијој од „хунског вихора“. Пронашли су трагове и по неколико миља дугих села,⁷ у којима су куће покривеним пролазима биле повезане са огромним стајама, торовима и шталама (димензије су им биле 3 - 3 1/2 x 10 - 14 метара, и имале су потпорне стубове)⁸. Неки од воловских плугова као и други сачувани предмети - споне, копче, украси за седла и др. - изузетне су занатске израде.

Нарочита је пажња посвећена у тле укопаним темељима кућа кружног облика.⁹ Према совјетским археолозима, било их је свуда дуж територија које су настањивали Ха-

* Отприлике од 372, када су из степа северно од Каспнјског мора,

Хуни почели да се крећу ка западу, па све до смрти Атилине 453.

15

зари и биле су ранијег датума од њихових уобичајених, четвртастих зграда. Очигледно, округле куће симболизују прелаз са лако преносивих шатора у облику куполе на стална пребивалишта, са номадског на седелачки, боље речено, полуседелачки начин живота Према арапским изворима, Хазари су у својим градовима, чак и у главном граду Итилу, остајали само преко зиме. С доласком пролећа, паковали су шаторе, напуштали куће и са овцама и стоком кретали у степе или разапињали шаторе у житним пољима или виноградима.

Ископавања су, такође, показала да је њихова царевина, у потоњем периоду, осмом и деветом веку, била опасана сложеним ланцем утврђења која су, окренута ка отвореној степи, штитила њене северне границе. Ове тврђаве чиниле су груб полукружни лук од Крима (којим су Хазари управљали извесно време) дуж доњих токова реке Доњеца и Дона до Волге, док их је на југу штитио Кавказ, на западу Црно море а на истоку „Хазарско море“ - Каспијско.'

Међутим, северни ланац утврђења био је само унутрашњи прстен који је штитио стабилно језгро хазарске земље а стварне границе њихове владавине северним племенима мењале су се у зависности од ратне среће. На врхунцу своје моћи контролисали су или убирали порез од отприлике тридесетак различитих народа и племена која су настањивала простране територије између Кавказа, Аралског мора, Урала, града Кијева и украјинских степа. У народе под врховном влашћу Хазара спадали су Бугари, Бурти, Огузи, Мађари, готске и грчке колоније на Криму, као и словенска племена у северозападним шумским пространим областима. Ван ових пространих области, хазарска је војска напала Грузију и Јерменију, у Арапски

Калифат зашла чак до Мосула. Речима совјетског археолога М. И. Артамонова:10

* До дана данашњег, муслимани, сећајући се арапског страха од напада Хазара, Каспијско море, које је немирно попут самих номада и које је запљускује њихову степску земљу, називају Бахр -ул -Кхазар „Хазарско море“. (W. E. O. Allen Историја Грузијског народа , Лондон 1952.)

16

„До деветог века није било премца хазарској превласти северно од Црног мора и у суседним степским и шумским областима Дњепра. Хазари су столеће и по били врховни господари јужне половине Источне Европе и представљали су моћан бедем који је блокирао уралско-каспијски пролаз из Азије у Европу. Током целог овог периода, они су задржавали налете номадских племена са истока.“
Ако на историју великих номадских империја бацимо поглед из птичје перспективе, Хазарско је царство, временски, по величини и степену цивилизацијског развоја, негде између Хунске и Аварске империје које су му претходиле, и Монголске империје, која је за њим уследила. Али ко су били ти људи - знаменити подједнако по својој моћи и достигнућима као и по свом преобраћању у религију прогнаних? Описи који су до нас допрли потичу из њима непријатељских извора, па се не могу узети здраво за готово.

„Што се Хазара тиче“, пише један арапски хроничар,11 „они су на северу насељене земље, ка седмом пределу, а изнад њихових глава је сазвежђе Великог медведа Њихова земља је хладна и влажна, па је њихов тен бео, очи плаве, коса бујна и углавном црвенкаста, тела крупна а нарав хладна. Њихов општи изглед је дивљачан.“
После столећа у ком су ратовали, арапски писац, очигледно, није био веома наклоњен Хазарима, баш као ни грузијски или јерменски писци, чије су земље, знат-

но старије културе, хазарски коњаници често пу-
стошили. У грузијском летопису, у духу вековног преда-
ња, изједначени су са домаћинима Гога и Магога, „див-
љим људима”.¹² Један јерменски писац говори о
„страшном мноштву Хазара дрских, широких лица, без
трепавица и дуге, као код жена, распуштене косе”.» На
крају, арапски географ Истахри, м један од главних арап-
ских извора, каже: „Хазари не личе на Турке. Црнокуси
су и две их је врсте: такозвани Кара-Хазари (црнн Хаза-

ри) црномањаста су као Индијци, а други су, Ак-Хазари, белопути и изразито лепа.

Ово је ласкавије, али само повећава пометњу. Јер, Турци су имали обичај да о владајућим класама или клановима говоре као о „белима“, а о нижим слојевима као о „црнима“. Због тога нема разлога за веровање да су „бели Бугари“ били бељи од „црних Бугара“ или да су „бели Хуни“ (Ефталити), који су у петом и шестом веку нападали Индију и Персију, били светлије пута него друга хунска племена која су нападала Европу. Истахријеви написи о тамнопутим Хазарима, као и дела његових колега, настала су на основу чувења и легенди, а ми ни данас не знамо ишта више о физичком изгледу Хазара или о њиховом етничком пореклу.

На последње питање може се одговорити једино магловито и уопштено. Али подједнако је фрустрирајућа и потрага за пореклом Хуна, Алана, Авара, Бугара, Мађара, Башкира, Бурта, Сабира, Уигура, Сарагура, Оногура, Утигура, Кутригура, Тарниака, Котрагара, Хабара, забендера, Печењега, Огуза, Кумана, Кипчака и десетине других племена или народа који су на том попришту миграција у време Хазарске царевине били на истој вртешци. Чак ни порекло Хуна, о којима знамо знатно више, није извесно. Њихово је име очито изведено из кинеске речи Хиунг -ну која означава ратничке номаде уопште, док су други народи Хумина називали, не правећи икакву разлику међу њима, сваковрсне путујуће хорде, укључујући и већ поменуте „беле Хуне“, Сабире, Мађаре и Хазаре. У првом веку н. е. Кинези су своје непријатне хунске суседе протерали ка западу, покренувши тако једну од оних лавина које су вековима повремено тутњале од Азије ка западу. Од петог века наовамо, многа од племена која су се кретала ка западу, називана су уопштено „Турци“. Име које је, како се претпоставља, такође кинеског

порекла (и по свему судећи изведено из назива неког
' Знимљиво је запазити да су израз „Хун“ Британци у Првом
овет-
ском рату користили у истом пежоративном смислу, док су у
мојој
родној Мађарској, ђаке учили да се с патриотским поносом
диве „слав-
ним хунским праоцима“. Један ексклузивни веслачки клуб у
Будим-
пешти звао се „Хуниа“, а Атила је још увек веома популарно
име.

18

брда) касније се односило на сва племена чији језици
имају извесне заједничке карактеристике и припадају
„турској“ језичкој групи. Отуд се израз „турски“, у сми-
слу у којем су га користили средњовековни писци, а
често и модерни етнолози, односи пре свега на језик, а
не на расу. У том смислу Хуни и Хазари били су „тур-
ски“ народ.' Претпоставља се да је језик Хазара био чуваски,
дијалекат турског језика још увек жив у Аутономној
Чувашкој Совјетској Републици, између Волге и Суре. За
чуваски народ верује се, заправо, да потиче од Бугара ко-
ји су говорили дијалектом сличним хазарском. Али све
су ове везе прилично бледе и заснивају се на мање или
више произвољним закључцима оријенталних филолога.
Све што са сигурношћу можемо рећи било би да су Ха-
зари „турско“ племе које се појавило из азијских степа,
вероватно у петом веку наше ере. Порекло назива Хазар
и савремених изведеница из њега потеклих, такође је
предмет веома умних спекулација. Највероватније је та
реч изведена из турског корена газ (лутати) и значи јед-
ноставно „номад“. Од већег су значаја за нестручњака не-
ке њене, наводне, савремене изведенице, међу њима ру-
ски Козак и мађарски Хусар - обе у значењу ратоборног
коњаника," као и немачки Кецер - јеретик, тј. Јеврејин.
Ако су ове изведенице тачне, указују на то да су Хазари
знатно утицали на машту разноликог пука у средњем ве-

ку.

Неки персијски и арапски летописи привлачна су комбинација легенде и трач-рубрике. Могу почети причом о настанку космоса, а завршити најгорим оговарањима. Тако Јакуби, арапски историчар из деветог века, порекло Хазара прати чак до Јафета, трећег Нојиног сина. У књижевности се ова веза са Јафетом често помиње, док ' Али не и Мађари чији језик припада угро-финској језичкој групи. "

Хусар је вероватно преко српскохрватског изведен из грчких назива

за Хазаре.

19

их друге легенде повезују са Аврамом или Александром Великом.

Једно од најранијих веродостојних помињања Хазара јавља се у сиријском летопису Захарија Ретора' из средине шестог века. Хазари се помињу у списку народа који су насељавали област Кавказа. Други извори указују на то да се о њима знало још цео век раније и да су били блиско повезани са Хунима. 448. године византијски цар Теодосије II послао је Атили своје изасланике међу којима је био и чувени говорник по имену Прискус. Он је подробно бележио не само ток дипломатских преговора, већ и много о дворским сплеткама и збивањима у Атилиној раскошној дворани за госте. Био је, у ствари, изванредан писац трач-рубрика, али су његови записи још увек један од основних извора сазнања о обичајима и навикама Хуна. Али Прискус помиње и Хунима подређен народ који назива Аказирима - вероватно су то Ак-Хазари или „бели" Хазари (за разлику од „црних" Кара-Хазара)". Византијски је цар, каже Прискус, покушао да овај ратнички народ придобије на своју страну, али понуђено мито грамзиви хазарски поглавар по имену Каридах није сматрао довољним, па је остао веран Хунима. Атила је поразио поглаваре који су били Каридахови супарници, поставио га је за јединог владара Аказира и позвао да по-

сети његов двор. Каридах му се бескрајно захваљуивао на позиву али је на крају рекао да би „смртнику било сувише тешко да погледа бога у лице. Јер као што не може гледати у сунце без последица, човеку је још теже да у лице гледа највећег бога." Атила је сигурно био задовољан оваквим одговорим, јер је Каридаха задржао на власти.

То је заправо дело анонимног компилатора названо по ранњем грчком историчару чији рад компилација укратко приказује.

** Век касније, „Аказире" као ратнички народ помиње и Јорданес. ве-

лики готоки историчар, а такозвани „Географ из Равене" изједначава их

са Хазарима. С тим се слаже већина савремених стручњака (шузев Ма-

карта, мада треба видети како Данлоп побија његове ставовс). Кассл. на

пример, указује на то да Прискусов изговор и начин писања одговарају

јерменском и грузијском: Хазир.

20

Прискусови записи потврђују да су средином петог века на европској сцени Хазари били народ под врховном влашћу Хуна, и да се, заједно са Мађарима и другим племенима, могу сматрати једним од каснијих изданака Атилине хорде.

Слом Хунске царевине после Атилине смрти, у Источној је Европи оставио за собом празнину којом су поново, од истока ка западу, у таласима надирале номадске хорде, међу којима су се истицали Уигури и Авари. Чини се да су током највећег дела овог периода Хазари били срећно забављени пљачкањем богатих транс-кавказских области Грузије и Јерменије и прикупљањем драгоценог плена. У другој половини шестог века, постали су доминантна сила међу племенима северно од Кавказа. Нека од тих племена - Сабири, Сарагури, Самандари, Баланцари и др. - од тада се више не помињу поименично у изворима: Хазари су их потчинили или асимилова ли.

Најжешћи су отпор, очигледно, пружили моћни Бугари. Али и они су сломљени и потучени (око 641), што је условило цепање овог народа на два дела: неки су кренули на запад, према Дунаву, у област садашње Бугарске, а други на североисток, према средњој Волги, оставши тако и даље под врховном влашћу Хазара. Током ове приповести често ћемо помињати и Бугаре са Дунава, а тако и оне са Волге.

Али пре него што ће основати суверену државу, Хазари су приправнички стаж морали да одслуже под другом кратковечном силом, тзв. Западно-турским царством или Туркутском краљевином. Био је то савез племена, под влашћу Кагана или Хагана/ чију ће титулу касније усвојити и хазарски владари. Прва турска држава, ако је тако уопште можемо назвати, трајала је једно столеће (око

* Или Какана или Хакана или Чакана и тсл. Оријенталисти су веома

осетљиви у погледу правилног писања (видети Прилог 1). Ја ћу се

држати Кагана. С обзиром на то да најмање смета западњачком уху.

Међутим, „х“ у Хазар, у општој је употреби.

21

550-650), а потом се распала готово без трага. Међутим, тек по оснивању ове краљевине, назив „Турци“ коришћен је да означи посебан народ, за разлику од других народа који су говорили турским језиком, као што су били Хазари и Бугари.”

Хазари су најпре били под хунским, а потом под турским старатељством. Када је, средином седмог века, помрачена турска моћ, на њих је дошао ред да управљају „Краљевином Севера“, како су је звали Персијанци и Византинци. Према једном предању, 15 у палати великог персијског цара Хусрава (Chosroes) Анусирвана (Благословеног) три су златна гостинска престола била предвиђена за византијског, кинеског и хазарског владара. Ови му властодршци нису дошли у државну посету, а златни престоли, ако су и постојали, били су искључиво симболични. Али, истинита или измишљена, ова се прича добро уклапа у званични извештај цара Константина о троструком златном печату који је царска канцеларија наменила хазарском владару.

Тако су током првих неколико деценија седмог века, непосредно пре муслиманског урагана који се подигао из Арабије, Средњим Истоком владале три силе: Византија, Персија и Западно турско царство. Прве две међусобно су ратовале, с повременим прекидима, готово цео век и чинило се да су обе пред сломом. Како се касније показало, Византија се опоравила, пред Персијским царством била је брза пропаст, а време Хазара тек је наступало. Номинално, још увек под врховном влашћу Западног турског царства, били су унутар њега делотворно најјача сила, и убрзо ће га и наследити. Зато је 627. године, припремајући се за одлучујућу битку против Персије, римски цар Ираклије склопио први у низу војних савеза са

' Међутим, „Турци“ се и даље, без разлике односило на сва
стенска
номадска племена, а назив је коришћен као еуфемизам за
„Варварин“
или као синоним за „Хун“ што је изазпало многе забуне у
тумачеи.)'
древних извора.

22

Хазарима. Више је различитих гледишта када је реч о улози коју су Хазари имали у овом, чини се неславном, војном походу, али су основни подаци неспорни. Хазари су ираклију упутили 40.000 коњаника који су под вођством поглавара по имену Зибе учествовали у нападу на Персију, а онда се - вероватно сити опрезне стратегије Грка - вратили да опседну Тифлис. Опсада је била неуспешна, али су се већ следеће године поново придружили Ираклијевим снагама, заузеле грузијску престоницу и вратили се са богатим пленом. Гибон је (на основу Теофана) сликовито описао први сусрет римског цара и хазарског поглавара.¹⁶

„... Корисним и часним савезништвом са Турцима, римски се цар супротставио непријатељском савезу Хусрава и Авара. На његов је позив хорда Хазара своје шатаре са равница око Волге преселила у грузијске планине. Ираклије их је примио у близини Тифлиса, а Кан и његови достојанственици, ако је веровати Грцима, сјахали су с коња и пали ничице на тло у знак обожавања Цезаровог пурпура. Оваквом добровољном вазалском покорношћу и пружањем драгоцене потпоре, заслужена су најтошшја признања и цар је своју дијадему положио на главу турског принца поздрављајући га нежним загрљајем и називајући га сином. После ракошне гозбе, даровао је Зибела сребром и украоима, златом, драгуљима и свилом, који су се користили за царском трпезом, а онда је властитом руком поделио драгуље и накит својим новим савезницима. У тајном је разговору показао портрет своје кћери Јевдокије и, понизивши се толико да варварину ласка обећаваши му је за верну и поштовања достојну младу, добио је појачање од четрдесет хиљада коња...”

Јевдокија (или Епифанија) била је једина кћи Ираклијева из првог брака. Обећање да ће је дати за „Турчина” још једном сведочи о томе колики је значај византијски двор придавао савезу са Хазарима. Међутим, до тог брака није дошло, јер је Зибел умро док је Јевдокија са својом

свитом била на путу к њему. Теофан двосмислено алудира ' Под Турцима, како се касније показало, он подразумева Хазарс.

23

ра на то да је Зибел „свог сина, голобрадог дечка", представио цару као *quid pro quo* (замену).

У другом сликовитом одломку из јерменског летописа цитирано је нешто што би се могло назвати наређењем о мобилизацији, које је хазарски владар издао приликом другог војног похода на Персију: упућено је „свим племенима и народима (под влашћу Хазара), становницима равница и планина, било да живе под крововима или под ведрим небом, било да су им главе обријане или коса другачка".¹⁷

Ово је први наговештај хетерогеног етничког мозаика од којег је настало Хазарско царство. „Прави Хазари" који су њиме управљали, вероватно су увек били у мањини, као и Аустријанци у Аустро-Угарској монархији. Персијска држава никада се није опоравила од разорног пораза који јој је 627. нанео цар Ираклије. Дошло је до побуне: цара је погубио његов властити син који је и сам умро после неколико месеци. На престо је доведено нејакко дете и после десет година анархије и хаоса, арапска војска која се прва појавила на позорници догађаја, сасанидској је империји задала коначни ударац. Отприлике у исто време, Западно турски савез распао се на племена која су га сачињавала. Један нови троугао сила заменио је претходни: исламски Калифат, хришћанска Византија и новонастало Северно Хазарско царство. Судбина је хтела да ово последње буде изложено налетима арапских напада у њиховим првим фазама и да равнице Источне Европе заштити од освајача.

У првих двадесет година Хеџире (Мухамедовог бега у Медину 622. године, откад почиње арапски календар), муслимани су освојили Персију, Сирију, Месопотамију и Египат а само срце Византије (данашњу Турску) опколили су убојитим полукругом који се протезао од Меди-

терана до Кавказа и јужних обала Каспијског мора. Кавказ је био голема природна препрека, али не мања од

24

Пиринеја, и могла се савладати Дариеловим пролазом* или заобићи Дарбандским теснацем, дуж каспијске обале.

Овај утврђени теснац, који су Арапи називали Баб ал Абваб , „Капија над капијама“, био је нека врста историјске обртнице преко које су Хазари и друга пљачкашка племена од памтивека нападали земље на југу и опет се повлачили. Сада је дошао ред на Арапе. Између 642. и 652. непрестано су упадали кроз Дарбандску капију и продирали дубоко у Хазарију покушавајући да заузму Баланџар, најближи град, и тако обезбеде упориште на европској страни Кавказа. У овој, првој фази арапско-хазарског ратовања, Арапи су увек бивали потучени, а последњи пут 652. године у великој бици у којој су обе стране користиле артиљерију (катапулте и балисте). Погинуле су четири хиљаде Арапа, укључујући и њиховог заповедника Абд-ал Рахмана ибн-Рабида. Остали су се разбежали преко планина.

Следећих тридесет или четрдесет година, Арапи нису покушавали да даље продру у ово хазарско упориште. Њихови главни напади сада су били усмерени на Византију. Неколико су пута" опседали Цариград опкољавајући га са земље као и са мора Да је обруч око престонице могао обухватити Кавказ и Црно море, судбина Римске империје вероватно би била запечаћена У међувремену су Хазари, потчинивши Бугаре и Мађаре, свој поход на запад окончали у Украјини и на Криму. Али то више нису били насумични пљачкашки упади ради гомилања ратног плена и заробљеника. То су били освајачки ратови, а покорени народи присаједињавани су царевини под чврстом влашћу моћног кагана који је постављао гувернере провинција да освојеним територијама управљају и убиру порез. Почетком осмог века, хазарска држава била је довољно чврста, па је могла да предузме офанзиву на Арапе.

Са дистанце веће од хиљаду година, период повреме-

них ратовања који је уследио (такозвани „Други арапски
' Сада носи назив Казбешки пролаз. "

669, 673-678, 717-718

25

рат", 722-737), личи на низ досадних епизода локалног значаја које су се одвијале по истом, устаљеном обрасцу: хазарска тешко оклопљена коњица пробија се кроз Дариелски пролаз или Дарбандску капију до калифових поседа на југу, а затим следи арапски противнапад кроз исти пролаз или капију, ка Волги и назад. У ствари, арапски извори (мада често претерују) говоре да је са обе стране било по сто хиљада, па чак и триста хиљада људи што је, вероватно, војска бројнија од оних које су отприлике у исто време у бици код Тура одредиле судбину западног света. Ти су се ратови одликовали фанатизмом који пркоси смрти, а о томе довољно сликовито говоре епизоде попут оне о хазарском граду који се радије самоубилачки предао ватри, него непријатељу, арапском генералу који је затровао залихе воде Баб ал Абваба или она о традиционалном завету који је арапску војску, макар и поражену, спречавао да се да у бег негонећи је да се бори до последњег човека: „У рајске вртове, муслимани, не у огањ" - јер радости раја биле су осигуране сваком муслиманском војнику који погине у „светом рату". У једном су периоду током тих петнаест година војевања Хазари прегазили Грузију и Јерменију, потпуно поразили арапску војску у бици код Ардабила (730) и стигли чак до Мосула и Диарбакира, прешавши више од пола пута до Дамаска, престонице Калифата. Али новооживљена муслиманска војска супротставила се том налету, па су се Хазари преко планина, повукли одакле су и дошли. Следеће је године Масламах ибн-Абд-ал-Малик, најславнији арапски генерал тога времена који је некада заповедао опсадом Цариграда, заузео Баланцар и допро чак до Самандара, другог великог хазарског града даље на северу. Али нападачи опет нису били довољно јаки да подигну стално упориште, па су још једном мо-

рали да се повуку преко Кавказа. Римска империја је одахнула, с олакшањем које је пропраћено још једним династичким савезом, браком наследника престола и хазарске принцезе. Њихов син, Лав Хазар владаће Византијом.

Последњи арапски војни поход који је предводио калиф Марван II, окончан је Пировом победом. Марван је 26

хазарском кагану понудио савезништво, а потом га изненада напао кроз оба пролаза. Хазарска војска, која није могла да се опорави од почетног шока, повукла се чак до Волге. Каган је био приморан да моли за споразум, а Марван је, као што је уобичавао и у другим освојеним земљама, од кагана захтевао да се преобрати у „праву веру“. Каган се повиновао, али је његово обраћење у ислам било пуко претварање, јер ова епизода никада више није поменута ни у арапским, ни у византијским изворима - за разлику од трајних последица које је имало утврђивање јудаизма као државне религије, неколико година касније. Задовољан постигнутим резултатима, Марван се опростио од Хазарије и вратио своју војску у Транскавказију, не оставивши за собом какво војно утврђење, гувернера или управни апарат. Штавише, убрзо потом желео је да са Хазарима склопи други савез против побуњених племена на југу.

Хазари су се извукли за длаку. Разлози који су Марвана нагнали на ту тобожњу великодушност могу се само нагађати - као и штошта друго у вези са овим чудноватим поглављем историје. Можда су Арапи схватили да за разлику од релативно цивилизованих Персијанаца, Јермена или Грузијаца, овим дивљим варварима са севера не може управљати муслимански марионетски принц са једним малим војним гарнизonom. Јер, Марвану је био потребан сваки човек његове војске како би савладао побуњенике у Сирији и другим деловима Омајадског калифата који се распадао. Сам Марван био је врховни заповедник у грађанским ратовима који су уследили и 744.

постао последњи омајадски калиф (убијен је само шест година касније а Калифат је преузела династија Абасида). Имајући све то у виду, Марван једноставно није био у ситуацији да своје снаге исцрпљује даљим ратовањем против Хазара. Морао се задовољити лекцијом коју им је дао и тиме што их је одвратио од даљих упада преко Кавказа.

Тако је обухватни маневар гигантских размера, који су Арапи предузели преко Пиринеја на западу и преко Кав-

* Преобраћење се вероватно одиграло око 740. - видети даљи текст.

27

каза у Источној Европи, отприлике истовремено осујећен на оба краја. Као што су Франци Карла Мартела спасли Галију, Хазари су спасли источне прилазе Волги, Дунаву и самом Источном Римском Царству. Напокон, бар се у овоме потпуно слажу совјетски археолог и историчар Артамонов и амерички историчар Данлоп ког сам већ цитирао кад је било речи о томе да би без Хазара „Византију, упориште европске цивилизације на Истоку, надмурили Арапи“, а историја могла кренути и друкчијим током.

Артамонов је истог мишљења:18

„Хазарија је у Источној Европи била прва феудална држава која се могла мерити са Византијским царством и Арапским калифатом... Једино захваљујући снажним нападима Хазара који су налете арапске војске скретали на Кавказ, Византија је успела да јој се одупре...”

Најзад, професор руске историје на Оксфордском универзитету, Димитри Оболенски,19 каже: „Главни је допринос Хазара светској историји, био у томе што су успешно одбранили од арапског похода на север линију Кавказа.”

Марван је био не само последњи арапски генерал који је нападао Хазаре већ и последњи калиф који је следио експанзионистичку политику која, бар у теорији, тежи идеалу да ислам завлада целим светом. Доласком абасид-

ских калифа, освајачки ратови престају, оживљени утицај
старе персијске културе створио је блажу климу и у вре-
ме Харуна ал Рашида распламсао сјај Багдада

8

После дуготрајног затишја између првог и другог арапског рата, Хазари су били умешани у једну од најмрачнијих епизода у историји Византије, карактеристичну и за време у ком се одиграла по улози коју су Хазари у њој имали.

685. године Јустинијан П, Ринотмет, у својој шеснаестој години, седа на престо Источног Римског Царства.

28

Гибон је, на себи својствен начин, живо оцртао младићев портрет:²⁰

„Његовс су отрасти биле снажнс а разум слаб и био је затрован бесмислеиим поносом... Његови су омиљени министри била два створења ни најмање подобна да побуде људске наклоности - један евнух и један свештеник - први је бичем доводио у ред цареву мајку, а други јс неуредне пореске платише вешао наглавце, над тихом ватром која се димила.”

После десет година неподношљивог безакоња, дошло је до побуне, а нови је цар, Леонтије, наредио да Јустинијан буде осакаћен и прогнан.²¹

„Ампутација носа, а можда и језика, нестручно је изведена. Згодном гипкошћу грчког језика одмах му је наденуто име Ринотмет (отсеченог носа) и унакажени тиранин прогнан је у Херсон на татарском Криму, усамљено местащце где су се жито, вино и уље увозили као луксузна роба из иностранства.”

У току изгнанства у Херсону, Јустинијан је непрекидно ковао планове о повратку на престо. Три године касније схватио је да му изгледи расту, јер је и Леонтије збачен са византијског престола а такође је остао и без носа. Јустинијан је из Херсона побегао у Дарос, град на Криму којим су управљали Хазари, и тамо се сусрео са хазарским каганом, царем Бусиром или Базиром. Чини се да је каган једва чекао прилику да загризе сласни колач византијске династичке политике, јер је одмах склопио савез са Јустинијаном и своју му сестру дао за жену. Та је његова сестра - која се покрстила, добила име Теодора и касније по пропису била крунисана - по свему судећи била једина пристојна особа у овом низу прљавих сплетки и искрено је волела свог безносог супруга (који * Казна одмерена Јустинијану сматрана је у ствари милосрдном:

Општа је тежња тог периода био хуманији кривични закон па је

смртна казна замењена сакаћењем - одсецање руке (за крађу) или носа

(за прељубу и др.) били су најчешћи облици ове казне. Византијски

владари имали су, такође, обичај да ослепс опасне супарнике, велико-

душно им поклањајући живот.

29

је био тек у раним тридесетим годинама). Брачни пар и њихови следбеници премештени су у Фанагорију (данашњи Таман), град на источној обали Керчког теснаиа, чији је гувернер био Хазар. Ту су се припремали да упадну у Византију уз помоћ хазарске војске, како је, тобож, цар Бусир обећао. Али изасланици новог цара, Тиберија III, убедили су Бусира да промени мишљење понудивши му богату награду у злату ако Јустинијана, живог или мртвог, изручи Византинцима. Краљ Бусир је, како је договорено, двојици својих слепих присташа, Папацеусу и Балгитресу, наредио да уморе његовог зета. Али, верна Теодора, начувши нешто о овој завери, на време је упозорила мужа. Јустинијан је Папацеса и Балгитреса позвао понаособ у своје одаје и задавио их, једног по једног. Потом је бродом, преко Црног мора упловио у ушће Дунава и склопио савез са једним моћним бугарским племеном. Њихов краљ, Тарвел, показао се поузданијим од хазарског кагана, јер је 704. снабдео Јустинијана са 15.000 коњаника за напад на Цариград. После десет година, Византинци су или заборавили мрачније стране Јустинијанове некадашње владавине или су тадашњег владара сматрали још горим, па су се брзо дигли против Тиберија и на престо вратили Јустинијана. Бугарски краљ награђен је „гомилем златног новца коју је мерио својим скитским бичем“, па се вратио кући (да би свега неколико година доцније опет заратио са Византијом).

Јустинијанова друга владавина (704-711) показала се чак гором од претходне: „Секиру, уже и справу за

мучење сматрао је јединим знамењима краљевског достојанства."²² Постао је унеравнотежен, опседнут мржњом према становницима Херсона, града у којем је провео највећи део горких година свога изгнанства, и на крају је на њега послао војску. Неки од водећих грађана Херсона живи су спаљени, други су задављени, а многи су заробљени, али као да то није било довољно да утажи Јустинијанову жеђ за осветом, јер је послао и другу војску са наређењем да сави град са земљом. Међутим, овога је пута његове трубе зауставила моћна хазарска војска, а Јустинијанов изасланик на Криму, извесни Вардан, про-

30

менио је страну и придружио се Хазарима. Обесхрабрене византијске трупе, погазивши заклетву на верност дату Јустинијану, прогласиле су Вардана за цара по имену Филипик. Али пошто је Филипик био у рукама Хазара, побуњеници су кагану морали да плате богат откуп за свог новог цара. Када се побуњена војска вратила у Цариград, Јустинијан и његов син су смакнути, а Филипик, слављен као ослободилац, сео је на престо - са ког ће га, неколико година касније, свргнути и ослепети.

Ова сурова прича показује колико су у то доба Хазари утицали на судбину Источног Римског Царства, независно од улоге коју су имали бранећи кавкаско упориште од муслимана. Вардан-Филипик био је цар којег су произвели Хазари, а Јустинијанову владавину терора окончао је његов шурак, хазарски каган. Да цитирамо Данлопа: „Није претеривање када се каже да је у то време каган практично могао да Грчкој империји да новог владара.”²³

Са хронолошке тачке гледишта, следећи догађај требало би да буде преобраћење Хазара у јудаизам, око 740. године. Али да би овај значајан догађај могао бити сагледан у правој светлости, потребно је имати бар грубу представу о навикама, обичајима и свакодневном животу Хазара пре преобраћења.

Нажалост, о томе нема живописних извештаја очевидаца, као што је био Прискусов опис Атилиног двора. Располажемо само казивањима из друге руке и компилацијама византијских и арапских хроничара које су прилично грубе и непотпуне - сем у два изузетка Први је писмо које је, тобож, написао хазарски цар о којем ће више речи бити у другом поглављу. Други је путопис Ибн Фадлана, проицљивог арапског путника који је, попут Прискуса, био члан дипломатске мисије која је са једног цивилизованог двора упућена варварима са севера Тај двор био је двор калифа ал Муктадира, а дипломатска је мисија из Багдада, кроз Персију и Бухару, путовала у

земљу Бугара са Волге. Званични повод за ову помпезну експедицију био је позив бугарског краља који је калифа молио (а) да му пошаље учитеље вере како би свој народ обратио у ислам и (б) да му изгради утврђење захваљујући којем ће моћи да се супротстави свом врховном господару, цару Хазара. Тај позив - бесумње договорен претходним дипломатским контактима - био је прилика и да се, проповедањем Курана и великим бакшишима у злату, одобривоље и придобију разна турска племена која су живела на територијама кроз које је мисија требало да прође.

Овако почиње казивање нашег путника:

„Ово је књига Ахмада ибн-Фадлана ибн-ал-Абаса, ибн-Рашида, ибн-Хамада, дужносника у служби (генерала) Мухамеда ибн-Сулајмана, амбасадора (калифовог) ал Муктадировога, упућеног краљу Бугара, у којој он приповеда о ономе што је видео у земљи Турака, Хазара, Руса, Бугара, Башкира и других, о њиховим различитим верама, о историјама њихових краљева и њиховом понашању у многим областима живота.

Писмо краља Бугара стигло је до заповедника правоверних, ал Муктадира. У њему је краљ молио калифа да му пошаље некога ко ће га упутити у веру, упознати га са законима иолама и изградити му цамију и проповедаоницу како би могао да испуни своју мисију, преобраћење народа широм своје земље. Такође, преклињао је калифа да му изгради тврђаву која ће га бранити од непријатељских краљева." Све што је краљ затражио, калиф је одобрио. Ја сам био изабран да краљу прочитам калифову по-РУку, да му предам калифове поклоне и да надгледам рад учитеља и тумача закона...

(Следе неки детаљи о финансирању мисије и имена учесника.)

И тако смо кренули, у четвртак, 11 сафара године 309 (21. јун 921) из Града Мира (Багдад, престоница Калифата).

Следећи цитати засновани су на тексту који је са арапског на не-мачки превео Зеки Валиди Тоган и енглеском преводу извода који су начинили Блејк и Фрај. Оба су превода парафразирана ради бољег разумевања.

" Како показују каснији пасуси, од цара Хазара.

32

Датум ове експедиције, како се запажа, много је доцнији него догађаји описани у претходном делу. Али што се тиче обичаја и устројства хазарских паганских суседа, то вероватно не мења много на ствари. Ма колико лети-мичан био увид у живот номадских племена, стичемо бар неку представу о томе какав је могао бити живот Хазара током тог ранијег периода - пре обраћења - док су били поклоници облика шаманизма, сличног ономе који су њихови суседи још увек следили у време Ибн Фадлана.

Путовање је текло споро и незанимљиво све док мисија није доспела до Хваризма, граничне покрајине Калифата, јужно од Аралског мора. Гувернер те покрајине покушао је да заустави даље кретање мисије, тврдећи да између његове земље и краљевине Бугара живи на хиљаде неверничких племена која ће их засигурно поубијати. У ствари, његов покушај да занемари калифово упутство да пропусти мисију, био је можда мотивисан нечим другим: схватио је да је мисија индиректно уперена против Хазара са којима је одржавао успешне трговинске и пријатељске односе. На крају је, међутим, морао да попусти и дозволи мисији да продужи пут Гургања на ушћу Аму-Дарије. Ту су, због жестоке хладноће, којој многи арапски путници придају велику важност у својим приповедањима, остали да презиме три месеца:

„Река је била залеђена три месеца, а ми смо посматрали околину и помишљали да се пред нама отварају капије леденог пакла. Видео сам да су због зиме пијаце и улице биле сасвим пусте... Једном, када сам враћајући се из купатила стигао кући, приметио сам да ми се брада замрзла у грудву леда и морао сам да је откравим поред ватре. Неколико дана провео сам у кући која се налазила унутар друге куће (скуп кућа?) и у којој је био разапет турски чојани шатор. Лежао сам у шатору, умотан у одећу и крзна, али и поред тога образи су ми се често ледили на јастуку..."

Средином је фебруара ојужило. Мисија се при

-

дружила моћном каравану од 5.000 људи и 3.000 теглећих животиња како би прешла северне степе, па је набавила

33

и потребне залихе: камиле, чамце од камиље коже за прелазак река, хлеб, просо и зачињено месо за три месеца. Домороци су их упозорили на још страшније хладноће на северу и саветовали их какву одећу да одену: „Тако је свако од нас обукао куртак (поткошуља), преко њега вунени кафтан, онда буслин (капут постављен крзном), па бурку (крзнени капут) и крзнеиу капу испод које су нам вириле само очи, обичан пар доњих гаћа, затим један пар постављених, па преко тога панталоне, кућне папуче од кајмута (груба кожа), а преко њих чизме. И када би неко од нас узјахао камилу, није више био у стању ни да се помери од толике одеће.”

Ибан Фадлану, Арапину истанчаног укуса, нису се допали ни клима, а ни народ Хваризма:

„У погледу језика и конституције, најодвратнији су од свих људи. Језик им личи на крештање чворка. На дан пута налази се село по имену Ардква чији се становници зову Кардали - њихов језик звучи баш као крештање жаба.” Кренули су 3. марта и застали да преноће у караван-сарају званом Замган - капији територије Турака Огуза. Од тог места па надаље, мисија се кретала туђом земљом „поверивши своју судбину свемоћном и узвишеном Богу”. Током једне од честих снежних олуја, Ибн Фадлан је јахао поред једног Турчина који се жалио: „Шта то Господар жели од нас? Убија нас хладноћом. Кад бисмо само знали шта је то што жели, дали бисмо му.” Ибн Фадлан му је рекао: „Све што жели јесте да ви људи кажете: Нема Бога до Алаха” Турчин се насмеја: „Кад бисмо знали да је тако, рекли бисмо.”

Много је још сличних згода о којима приповеда Ибн Фадлан, не уважавајући нимало слободу духа коју одражавају. Изасланик багдадског двора није умео да цени ни то што припадници номадских племена у суштини презиру власт. Следећа епизода такође се одиграла у земљи моћних Турака Огуза који су Хазарима плаћали данак и, према неким изворима са њима били у блиској

вези:24

34

„Следећег јуира сусрео 'нас је један Турчин Био је ружно грађен, алкавог изгледа, огавног понашања, простак по природи. Кретали смо се кроз кишу која је пљуштала. Онда је рекао: 'Стој.' Цео каравај од 3.000 животиња и 5000 људи се зауставио. Рскао је: 'Нико живи не може даље.' Стали смо повинујући се његовом наређењу.' Тада смо му рекли: 'Ми смо пријатељи Кударкина (Поткраљ).' Почео је да се смеје: 'Ко је то Кударкин? Серем му се на браду.' Додао је: 'Хлеба.' Дао сам му неколико векни хлеба. Узео их је и рекао: 'Наставите пут. Сажалио сам се на вас'."

Демократски методи које су Огузи примењивали у доношењу одлука још више су запрепастили представника теократије, која слепо поштује власт:

„Они су номади, а шатори су им од чоје. Задржавају се на једном месту неко време, а онда иду даље. Њихови шатори су, по обичају номада, посвуд разасути. Премда воде тежак живот, понашају се попут магараца који су се изгубили. Немају вере која би их повезивала са богом, нити се руководе разумом. Ничему се не клањају. Уместо тога, своје поглаваре зову господарима. Када неки од њих тражи савет свога поглавара, пита: 'О господару, шта да учиним са овим или оним?' О току акције коју ће предузети одлучују саветујући се међусобно, али иако су неку меру усвојили и спремни су да је спроведу, чак и најбеднији и најнижи међу њима може да је оспори."

Правила сексуалног понашања Огуза и других племена била су необична мешавина либерализма и дивљаштва:

„Њихове жене не носе зарове ни пред својим људима ни пред туђинцима, нити било који део свога тела покривају пред светом. Једног дана дошли смо у кућу неког Огуза и поседали унаоколо. Била је ту и његова жена. Док смо разговарали, жена је разоткрила интимне делове тела и почела да се чеше. Сви смо то видели. Покрили смо лица и рекли: 'Тосподе, опрости ми.' Муж се насмсјао

и рекао тумачу: 'Објасни им да се пред њима открила ка-
* Очигледно, вође овог великог каравана морале су, по сваку
цену,

избећи сукоб са племеном Огуза.

35

ко би могли да је виде и да се обуздају, јер је не могу добити. То је боље него да је све покривено, а ипак доступно.' Прељуба им је страна па, ипак, ако открију да је неко прељубник, раополуте га. То чине тако што примакну гране два дрвета, привезу га за њих, а онда их пусте, па везани човек бива растргнут."

Не каже да ли су на исти начин кажњаване и заблуделе жене. Касније, када говори о Бугарима са Волге, описује још један подједнако дивљи метод располућивања прељубника примењиван и на мушкарце и на жене. Ипак, примећује са запрепашћењем, Бугари оба пола, купају се голи у рекама и не стиде се својих нагих тела, као ни Огузи.

Што се тиче хомосексуалности - која је у арапским земљама сама по себи разумљива - Ибн Фадлан каже да је „Турци сматрају ужасним грехом". Али у јединој згоди коју казује како би поткрепио своју тврдњу, заводник „голобрадог момка" извукао се уз казну од 400 оваца. Навикнут на раскошна багдадска купатила, наш путник никако није могао да пређе преко прљавштине Турака. „Огузи се не перу ни после велике, ни после мале нужде, нити се купају после избацавања семене течности, а ни у другим приликама Одбијају било какву везу са водом, нарочито зими..." Када је врховни заповедник Огуза скинуо свој скупоцени огртач од броката да би обукао нови, који му је мисија поклонила, приметили су да му је доње рубље „изједено од прљавштине, јер њихов је обичај да део одеће који носе уз тело, не скидају све док се не распадне". Друго турско племе, Бакшири, „брије браде и једе ваши. Налазе их у наборима свог доњег рубља и крцкају зубима". Једном приликом, док је Ибн Фадлан посматрао неког Башкира како то чини, овај

је приметио: „Изврсне су“.

Све у свему, слика није привлачна. Пробирљиви путник гајио је према варварима дубок презир. Али изазивала га је само њихова прљавштина и оно што је сматрао недоличним излагањем тела, док је према окрутности њихових кажњавања и жртвених обреда био сасвим равнодушан. Тако, сасвим незаинтересовано и без згражавања

36

које иначе често изражава, описује како Бугари кажњавају за убиство: „За њега (преступника) начине сандук од брезовине, ставе га унутра, закуцају поклопац за сандук поред којег ставе три векне хлеба и посуду са водом, па га обесе између две високе мотке, говорећи: 'Ставили смо га између неба и земље, да буде изложен сунцу и киши и да му божанство можда опрости.' И тако кажњеник visi све док не иструне и ветрови ге не одувају.“

Са сличном уздржаношћу описује и погребно жртвовање стотине коња и стада других животиња и стравично ритуално убијање руске' робинице на одру њеног господара 0 паганским религијама мало говори. Али башкирски култ фалуса побуђује његово интересовање, јер преко тумача од једног домороца тражи да му објасни због чега се клања дрвеном пенису и бележи његов одговор: „Јер сам потекао из нечег сличног и не знам за другог створитеља.“ Додаје да „неки од њих (Башкири) верују у дванаест божанстава. Имају бога за зиму, бога за лето, за кишу, за ветар, за дрвеће, за човека, за коња, за воду, за ноћ, за дан, бога смрти и бога за земљу. Бог који обитава на небу највећи је међу њима, али саветује се са другима, па су тако сви задовољни оним што остали чине...“

Међу њима смо видели групу која обожава змије, једну која обожава рибу и једну која обожава ждралове...”

Бугари са Волге, открио је Ибн Фадлан, имају веома чудан обичај:

„Хоће ли да се неки човек иотиче оштроумношћу и знањем, кажу: 'За овога је прикладније да служи господу.' Шчепају га, ставе му уже око врата и обесе на дрво, па га

ту оставе док не иструне..."

Коментаришући овај пасус, турски оријенталиста Зеки Валиди Тоган, неоспорни ауторитет када је реч о Ибн Фадлану и његовом времену каже:²⁵ „Нема ничег тајанственог у окрутном поступку који су Бугари примењивали према изузетно паметним људима. Он се заснивао на једноставном, трезвеном резонувању просечних грађана

' Руси: викиншки оснипачи рамих руских насел.а - внди д.ти текст.

Поглављс III.

37

који су једино желели да живе оним животом који су сматрали нормалним - животом без било каквих ризика или авантуре, у какве би такав 'геније' могао да их одведе." Потом наводи татарску пословицу: „Ако превише знаш, обесиће те, ако си сувише скроман, прегазиће те." Закључује да „жртву не би требало сматрати само ученом особом, већ непокорним генијем, неким ко је паметан више него што треба". То нас води уверењу да би тај обичај требало сматрати начином на који се, кажњавањем неконформиста и могућих иноватора, друштво брани од промена.' Али већ неколико редака даље, даје и друкчије тумачење:

„Ибн Фадлан не описује само обично убијање сувише паметних људи, него и један од њихових паганских обичаја: жртвовање људи. Богу су на жртву приношени у сваком погледу изузетни људи. Ову церемонију вероватно нису изводили обични Бугари, већ њихови Табиби или врачеве, тј. шамани у чијим је рукама, и код Бугара и код Руса, у име култа била власт над животом и смрћу. Према Ибн Русту, руски врачеве могли су да вежу уже око било чијег врата и обесе га на дрво како би призвали милост божију. Када би са тим завршили, говорили су: 'Ово је бугу на дар'."

Можда су у питању обе врсте побуда: „Пошто је приношење жртава потреба, жртвујмо оне који праве проблем." Видећемо да је и код Хазара било жртвовања људи - укључујући и ритуално убиство цара на крају његове владавине. Можемо да претпоставимо да су и по много чему другом обичаји Хазара били слични обичајима племена која описује Ибн Фадлан. Нажалост, била му је ускраћена могућност да посети престоницу Хазара и морао је да се ослони на обавештења која је прикупио на територијама под хазарском управом, а нарочито на бугарском двору.

' У прилог овом аргументу, аутор даје турске и арапске цитате у

оригиналу, без превода - један ружан обичај, чест међу савременим стручњацима за ту област.

38

10

Калифовој мисији требало је готово годину дана (од 21. јуна 921. до 12. маја 922) да стигне до свог одредишта, у земљу Бугара са Волге. У правој линији пут од Багдада до Волге води преко Кавказа и Хазарије, а да би ову другу избегли, морали су да направе огроман лук око источне обале „Хазарског мора“ (Каспијско море). Па, чак и тако, све време су имали на уму близину Хазара и могућу опасност која им је од њих претила. Током пута, одиграо се карактеристичан догађај са заповедником војске Огуза (оним са отрцаним доњим рубљем). У почетку су их Огузи лепо примили и приредили им гозбу. Али касније, сетивши се својих односа са Хазарима, вође Огуза дубоко су се замислиле. Поглавар их је сазвао да одлуче шта им је чинити:

„Најистакнутији и најутицајнији међу њима био је Туркхан. Био је хром, слеп и сакат у једну руку. Поглавар им се обратио: 'Ово су гласоноше краља Арапа и не осећам се овлашћеним да их пустим да иду даље без претходног договора са вама.' Онда је Туркхан рекао: 'Овако шта никада раније ниома ни чули ни видели. Откада ми и наши преци на овој земљи живимо, ниједан султанов амбасадор кроз н>у није путовао. Без сумње, султан нас обмањује. Ове људе, у ствари, шаље Хазарима да их узбу-не против нас. Најбоље ће бити да их све располовимо и да присвојимо сву њихову имовину.' Други је рекао: 'Не, требало би да им одузмемо имовину и да их пустимо да се голи врате одакле су и дошли!' Још један је говорио: 'Не, јер хазарски цар држи наше људе као таоце, пошаљи-мо му ове као откуп'."

Већали су седам дугих дана, а Ибн Фадлан и његови људи плашили су се најгорег. На крају су их Огузи пустили, мада нам није речено зашто. Вероватно је Ибн Фадлан успео да их убеди да је његова мисија уперена против Хазара. Некад, Огузи су се, заједно са Хазарима,

борили против једног другог турског племена, Печењега, али однедавно је међу њима завладало непријатељство. Отуд таоци које су Хазари држали.

39

Хазарска претња лебдела је у ваздуху током целог путовања мисије. Северно од Каспијског мора, пре но што су допрли до бугарског логора, начинили су други велики заокрет, негде поред ушћа Волге и Каме. Тамо су их, веома узнемирени, чекали краљ и вође Бугара. Чим су завршене церемоније и светковине, краљ је послао по Ибн Фадлана, јер је хтео да са њим разговара о послу. Грубим гласом („као да говори из бурета“), подсетио је Ибн Фадлана на главни разлог мисије - наиме, новац који му треба дати „како бих могао да изградим утврђење и заштитим се од Јевреја који су ме подјармили“.

Нажалост, тај новац - износ од четири хиљаде динара - није предат мисији због неких замршених бирократских разлога. Требало је да стигне касније. Сазнавши за то, краљ, „особа упадљивог изгледа, гојазна и крупна“, деловао је очајно. Сумњао је да је мисија утајила новац:

„Шта бисте помислили о људима којима је предата сума новца намењена народу слабом, - под опсадом и потлаченом, а ти људи новац ипак утаје?“

Одговорио сам: „То је забрањено, ти људи би били зли.“

Упитао је: „Да ли је то само ваше или опште нишљење?“

Одговорио сам: „То је опште мишљење.“

Мало помало, Ибн Фадлан је краља убедио да новац само касни, али га није сасвим умирио. Краљ је непрестано понављао да је смисао позива био једино у изградњи и утврђења, „јер се плашио хазарског цара“, а очигледно је имао много разлога да буде уплашен јер, како Ибн Фадлан приповеда:

„Сина бугарског краља хазарски је цар држао као таоца. Хазарском су цару рекли да бугарски краљ има кћер лепотицу. Послао је гласника да је проси. Бугарски краљ изго-

варао се на све могуће начине не би ли избегао да да спој
пристанак. Хазар је послао другог гласника да јс отме.
Није му сметало што је он Јеврејин, а опа муслиманка.
Али, она је на његовом двору умрла. Хазар је поново по-
* Новац је, очигледно, после извесног времена стигао, с
обзпром иа
то да се више не помиље.

40

слао гласника и тражио другу кћер бугарског краља. Али, баш када је гласник стигао, бугарски краљ је своју Кћер на брзину удавао за свог поданика, аскилског принца. Бојао се да ће је Хазар одвести иа оилу, као и итену сестру. То је само по себи било довољан разлог да бугарски краљ отпочне преписку са калифом и замоли га да му изгради тврђаву, бојећи се гнева хазарског цара."

То звучи као рефрен. Ибн Фадлан наводи још и то да је бугарски краљ Хазарима морао да плаћа годишњи данак: једно крзно од самуровине по сваком домаћинству у краљевини. Пошто је број бугарских домаћинстава (тј. шатора) процењен на око 50.000, и пошто је бугарска самуровина била веома скупоцена у целом свету, био је то приличан данак.

11

Оно што Ибн Фадлан прича о Хазарима заснива се, како је већ раније поменуто, на обавештењима која је прикупио током свог путовања, а највише на бугарском двору. Насупрот приповедању насталом на основу живих личних опажања, странице о Хазарима пуне су непоузданих, сувопарних информација и делују прилично површно. Штавише, извори његових информација су м пристрасни, јер је нетрпељивост бугарског краља према хазарском врховном господару разумљива, а презир калифата према царству које је прихватило супарничку религију непотребно је истицати.

Приповедач нагло прелази на опис хазарског двора: „Цар Хазара, који носи титулу кагана, појављује се у јавности свега једном у четири месеца. Зову га велики Каган. Његов заменик је Каган бек. Он заповеда војском, снабдева је, води државне послове, појављује се у јавности и предводник је у рату. Краљеви суседних земаља поштују његова наређења. Сваког дана приступа великом кагану, покорно и смерно, босоног, носећи дрвени штап у руци. Клања му се, пали штап и када овај изгори, седа на престо са цареве десне стране. Одмах је за њим по рангу Кнд-р каган, а за овим Џосигр каган.

41

Обичај је да велики каган нема никаквих друштвених односа са људима, да са њима не разговара, да не дозвољава да му се приближи ико осим ових које смо управо поменули. Власт да баца у ланде или ослобађа, изриче казне и управља земљом, припада његовом заменику, Каган беку. Још је један од обичаја у вези са великим каганом да се, када умре, за њега изгради велика грађевина са двадесет одаја и да се у свакој од њих ископа гроб. Камење се ломи све док се не претвори у прах који се разастире по поду и прекрије смолом. Испод те грађевине тече велика и брза река коју скрећу на гроб, како га се никакав злодух, човек, црв, ни гамижућа створења не би могла домоћи. Пошто га сахране, онима који су то учинили одруб-

љују главе, како нико не би могао да сазна у којој је одаји његов гроб који називају 'рајем' и кажу: 'Ушао је у рај.' Све одаје застрте су свиленим брокатом, протканим златним нитима.

Обичај је да хазарски цар има двадесет пет жена. Свака од њих кћи је неког краља који му је вазал. Узима их милостиво или силом. Шездесет девојака су његове милоснице, а свака је изузетна лепотица."

Ибн Фадлан наставља са прилично маштовитим описом кагановог харема у којем свака од осамдесет пет жена и мислоница има „властиту палату" и једног слугу или евнуха који је, по царевом наређењу, доводи у његову ложницу „брже од трептаја ока".

После неколико нејасних опажања у вези са „обичајима" хазарског кагана (о чему ће касније опет бити речи), Ибн Фадлан најзад даје нека права обавештења о земљи Хазара:

„Цар има велики град с обе стране реке Итил (Волга). На једној обали живе муслимани, а на другој цар и његови дворани. Муслиманима управља један од царевих чиновника који је и сам муслиман. Судске спорове муслимана који живе у хазарском главном граду и спорове трговаца из туђине, решава тај чиновник. Нико други не меша се у њихове послове, нити им суди."

Путопис Ибн Фадлана, бар оно што је сачувано, завршава се речима:

42

„Хазари и љихон цар, опи су Јевреји.' Бугари и сви н>ихови оуседи иотчиљени су им и према и>има се односс са побожном покорношћу. Неки мислс да су Гог и Магог Хазари."

12

Ибн Фадланову одисеју навео сам само донекле, не толико због оскудних обавештења која пружа о самим Хазарима, већ више због светлости коју баца на свет који их је окруживао, на крајње варварство људи међу којима су живели, одражавајући тако њихову прошлост пре преобраћења. Јер, у време Ибн Фадланове посете Бугарима, Хазарија је, у поређењу са својим суседима, била зачуђујуће савремена земља.

Тај контраст, очигледан на свим нивоима почев од становања па до дељења правде, потврђују и извештаји других арапских историчара." Бугари још увек живе исључиво под шаторима, укључујући и њиховог краља, мада је краљевски шатор „веома велик и прима више од хиљаду људи".²⁶ Са друге стране, хазарски каган живи у замку начињеном од печене опеке, а његове даме у „палатама са крововима од тиковине".²⁷ Муслимани имају неколико џамија, међу којима је једна „чији се минарет издиже изнад царског замка".²⁸

У плодним областима, њихова обрађена имања простирала су се и на шездесет или седамдесет миља. Бавили су се и виноградарством. Тако Ибн Хаукал каже: „У Козр-у (Хазарија) постоји град по имену Асмид (Самандар) који има тако много воћњака и вртова да сва земља под вртовима и насадима од Дарбанда до Серира припада Звучи као претеривање када се има у виду да је у престоници по-

стојала једна муслиманска заједница. Зели Валиди због тога јс изоста-

вио реч „сви". Морамо да претпоставимо да се „Хазари" овде односи на

владајућу нацију или племе унутар етничког мозаика Хазарије и да су

муслимани уживали правну и верску аутономију, али их нису сматрали

„правим Хазарима".

Следеће отранице засноване су на делима Истахрија, ал-Масудија, Иби Русте и Ибн Хаукала (види: Додатак II).

43

да овом граду. Кажу да их има око четрдесет хиљада. У многим од њих гаји се грожђе."2'

Област северно од Кавказа била је нарочито плодна. 968. године Ибн Хаукал срео је човека који је у њој боравио после једног руског напада:

„Каже да за сиротињу ни у једном винограду или врту није остао ни најмањи плод, нити иједан лист на грани... (Али) захваљујући плодности њихове земље и обиљу производа, неће проћи ни три године, а она ће опет бити као што је и пре била." Кавкаско вино још увек је посланица, а троши се у огромним количинама у Совјетском Савезу.

Међутим, главни извор прихода царске благајне била је трговина са другим земљама. На то колико су заиста били велики трговачки каравани који су се кретали између Централне Азије и области Волге и Урала, указао је Ибн Фадлан. Сетимо се да је у каравану којем се код Гурганија придружила његова мисија било „5.000 људи и 3.000 товарних животиња". Чак и ако претерује, још увек је то био моћан караван и није нам познато колико се таквих у то време кретало. Не знамо ни какву су робу носили, мада су тканине, сушено воће, мед, восак и зачини били, чини се, најзначајнији. Други важан трговачки пут водио је преко Кавказа до Јерменије, Грузије, Персије и Византије. Трећу могућност представљао је све развијенији саобраћај руских трговачких бродова који су низ Волгу пловили до источних обала Хазарског мора и превозећи скупочена крзна, веома тражена међу муслиманском аристократијом и робове са севера на пијаци робова у Итилу. На сву робу, укључујући и робове, која је прелазила преко његове територије, хазарски је владар наметнуо порез од десет посто. Ако се овоме дода и порез који су плаћали Бугари, Мађари, Бурти и други, јасно је да је Хазарија морала бити напредна земља, али и да је тај напредак веома зависио од њене војне моћи и угледа који су уживали њени порезници и царинници.

Осим плодних области на југу, под виноградима и воћњацима, природна богатства ове земље била су скромна. Арапски историчар Истахри каже да је једини домаћи извозни производ било рибље туткало. И ово је но-

44

во претеривање па, ипак, стоји чињеница да је њихова главна трговинска активност била поновни извоз робе донете из иностранства. Међу овом робом, мед и восак за свеће посебно су привлачили пажњу арапских хроничара. Тако, Мукадаси каже: „У Хазарији, оваца, меда и Јевреја било је у огромним количинама.”³⁰ Тачно је да се у једном извору - дарбандском Намаху - помињу рудници злата и сребра на хазарској територији, али није тачно утврђено где су се налазили. Са друге стране, неки од ових извора помињу да је хазарска роба виђена у Багдаду, а хазарски трговци у Цариграду, Александрији, па чак и у далекој Самари и Фергани.

Значи, Хазарија ни на који начин није била изолована од цивилизованог света. У поређењу са својим племенским суседима на северу, била је то космополитска земља, отворена за све културне и религиозне утицаје - ипак, љубоморно је бранила своју независност од две светске верске силе. Видећемо да је овакав став припремио терен за *coup de the&tre* - или *coup d'&tat* - којим је јудаизам постао државна религија.

Уметност и занати су, чини се, цветали, укључујући и *haute couture*. Када се будући цар Константин V оженио кћерком хазарског кагана (види напред, део 1), она му је у мираз донела и прекрасну хаљину која је на византијски даор начинила такав утисак да је прихваћена као мушка обредна одора. Наденули су јој име цииркион, по принцезином хазарско-турском имену од миља, Цицак или „цвет” (док није покрштена у Ирену). „Ово је”, коментарише Тојнби, „блистави фрагмент културне историје”.³¹ Када се друга хазарска принцеза удала за муслиманског гувернера Јерменије, у њеној је поворци, осим слуга и робова, било и десет шатора на точковима, „начињених од најфиније свиле, посребрених или позлаћених врата и са подовима прекривеним самуровином. Двадесет других носило је њен мираз, златне и сребрне посуде и друге драгоцености”.³² СЗм каган путовао

је у покретном шатору који је био још раскошније
опремљен и на чијем је врху био златни нар.

45

13

Хазарска уметност, као и бугарска и мађарска, била је углавном имитаторска, по персијско-сасанидским узорима Совјетски археолог Бадер³³ истиче улогу коју су Хазари имали у преношењу сребрних посуда у персијском стилу на север. Неке од нађених посуда, Хазари су, с обзиром на њихову посредничку улогу, вероватно само по-ново извезли. Друге су биле имитације настале у хазарским радионицама, а њихови остаци нађени су у близини старе хазарске тврђаве Саркел.¹ Накит који је ископан унутар тврђаве био је локалне израде.³⁴ Шведски археолог Т. Ј. Арне помиње украсне тањире, копче и шнале нађене чак у Шведској а израђене у Хазарији или на територији под њеним утицајем, а инспирисане сасанидском и византијском културом.³⁵

Тако су Хазари били главни посредници у ширењу персијске и византијске уметности међу полуварварским племенима Источне Европе. После исцрпног прегледа археолошких и документарних сведочанстава (углавном из совјетских извора), Барта закључује:

„Пљачкање Тифлиса које су извршили Хазари, претпоставља се у пролеће 629. године, у вези је са нашом темом... (У време окупације) каган је послао надзорнике да надгледају израду производа од злата, сребра, гвожђа и бакра. Такође су базари и трговина уопште, чак и риболов, били под њиховом контролом... (Тако су) у току својих повремених кавкаских војних похода у седмом веку, Хазари дошли у додир са културом која је поникла из персијско-сасанидске традиције. Према томе, производи ове културе доспели су до народа из степа, не само преко трговине него и у виду плена или чак пореза... Сви трагови које смо упорно пратили у нади да ћемо открити порекло мађарске уметности у десетом веку, водили су нас на хазарску територију.“³⁶

Нажалост, Саркел, најзначајније хазарско археолошко налазиште.

поплавила је вода из акумулационог језера новоизграђене хидрослек-
тране.

46

Последње опажање овог мађарског научника односи се на сјајне археолошке налазе познате као „Благо Нађисентмиклоша” - двадесет три златне посуде, пореклом из десетог века, нађене су 1791. године у близини села под тим именом. Барта истиче да фигура „Принца победника” који вуче за косу једног заробљеника, митолошка сцена на полеђини златног крчага и шаре на другим украсним предметима показују велику сличност са ископинама из Новог Пазара у Бугарској и онима из хазарског Саркела, јер су и мађари и Бугари подуже били под врховном влашћу Хазара. То нас не изненађује много, па нам тај ратник и остали предмети нађеног блага, дају бар неку представу о уметностима у Хазарском царству (персијски и византијски утицај преовлађује, као што се и могло очекивати).”

Једна мађарска археолошка школа заступа мишљење да су златари и кујунције који су у десетом веку радили у Мађарској били, у ствари, Хазари.³⁷ Како ћемо касније видети (види Ш.7,8), када су се Мађари 896. доселили у Мађарску, предводило их је једно дисидентско хазарско племе, познато као Кабари, које се са њима настанило у новој домовини. Ти Кабари-Хазари били су познати као изузетни златари и кујунције: Мађари (првобитно примитивнији) стекли су ову вештину тек у својој новој домовини. Тако теорија о хазарском пореклу бар неких од археолошких налаза у Мађарској, није неуверљива - што ће постати јасније у светлу мађарско-хазарске везе, о чему ће бити речи касније.

14

Ратник са златног крчага, било мађарског или хазарског порекла, помаже нам да дочарамо како је у том периоду изгледао коњаник који је, можда, припадао некој елитној јединици. Масуди каже да у хазарској војсци „седам хи-

' Сада припада Румунији и зове се Синиколаул Маре.

Заинтересовани читалац може да нађе изврсну збирку фотографи-

ја у делу Уметност миграционог периода Ђула Ласла (мада његове

историјске коментаре треба узимати са опрезом).

47

љада' стрелаца са оклопима, кацигама и панцирима, јате уз цара. Неки су копљаници, опремљени и наоружани као муслимани... Ниједан краљ у овом делу света нема регуларну стајаћу војску, изузев цара Хазара." А Ибн Хаукал каже: „Овај цар има дванаест хиљада војника у својој служби и чим неки од њих умре, његово место попуњава други."

То је још једно објашњење хазарске превласти: стална професионална војска са преторијанском гардом која је у време мира успешно контролисала етнички крпеж, а у време рата служила као чврсто језгро наоружане хорде која је, као што смо видели, понекад могла да броји и више од сто хиљада душа."

15

Престоница ове шаролике царевине у почетку је вероватно била тврђава Баланцар на северном побрђу Кавказа. После арапских напада у осмом веку, престоница је премештена у Самандар на западној обали Каспијског мора и, на крају, у Итил, на ушћу реке Волге.

' Истахри каже 12.000.

" Према Масудију „царску војску" чинили су муолимани досељени

из околине Кваризма. Давно, после појаве ислама, због рата и куге на

њиховој територији, обратили су се хазарском цару... Када је хазарски

цар ратовао против муслимана, они су имали посебно место у његовој

војсци и нису се борили против припадника своје вере.^{37а} Наравно, пре-

терано би било рећи да оу војску „чинили" само муслимани, а неколи-

ко редака касније Маусди сам себи противречи када говори о томе да

је муслшиански корпус имао „посебно место" у хазарској војсци. Та-

кође, Ибн Хаукал каже да „тај цар има у својој пратњи 4.000 муслимана, а у служби његовог цара је 12.000 војника". Кваризманци су вероватно били нека врста швајцарске гарде унутар војске, а речи њихових земљака о „таоцима" (види део 10), могу се односити на њих. Насупрот томе, византијски цар Константин Порфирогенет имао је „елитни корпус" хазарских стражара на капијама своје палате. Та привилегија само се плаћала: „Ови стражари били су тако добро награђивани - радна места су морали да купују за приличну суму, па је њихов годишњи приход представљао око 2,25 до 4 процента те суме." (Константин, *De Ceremoniis*, отр. 692-3). На пример, Хазар који је примао 7 фунти и 4 шилинга, за пријем у гарду платио је 302 фунте и 8 шилинга (Бари).

48

Неколико је описа Итила и међусобно су прилично налик. Био је то град чија су се два дела простирала с обе стране реке. Источни део звао се Хазаран, а западни Итил.¹ Били су спојени понтонским мостом. Западни део био је опасан зидинама начињеним од опеке. Унутар њих налазиле су се палате и дворови кагана и бека, настамбе њихових слугу" и „чистокрвних Хазара". Зидине су имале четири капије, а једна од њих гледала је на реку. Преко реке, на источној обали, живели су „муслимани и идолопоклоници".³⁸ У овом делу налазиле су се џамије, пијаце, купатила и други јавни објекти. Неколико арапских писаца било је импресионирано бројем џамија у муслиманској четврти и висином главног минарета. Често наглашавају и аутономију коју су уживали мусли-

мански дворани и свештенство. Ево шта о томе каже ал-Масуди, познат као „Херодот међу Арапима“, у свом често навођеном делу Долине златних рудника и драгог камења :

„Обичај је да у хазарској престоници буде седам судија. Двојица за муслимане, за Хазаре двојица који суде по Тори (Мојсијевом закону), двојица која хришћанима оуде по Јеванђељу и за Саквалибахе, Русе и друге пагане, један који суди по паганском закону... У његовом (хазарски цар) граду много је муслимана, трговаца и занатлија који су у ту земљу дошли привучени правичношћу и сигурношћу коју нуди. Они имају главну џамију и минарет који се уздиже изнад царевог замка и друге џамије са школама, где децу уче Курану.“

Читајући редове које је водећи арапски историчар писао у првој половини десетог века,*" може нам се слика живота у Хазарској царевини чинити сувише идиличном. Иако, у чланку „Хазари“, у Јеврејској еницклопедији, стоји: „У време када су фанатизам, незнање и анар- Овај је град, такође, у различитим периодима помињан под разним

именима, као на пример ал-Бајада, „Бели град“.

" Масуди ове грађевине ставља на острво, близу западне обале, или на полуострво.

*** Претпоставља се, између 943. и 947.

49

хија владали Западном Европом, царство Хазара могло се поносити својом праведном и широкогрудом управом.”

То је, као што смо видели, делимично тачно - али само делимично. Не постоје подаци о томе да су Хазари учествовали у верским прогонима, ни пре, а ни после преобраћења у јудаизам. У том су погледу били толерантнији и просвећенији од Источног Римског Царства или ислама у раној фази. Са друге стране, чини се да су сачували неке варварске ритуале из своје племенске прошлости. Од Ибн Фадлана већ смо чули о погубљењи-

ма оних који су сахрањивали царе. Обавештава нас и о још једном архаичном обичају - погубљењу цара: „Цар влада четрдесет година. Уколико макар и само за дан прекорачи овај рок, његови поданици и слуге убију га уз речи: 'Његова се моћ расуђивања угасила, а његове су спознаје збркане'."

Истахри даје друкчију верзију:

„Када желе да утоличе кагана, стављају му свилено уже око врата и затежу док не почне да се гуши. Онда га питају: 'Колико дуго намераваш да владаш?' Уколико не умре пре наведене године, убијају га чим она наступи." Бари³⁹ сумња у овакво казивање арапског путника и оно би се можда могло и одбацити да међу примитивним (и не тако примитивним) народима ритуално погубљење цара није била широко распрострањена појава. Фрејзер истиче повезаност идеје о царевој божанској природи са светом обавезом да буде погубљен на крају одређеног периода или када ишчезне његова животна снага, како би божанска сила могла да нађе млађе и снажније отелотворење."

Истахрију у прилог говоре подаци да је, не тако давно, настрана церемонија „дављења" будућег цара, постојала и у једном другом народу, Кок-Турцима. Зеки Вали-еврејска енциклопедија, објављена 1901-6. У *Encyclopaedia Jiidaica*,

1971, Данлопов чданак о Хазарима изузетно је објективан .

" О овоме је Фрејзер писао посебан трактат „Убијање хазарских царева" (Фожлор, XXVIII, 1917).

50

ди наводи француског антрополога, св. Жилијена који је 1864. написао:

„Када изаберу новог поглавара, његови официри и пратиоци натерају га да узјаше коша. Стежу га свиленом врпцом око врата - али не толико да га задаве - онда попусте врпцу и, наваљујући на њега, питају: 'Колико дуго можеш бити наш кан?' Помућене свести, крал> не може да

изуоти бројку, па његови поданици, на основу онога што мрмља, одлучују да ли ће његова владавина бити дуга или кратка."⁴⁰

Није нам познато да ли је хазарски обред погубљења цара (уколико је икада постојао), укинут када су прихватили јудаизам, јер су у том случају арапски писци мешали прошлост и садашњост - као што су све време и чинили прикупљајући извештаје ранијих путописаца и приписујући их савременицима. Међутим, како год било, не може се пренебрећи и ван је сваке сумње божанска улога приписивана кагану, чак и уколико је подразумевала и његово коначно жртвовање. Јер, као што знамо, обожавали су га. А заправо држали у осами, далеко од људи, све док га не сахране уз изузетне почести. Државне послове, укључујући и управљање војском, водио је бек (понекад су га звали и каган бек) у чијим је рукама била стварна моћ. У овоме се слажу арапски извори и савремени историчари - ови други хазарски систем управе обично описују као „двојно царавање“, с тим што је каган оличавао божанску, а бек световну моћ. Хазарско двојно царавање поредили су, чини се прилично погрешно, са спартанским двовлашћем (диархијом) и сличном двојном управом код разних турских племена. Међутим, двојица спартанских краљева, потомци двеју водећих породица, били су подједнако моћни, а када је реч о двојној управи у номадским племенима, нема сведочанства о основној подели функција као код Хазара. Пре се може поредити са системом управљања у Јапану, од почетка средњег века па до 1867, јер је световна моћ Алфолди наговештава да оу двојица владара билн заповсдници два крила хорде (навео Данлоп).

51

била у рукама шогуна, а микадо је, као божанство, слављен издалека.

Касел⁴¹ истиче занимљиву сличност хазарског система управљања и партије шаха. Двојно краљевање, на шахов-

ској табли, представљају краљ (каган) и краљица (бек). Краљ се чува у осами, штите га пратиоци, његова је моћ мала а корак кратак јер може да стане само на суседно поље. Насупрот њему, краљица је најмоћнија фигура на табли, и њом доминира. Па ипак, и без краљице игра се наставља, док губитак краља означава коначну пропаст и крај борбе.

Чини се да двојно царевање указује на оштру подвојеност духовног и световног у менталитету Хазара. Божански атрибути кагана веома су јасно приказани у следећем Ибн Хаукаловом' пасусу:

„Каган увек мора бити царског порекла (Истахри: 'Из угледне породице'). Никома није дозвољено да му приђе, осим по важном послу: онда падне на колена пред њим, лицем до тла, све док му каган не наложи да приступи и говори. Када каган... умре, ко год пролази поред његове гробнице мора да иде пешице и да јој ода почаст, а када одлази, не сме узјахати коња све док му је гробница на видику.

Ауторитет његове власти је апсолутан, а сходно томе, његовим се наредбама тако слепо покоравају - сматра ли да би неки од његових достојанственика требало да умре п каже ли му: 'Иди и убиј се', овај ће одмах поћи кући да се убије. Каганови наследници потицали су из исте породице. (Истахри: 'Из породице угледних која не поседује ни моћ ни богатство.') Када на неког њеног члана дође ред да влада, уздижу га на трон иако не поседује ниједан дирхем (новчић). Чуо сам од поверљивих људи да је један младић имао обичај да седи у малој продавници на јавној пијаци и продаје ситну робу (Истахри: 'продаје хлеб'), а људи су говорили: 'Када нас садашњи каган напусти, овај ће човек наследити престо'. (Истахри: 'Нема у каганату човека који

* Ибн Хаукал, други арапски географ и историчар који је много путовао, написао је око 977. своју Оријенталну географију . Пасус који је

овде наваден у ствари је препис онога што је Истахри написао четрдс-

сет година раније, али са много мање нејасноћа, тако да сам користио

Ослијев превод Ибн Хаукала.

52

вреди више од њега.') Али младић је био муслиман, а титулу кагана давали су само Јеврејима.

Каганов престо и балдахин били су од злата и недоступни другим људима. Каганова палата раскошнија је него друге зграде."⁴²

Одломак о врлом младићу који на базару продаје хлеб или било шта друго, веома подсећа на причу о Харуну ал Рашиду. Ако је он наследник златног престола намењеног Јеврејима, зашто је одгајан као бедни муслиман? Уколико желимо да целој причи дамо било какав смисао, морамо претпоставити да је каган биран на основу племенитих врлина, али само међу људима из „царске лозе“ или из „породице угледника“. У ствари, то је гледиште Артамонова и Зеки Валидија. Артамонов држи да су Хазарима и другим турским народима управљали потомци династије Туркута која је некада владала Турском царвином (део 3). Зеки Валиди указује на то да се називима „царска лоза“ или „породица угледника“, којој каган мора припадати, означава стара династија Асен, врста пустињске аристократије коју помињу кинески извори а из које, према сопственим тврдњама, потичу турски и монголски владари. То је прилично уверљиво и донекле усаглашава опречне вредности из претходне' приче: племенити младић без иједног дирхема - и помпа и сјај који окружују златни престо. Сведоци смо да се две традиције преклапају као две слике на екрану: аскетизам племена пустињских номада који тешко живе и сјај царског двора који напредује захваљујући трговини и занатима, и труди се да у раскоши надмаши своје супарнике у Багдаду и Цариграду. Најзад, и уверења која су владала на тим блиставим дворovima, наслеђена су од пустињских пророка,

аскета из прошлости.

Све то још увек не објашњава запрепашћујућу поделу на божанску и световну моћ које су, у том периоду и у тој области, наизглед јединствене. Како је Бари писао:43 „Немамо података о томе када је каганов активни ауторитет замењен божанском ништавношћу, нити зашто је уздигнут на положај сличан оном који има јапански цар чије се постојање а не управљање државом сматра бпт-ним за њен напредак.”

53

Артамонов је недавно понудио сумњив одговор на ово питање. Он указује на то да је прихватање јудаизма као државне религије било резултат *coup d'etat*, што је кагана, потомка паганске династије у чији савез са Мојсијевим законом не би требало баш много веровати, истовремено свело само на фигуру. Ово је хипотеза, добра колико и свака друга - и без икаквих доказа који би је поткрепили. Ипак, чини се да су ова два догађаја - прихватање јудаизма и успостављање двојног царавања - на неки начин била повезана.”

Пре обраћења, каган је, према подацима, још увек играо активну

улогу - на пример, у преговорима са Јустинијаном. Ствар се комплику-

је тиме што арапски извори помињу кагана, а јасно мисле на бека (јер

је каган био општи израз за владара међу многим племенима). Такође,

користили су и различита имена за бека, што се може видети из спи-

ска:

Константин Порфир.

Каган

бек

Ибн Руста

хазар Каган

ајса

Масуди
Каган
малик
Истахри
малик хазар
Каган Хазар
Ибн Хавкал
Каган Хазар
малик Хазар или Бек
Гардези
хазар Каган
абсад
54

II

ПРЕОБРАЋЕЊЕ

„Религија Јевреја”, пише Бари, „дубоко је утицала на исламску веру и била је темељ хришћанства Успела је да придобије понеког обраћеника, али преобраћење Хазара у најчистију Јеховину веру, јединствено је у историји.”¹

Шта је мотивисало овај јединствени догађај? Није лако наћи се у кожи хазарског принца, обученог, како је то већ био обичај, у панцирску кошуљу. Али, ако размишљамо у оквирима политике силе која вековима следи у суштини иста правила, нуди се прилично убедљива аналогија

Почетком осмог века свет су поларизовале две суперсиле, представљене хришћанством и исламом. Њихове идеолошке доктрине биле су у тесној вези са политиком силе која се одржавала класичним методама пропаганде, преврата и војних освајања Хазарско царство представљало је „трећу силу” која је доказала да је равна обема - и као непријатељ и као савезник. Али, своју независност могла је да задржи једино ако не прихвати ни хришћанство ни ислам, јер за шта било да се определила, аутоматски би се подредила ауторитету Римског Царства или багдадског калифа.

Нису изостали напори оба двора да Хазаре преобрате у хришћанство или ислам, али пошло им је за руком једино да успоставе учтиве дипломатске односе, склопе неколико међудинастичких бракова и обострано корисних војних савеза. Ослањајући се на своју војну моћ и

55

подршку коју су му пружала вазалска племена, Хазарско царство било је решено да сачува положај „треће силе”, вође неутралних степских народа.

У исто време, захваљујући блиским додирима са Византијом и Калифатом, Хазари су схватили да је њихов примитивни шаманизам не само варварски и несавремен у поређењу са великим монотеистичким верама већ и не-

моћан да на своје вође пренесе сву духовну и законску моћ коју су уживали калиф и цар, владари двеју теократских светских сила. Ипак, преобраћење у било коју од ових вера значило би повиновање, крај независности, и самим тим било би нецелисходно. И шта је могло бити логичније од прихватања треће вере, оне која није била у вези ни са једном иако су се обе на њој заснивале? Очигледна логичност ове одлуке проистиче, наравно, из варљиве јасности прошлих збивања У -ствари, за обраћење у јудаизам била је потребна генијалност. Ипак, и арапски и хебрејски извори историје обраћења, колико год се разликовали, указују на горе наведени начин размишљања. Да још једном цитирамо Барија:

„Нема сумње да је владар прихватио јудаизам подстакнут политичким разлозима. Примањем мухамеданства постао би духовно зависан од калифа који су Хазарима покушавали да наметну своју веру, а с друге стране, хришћанство је претило да га чини црквеним вазалом Римског Царства. Јудаизам је био чаона религија чије су свете књиге поштовали и мухамеданци и хришћани. Хазарског владара уздигао је изнад непросвећених варвара и заштитио од уплитања калифа или цара. Али, иако је усвојио обрезивање, хазарски владар није усвојио и ускогрудост јеврејског култа. Многима је у свом народу дозволио да остану пагани и клањају се својим идолима.”²

Иако је преобраћење хазарског двора, без сумње било политички мотивисано, апсурдно би било помислити да су слепо и преко ноћи прихватили религију чија су им начела била непозната Јевреје и њихове религиозне обичаје добро су упознали најмање једно столеће пре обраћења, захваљујући избеглицама које су стално пристизале склањајући се од верских прогона из Византије

56

и, нешто мање, из земаља Мале Азије које су освојили Арапи. Познато нам је да је наспрам варвара са севера, Хазарија била релативно цивилизована земља, па је, као ненаклоњена иједној од ратоборних вера, постала при-

родни рај Јевреја чије је повремене егзодусе изазивала византијска управа претећи им присилним преобраћењем и другим притисцима. Прогони су, у разним видовима, започели у време Јустинијана I (527-65) и постали су нарочито сурови у време Ираклија, у седмом веку, Лава Ш, у осмом, Василија и Лава IV, у деветом, и Романа, у десетом. Тако је Лав III, који је владао две деценије, непосредно пре обраћења Хазара у јудаизам, „покушао да једним ударцем оконча ту неправилност (подношљиви статус Јевреја), наредивши свим својим јеврејским поданицима да се покрсте”.³ Мада је, чини се, извршење ове заповести наишло на веома слаб одзив, знатан број Јевреја побегао је из Византије. Масуди приповеда:

„У овом граду (Хазаран - Итил) живе муслимани, хришћани, Јевреји и пагани. Цар, његови поданици и Хазари његова рода, сви су Јевреји.* Цар Хазара поотао је Јеврејин још у калифату Харун ал-Рашида,” а придружили су му се Јевреји из ових исламских земаља и из земље Грка (Византија). У ствари, 332. године Хеџре (943-4) цар Грка је присилно покрстио Јевреје у својој царевини... Због тога је много Јевреја из земље Грка побегло у Хазарију...”^{3а}

Последње две реченице односе се на догађаје који су се одиграли две стотине година након преобраћења Хазара и показују да су вековима таласи прогона упорно сустижали један други. Али, и Јевреји су били подједнако упорни. Многи су издржали мучења, а они који за то нису имали снаге, касније су се вратили својој вери, „као пси испљувку”, како то љупко рече један хришћански хроничар.⁴ Подједнако је сликовито неки јеврејски пи-

* Вероватно владајуће племе „белих Хазара”, види Поглављс I, 3.

Између 786. и 809, али се уопштено претпоставља да се Масуди

послужио zgodним историјским оријентиром и да се прсобраћсњс дого-

дило око 740.

57

сац5 описао један од метода присилног обраћења, примењиван над јеврејском заједницом из Орије у јужној Италији у време цара Василија:

„Како су их приморавали? Свакога ко је одбијао да прихвати њихову лажну веру, стављали су под дрвену пресу и цедили као маслине.“

О прогону у време цара Романаб („грчки цар“ на којег се позива Масуди) други хебрејски извор каже: „А касније ће се појавити цар који ће их прогонити, не уништавајући их, већ милосрдно их изгонећи из земље.“

Једина милост историје према онима који су одлучили да оду или су на бег били приморани, било је само постојање Хазарије, и пре, и после преобраћења. Хазарија је била рај за избеглице, а после, постала је врста уточишта. Избеглице су, као производ развијеније културе, без сумње, веома допринеле космополитизму и широкогрудости који су задивили већ цитиране арапске хроничаре. Њихов утицај - и жарки прозелитизам' - највише су се, и пре свега, осећали на двору и међу водећим достојанственицима. У својим мисионарским напорима вероватно су теолошке аргументе и месијанска пророчанства комбиновали са оштроумном проценом политичких предности које би Хазари стекли усвајањем „неутралне“ религије.

Ти су изгнаници донели и византијске уметничке занате, напредније методе у земљорадњи и трговини и четвртасто хебрејско писмо. Није нам познато које су писмо Хазари користили пре тога, а из Ибн Надимовог⁷ Фи - христа, неке врсте универзалне библиографије, писане око 987, сазнајемо да су у његово време Хазари користили хебрејско писмо које је имало двоструку намену: њиме су писане учене расправе на хебрејском (аналогно улози коју је латински имао на Западу у средњем веку) и било је писмо различитих језика којима се говорило у Ово је било време када је преобраћење неверника силом или

убеђивањем било првенствени задатак. Да су у томе учеотвовали и Је-

вреји, показује чињеница да су византијским законом, од времена Јусти-

нијанове владавине, биле предвиђене строге казне за покушај прео-

браћења хришћана у јудаизам, док је за Јевреје који су „узнемиравали”

обраћенике у хришћанство, казна била смрт на ломачи.

58

Хазарији (као што се латинско писмо користило за различита наречја у Западној Европи). Из Хазарије се, по свему судећи хебрејско писмо проширило на околне земље. Тако, Чволсон указује на то да су „натписи на несемитском језику (можда и на два несемитска језика) писани хебрејским знаковима, нађени на два надгробна споменика у Панагорији и Партениту на Криму. Још увек нису дешифровани”.⁸ (Крим је, као што смо видели, повремено био под хазарском управом, али је ту такође, била и стара јеврејска заједница, па су ти натписи можда још из времена пре преобраћења. Нека су хебрејска слова (шин и цади) нашла своје место и у ћириличком писму.⁹ Штавише, на многим пољским сребрним новчићима из дванаестог или тринаестог века, натписи на пољском језику писани су хебрејским словима (нпр. *Leszek krol Polski* - Лешек пољски краљ), а нађени су заједно са новчићима исписаним латинским писмом. Полиак то овако коментарише: „Ови су новчићи коначан доказ да се хебрејско писмо из Хазарије проширило на околне словенске земље. Коришћење тих новчића није било ни у каквој вези са религијом. Ковани су јер је већина Пољака на ову врсту писма навикла више него на римско писмо и није га сматрала искључиво јеврејским.”¹⁰

И тако, мада без сумње подстакнуто опортунистичким мотивима - и замишљено као лукав политички маневар - преобраћење је донело културни развитак какав су они који су га започели тешко могли да предвиде. Хебрејско

писмо било је тек почетак. Три века касније, пропадање хазарске државе пратила су учестала избијања месијанског ционизма и лажне Месије, попут Давида Ел-Роија (јунака једног Дизраелијевог романа) који је предводио донкихотовске крсташке походе за поновно освајање Јерусалима.'

Пошто су га 737. године поразили Арапи, каган је морао да промени веру. Присилно прихватање ислама била је формалност које се готово одмах одрекао и која,

1 Види Поглавље IV, 11.

59

очигледно, није оставила икакав траг у његовом народу. Насупрот томе, добровољно преобраћење у јудаизам произвешће дубоке и дуготрајне последице.

Околности преобраћења замагљене су легендом, али се главни арапски и хебрејски прикази о њима подударају у неким основним цртама.

Већ цитирано Ал-Масудијево казивање о јеврејској владавини у Хазарији завршава се упућивањем на његово претходно дело у којем је те околности описао. То је Масудијево дело изгубљено, али постоје два приказа који се на њему темеље. Први, Димаскијев (писан 1327), понавља да је, у време Харуна ал-Рашида, византијски цар примораво Јевреје да се иселјавају. Ти исељеници одлазили су у земљу Хазара, где су наишли на „оштроумне, али необразоване људе којима су понудили своју веру. Домороци су је, утврдивши да је боља од њихове, прихватили."¹¹ Други је, много детаљнији приказ, у ал-Бакријевом делу Књига о краљевствима и путевима (једанаести век): „Разлог због којег се цар Хазара, који је претходно био паганин, преобратио у јудаизам, у овоме је: усвојио је хришћанство." Потом је, увидевши његову неистинитост, о томе што га је умногоме мучило расправљао са једним од својих виших дужносника. Овај му рече: 'О царе, они у чијим су рукама свети рукописи деле се у три групе. Са зови их и затражи да кажу шта имају, потом следи оног с којим је истина.'

„Тако је послао да му од хришћана доведу бискупа. Уз цара беше Јеврејин, вешт на речима, па бискупа увуче у расправу. Упита га: 'Шта мислиш о Мојсију, сину Амрановом и Тори која му је откривена?' Бискуп одговори: 'Мојсије је пророк, а Тора говори истину.' Тад Јеврејин рече цару: 'Већ је потврдио истинитост моје вере. Питај га сада у шта он верује.' И цар га упита, а овај му одговори: 'Веру- Ниједан други извор, колико ми је познато, то не помиње, мада јо

то за муслиманске читаоце можда пријатније од кагановог кратко трај-

ног прихватања ислама пре јудаизма.

60

јем да је Исус, Месија, син Маријин. Он је Реч и обелода- нио је тајне у име Бога.' Сада Јеврејин каза цару Хазара: 'Он проповеда учење које ми није познато иако прихвата моје тврдње.' Али бискуп није био јак у пружању доказа. Затим цар затражи да му доведу једног муслимана и послаше му ученог, мудрог, и у расправама вештог човека. Но Јеврејин плати некоме да га успут отрује, и овај умре. И тако јеврејин цара придоби за своју веру, па овај прихвати јудаизам."¹²

Арапски су историчари заиста умели да засладе горку пилулу. Да је и могао да учествује у расправи, муслимански би учењак упао у исту клопку као и бискуп - обојица су привхатала истину Старог завета, а као присталице Новог завета или Курана, били би надгласани, увек два према један. И цар размишља на тај начин: вољан је да прихвати само оно у шта верују сва тројица - учење које им је заједнички именоватељ - и одбија да се прикло- ни било чему што супарници ван тога тврде. Ево још једном принципа неодређености, примењеног на теологију.

И ова прича, како је истакао Бари,¹³ указује на то да је на хазарском двору јеврејски утицај морао бити јак још пре формалног преобраћења, јер је по бискупа и муслиманског учењака требало „послати“ док је Јеврејин већ

био „уз цара“.

А сада, са главног арапског извора о преобраћењу, Масудија и његових компилатора, прелазимо на главни јеврејски извор. То је такозвана „Хазарска преписка“, писма која су на хебрејском, разменили Хасдаи Ибн Шапрут, Јеврејин, главни министар калифа од Кордове и Јоснф, цар Хазара или, боље речено, њихови писари. Око веродостојности ове преписке било је много несугласица, али данас је опште прихваћена, наравно, уз одговарајуће ограде због ћудљивости каснијих преписивача.'

* Кратак преглед тих несугласица видсти у Додатку III.

61

Писма су очигледно размењивана после 954, а пре 961, грубо речено, у време када је писао Масуди. Да би ценио значај те преписке, свет мора бити упознат са личношћу Хасдаи Ибн Шапрута, можда најсјајнијег Јеврејина „златног доба“ (900-1200) у Шпанији.

Абд-Ал-Рахман III из Омајадске династије, успео је, 929. године, да уједини маварске поседе у јужним и средишњим деловима Иберијског полуострва под својом управом и основао је Западни калифат. Његова престоница, Кордова, постала је понос арапоке Шпаније и жижа европске културе - са библиотеком од 400.000 регистрованих књига. Хасадаи, рођен у Кордови, 910. године, у угледној јеврејској породици, неким је својим изврсним лековима привукао калифову пажњу најпре као лекар. Абд-ал-Рахман именовоао га је за свог дворског лекара а како је у његов суд имао потпуно поверење, замолио га је да, као прво, у ред доведе државне финансије, и да се, затим, као

министар
иностраних
послова,
прихвати
ди-

пломатског посредовања у новим, сложеним односима Калифата са Византијом, немачким царем Отом, Касти-

љом, Наваром, Арагоном и другим хришћанским царствима на северу Шпаније. Хасадаи је, столећима пре ренесансе, био прави иото *universale* који је уз бављење државним пословима, налазио времена да медицинске књиге преводи на арапски, дописује се са ученим багдадским рабинима и да буде мецена хебрејским језикословцима и песницима. Иако очигледно просвећен, био је, ипак, предан Јеврејин који је своје дипломатске везе користио да прикупи обавештења о јеврејским заједницама у разним деловима света и радио је у њихову корист кад год је то било могуће. Нарочито га је бринуо прогон Јевреја у Византијској царевини за време Романа (впди горе, део 1). Срећом, имао је знатан утицај на византјски двор, који је био животно заинтересован да обезбеди благонаклоност Кордове за време византјских војних похода на муслимане са Истока. Хасдан, који је водио преговоре, искористио је ову прилику да се заузме за византијске Јевреје, очигледно успешно."

По сопственом казивању, Хасадаи је, о постојању једног независног јеврејског царства први пут чуо од неких
62

трговаца из Хурасана у Персији, али је сумњао у истинитост њихове приче. Касније се о томе распитивао међу члановима византијске дипломатске мисије у Кордови и они су му причу потврдили, допунивши је неким детаљима о Хазарској царевини, укључујући и име тадашњег цара, Јосифа. Одмах је потом Хасадаи одлучио да цару Јосифу пошаље гласника са писмом.

Писмо (о којем ће касније бити више речи) садржи низ питања о хазарској држави, њеном народу, начину управе, оружаним снагама и тако даље, као и питање којем од дванаест племена припада Јосиф - из чега би се могло закључити да је Хасадаи мислио да јеврејски Хазари потичу из Палестине као и шпански Јевреји и да су, можда, чак једно од „изгубљених племена". Пошто није био јеврејског порекла, Јосиф, наравно, није припадао ниједном од тих племена. У свом одговору Хасадаију, он

износи, као што ћемо видети, родословље друге врсте, али му је главна брига да Хасдаију пружи подробан, иако легендаран приказ преобраћења које се одиграло два века раније, као и околности које су му претходиле.

Јосифово казивање почиње хвалоспевом његовом претку, цару Булану, великом освајачу и мудрому човеку који је „протерао врачеве и идолопоклонике из своје земље”. Цару се у сну приказао анђео који га посаветова да се клања једином правом Богу, обећавајући му да ће он, заузврат „благословити и увећати Буланово потомство, у руке му изручити непријатеље и учинити да његова царевина траје до краја света”. Ово је, наравно, инспирисано причом о завету из „Постања” и подразумева да су и Хазари тврдили да припадају „изабраној раси” и да су се и сами заветовали Господу иако нису потомци семена Аврамовог. На овом месту Јосифова приповест креће неочекиваним путем. Цар Булан је прилично вољан да служи Свевишњем, али истиче једну сметњу:

„Ти знаш, мој Господару, тајнс мисли мога срца и сој си ми иопитао да искушаш моју веру у ссбс. Али у л>уди којима пладам пагански јс ум и нс знам хоћс ли ми псропати. Нађох окриље и милост у твојим очима, зато тс прсклиљсм да се и и>иховом Великом принцу укажсш, да мс и ок подржи.

63

Свевишњи услиши Буланову молбу, јави се у сну принцу који чим се ујутро пробуди, оде да о томе извести цара...”

Ни у „Постању”, а ни у арапским казивањима и преобраћењу, нема ни помена о великом принцу ког треба придобити. То се очито односи на хазарско двојно царовање. „Велики принц” сигурно је бек, мада је могуће и то да је „цар” био бек, а „принц” каган. Штавише, према арапским и јерменским изворима, вођа хазарске војске која је напала Транскавказију 731. (тј. неколико година пре но што је, према претпоставкама, дошло до преобраћења), звао се „Булкхан”. 15

Даље у писму Јосиф казује како се уснулом цару анђео још једном указао и наложио му да сагради храм у којем би Господ пребивао, јер „небо и небеса изнад неба нису довољно велики да ме обухвате". Цар Булан срамежљиво одговара да нема злата и сребра колико је потребно за такав подухват „мада ми је и дужност и жеља да то учиним". Анђео га теши: све што Булан треба да уради, јесте да своју војску поведе на Дариелу и Ардабил у Јерменији, где га чека благо у сребру и злату. Ово се подудара са Булановим или Булкхановим пљачкашким нападом који је претходио преобраћењу, а и са арапским изворима у којима се каже да су Хазари некад надгледали руднике сребра и злата на Кавказу.¹⁶ Булан чини како му је анђео рекао, враћа се као победник са пленом и гради „свети табернакул са сакралним ковчегом (Заветним ковчегом), канделабром, олтаром и светим сасудима, који је до данас сачуван и још увек је у мом (Јосифовом) поседу".

Јосифово писмо, писано у другој половини десетог века, више од двестотине година после догађаја које описује, очигледно је мешавина истинитих података и легенде. Његов опис оскудно опремљеног храма и мали број сачуваних реликвија, у приметном је раскораку са благостањем у његовој земљи о којем говори у другим деловима писма. Дани у којима је живео његов предак Булан, чине му се кас древна прошлост, када сиромашни, алп

64

часни цар, није имао новца чак ни да сагради „свети табернакул" - који је, ипак, био само шатор.

Међутим, до тог је места Јосифово писмо само увод у стварну драму преобраћења коју тек сада износи. Очито је Буланово одбацивање идолопоклоништва у корист „јединог правога Бога", било само први корак, и тек је требало изабрати једну од три монотеистичке вере, чини се бар, да баш то Јосиф, у наставку свога писма, хоће да наговести:

„После оружаних подвига (освајање Јерменије), слава

цара Булана проширила се по свим земљама. Цар Едома (Византије) и цар Исмаелићана (муслимана) сазнали су за новости и отпустили му изасланике са скупим поклонима и новцем и учене људе да га придобију за своју веру. Али, цар је био mudar и позвао је једног Јеврејина, веома образованог и оштроумног, па сазвао сву тројицу да чује шта ће му рећи о овојим учењима."

Ево још једног „труста мозгова" или „разговора за округлим столом", баш као и код Масудија, с тим што муслиман није претходно отрован. Али расправа се одвија углавном по истом сценарију. После дугих и плодних разговора, цар одлаже састанак за три дана, пуштајући учеснике расправе да чекајући на пријем чаме у својим шаторима. Онда се служи лукавством: позива их понаособ. Пита хришћанина која је од друге две религије ближа истини, а овај му одговара: „Јеврејска". Муслиману поставља исто питање и добија исти одговор. Неутралност још једном односи победу.

Толико о преобраћењу. Шта још сазнајемо из чувене „Хазарске преписке"?

Узмимо најпре Хасдаијево писмо: почиње хебрејском песмом, писаном на тада модеран начин, у пијушу - рапсодским стиховима пуним скривених алузија или загонетки који, често, чине акростих. Песма велича војне успехе писмотворца, цара Јосифа, а почетна слова стихова

ва чине акростих из којег се рађа име Хасдаи бар Исаак бар Езра бар Шапрут, за којим следи име Менахем бен-Шарук. Тај Менахем био је прослављени хебрејски песник, лексикограф и језикословац, Хасдаијев секретар и штићеник. Очигледно је добио задатак да посланицу цару Јосифу сачини најкићенијим стилем, па је искористио прилику да акростихом, после имена свога господара, овековечи и своје име. Сачувано је још неколико дела Менахема бен-Шарука и нема сумње да је Хасдаијево писмо његова рукотворина."

После те песме, комплимената и китњастих дипломат-

ских фраза, писмо даје блистави приказ напретка маварске Шпаније и срећног живота Јевреја под влашћу калифа Абд ал Рахмана, „којем нема равног... И тако су збринуте напуштене овце, руке њихових прогонитеља заустављене, а јарам одбачен. Земља у којој живимо на хебрејском се зове Сефарад, али је Исмаелићани који је настањују, зову ал -Андалус .”

Хасадаи затим објашњава како је за постојање јеврејског царства први пут чуо од трговаца из Хурасана, потом нешто више од византијских изасланика, па говори о ономе што су му они рекли:

„Испитивао сам их (Византинце) о тој царевини и одговорили су ми да постоји и да је њено име ал-Хазар. Од Цариграда до те земље путује се петнаест дана морем,” али, рекоше, ако се иде копном, много је других народа између нас и њих. Име владајућег цара је Јосиф. Из његове земље долазе нам бродови и доносе рибу, крзна и све врсте робе. Они су наши савезници и ми их поштујемо. Размењујемо амбасадоре и поклоне. Моћни су и имају утврђења за страже и војску која, с времена на време, иде у пљачкашке походе.”**

' Види Додатак Ш.

Ово се вероватно односи на такозвани „Хазарски пут”: из Цариграда преко Црног мора, уз Дон, па преко прелаза Дон - Волга н

низ Волгу до Итила. (Други, краћи пут, водио је од Цариграда до источн

обале Црног мора.)

Утврђење је очигледно Саркел на Дону. „Поштујемо их” со поклапа са пасусом о Конотантину Порфирогенету и поссбпом златном

печату коришћеном за писма упућена кагану. Константин јс био внзан-

тијски цар у време кад су изасланици посетили Шпанију.

66

Ових је неколико података о хазарској земљи њеном цару Јосифу Хасадаи пружио у очигледној намери да од

њега извуче детаљан одговор. Био је то добро смишљен потез: Хасдаи је морао знати да осуде погрешних тврдњи истичу из пера лакше него нова излагања. Хасдаи затим приповеда о својим ранијим напорима да дође у везу са Јосифом. Прво је упутио гласника, извесног Исаака бар Натана и наложио му да допре до хазарског двора. Исаак је, међутим, стигао само до Цариграда, где су га љубазно примили, али и спречили да настави пут. (Разумљиво: имајући у виду колебљиви став цара Константина у погледу јеврејског царства, извесно је да му савезништво Хазарије и кордовског калифата, са Јеврејином као главним министром, није било у интересу.) Тако се Хасдаијев гласник вратио у Шпанију необављеног посла. Али, ускоро се указала друга прилика У Кордову је стигло посланство из Источне Европе, а међу његовим члановима била су и два Јеврејина, Мар Саул и Мар Јосиф, који су се понудили да Хасдаијево писмо предају цару Јосифу. (Судећи по Јосифовом одговору Хасдаију, писмо му је, у ствари, предала тек трећа особа, извесни Исаак бен-Елиезер.)

Објаснивши тако, до у танчине, како је дошло до тога да напише писмо, и колико је напора уложио да га уручи, Хасдаи прелази на низ директних питања која одражавају његову жарку жељу да сазна што више о земљи Хазара, почев од њеног географског положаја па до обреда на Сабат. Завршни део Хасдаијевог писма прилично се разликује од почетног:

„Осећам снажну потребу да сазнам истину о томе да ли заиста на овом свету постоји место где прогоњени Израел сам себи може бити владар, где никоме није потчињен. Када бих знао да тако шта одиста постоји, без оклевања бих се одрекао свих почести, повукао бих се са свог високог положаја, напустио породицу и путовао преко гора и равница, копном и водом, све док не стигнем до места гдс мој господар, (јеврејски) цар влада... А имам још једну молбу: да ми кажете знате ли ишта (можда датум) о 'коначном чуду' (долаоку Месије) које очскујсмо док лутамо

од земље до зсмл>с. Обсшчашћеии и понижени, посвуд ра-
67

сејани, морамо ћутке да слушамо оне који нам говоре:
'сваки народ има своју земљу, само ви нсмате чак ни сен-
ку земље на овоме свету'."

Почетак писма пун је хвале за срећну судбину Јевреја
у Шпанији, крај одише горчином изгнанства, циони-
стичким жаром и уздањем у Месију. Али ти су опречни
ставови одувек били у подвојеним срцима Јевреја, кроз
целу њихову историју. Противречност у Хасдаијевом пи-
сму доприноси истинитости. Колико озбиљно треба
схватити наговештај његове воље да ступи у службу ха-
зарског цара, друго је питање, на које не можемо да од-
говоримо. Можда то не би могао ни он сам.

Одговор цара Јосифа мање је углађен и дирљив него пи-
смо које му је Хасдаи упутио. Није ни чудо, јер како Ка-
сел примећује: „Ученост и култура нису царевали међу
Јеврејима са Волге, већ на рекама Шпаније." Најсветлији
је део одговора већ наведена повест о преобраћењу. И Јосиф
је, у то нема сумње, упустио писара да га сачини - веро-
ватно неког ученог избеглицу из Византије - међутим, у по-
ређењу са углађеним каденцама модерног државника из
десетог века, тај одговор звучи као глас из Старог завета.
Почиње бујицом поздрава, а потом углавном понавља
садржај Хасдаијевог писма, поносно истичући да Хазар-
ско царство оповргава лажи оних који тврде да је „Јудин
скиптар заувек испао из руку Јевреја" и „да на земљи Не-
Ма места за њихову сопствену царевину". Следи при-
лично загонетна примедба „да су још наши очеви изме-
њивали пријатељска писма која се чувају у нашим архи-
вама и позната су нашим старима"⁷ Јосиф затим прелази
Ово се може односити на Елдад ха-Данија, јеврејског путника

нз

деветог века, у чијим се фантастичним причама, веома
читаним у сред-

њем веку, помиње Хазарија коју, како он каже, насељавају три
од из-

губљених племена Израела и која убира данак од двадесет осам суссд-

них краљевина. Елдад је посетио Шпанију око 880. и можда је, а можда

и није посетио хазарску земљу. Хасдаи га укратко помин.е у свом пи-

ому Јосифу.

68

на генеалогiju свог народа. Мада жесток јеврејски националиста, поносан што држи „Јудин скиптар“, он нити може нити тврди да су семитског порекла. Траг њиховог порекла не води од Сема, већ од Нојевог трећег сина, Јафета или, тачније, Јафетовог унука, Тогорме, претка свих турских племена. „Открили смо у породичним књигама наших отаца“, смело тврди Јосиф, „да је Тогорма имао десеторицу синова, а имена њихових потомака су: Уигур, Дарсу, Авар, Хун, Василиј, Тарних, Хазар, Загора, Бугар, Сабир. Ми смо синови Хазара, седмог...“

Идентитет неких од ових племена, са именима исписаним хебрејским писмом, прилично је непоуздан, али то је мало важно. Особени знак ове генеалогичке вежбе је спајање Постања и турске племенске традиције.'

После генеалогije, Јосиф укратко помиње неке војне походе својих предака захваљујући којима су стигли чак до Дунава Следи, надугачко и нашироко, повест о Булановом преобраћењу. „Од тог дана па надаље“, наставља Јосиф, „Бог му даваше снагу и помагаше му. Он и његови следбеници бејаху обрезани, а јеврејски мудраци научише их закону и објаснише им Заповести.“ Следи још хвалисања војним победама, пораженим народима и др., а онда један значајан пасус:

„После ових догађаја, један од његових (Буланових) унука постаде цар. Име му је било Овадија и био је храбар и поштовања достојан човек који је реформисао власт, учврстио закон према традицији и обичајима, градио синагоге и школе, окупио мноштво израелских мудраца, обасуо их поклонима у злату и оребру и наложио им да

протумаче двадесет четири (свете) књиге, Мишну и Талмуд, као и редослед богослужења."

Ово указује на то да је неколико генерација после Булана, дошло до религиозног оживљавања или реформе (за чим је вероватно, по писању Артамонова, уследно *coup d'etat*). По свему судећи, јудаизација Хазара одиграла се, у ствари, у неколико етапа. Сећамо се да је цар БуИ ово баца светлост на често помињање Хазара као народа Магога. Магог је, према Постању X, 2-3, био веома озлоглашени ујак Тогормин.

/

69

лан отерао „врачеве и идолопоклонике" ире но што му се у сну указао анђео и да се „правом Богу" заветовао пре него што је одлучио да ли је то јеврејски, хришћански или муслимански бог. Чини се највероватнијим да је преобраћење цара Булана и његових следбеника други међукорак и да су они примили примитивни, почетни облик јудаизма који се заснивао само на Библији, а искључивао Талмуд, све рабинске књиге и обичаје који су из њих проистекли. У том су погледу били налик караитима, фундаменталистичкој секти која се у осмом веку јавила у Персији и чији се утицај проширио међу Јеврејима широм света, нарочито у „Малој Хазарији", тј. на Криму. Данлоп и неки други ауторитети претпостављају да је у периоду од Булана до Овадије (отприлике између 740. и 800) у земљи преовлађивао један облик караизма, а да је ортодоксни, „рабински" јудаизам уведен тек за време Овадијине верске реформе. Ово је гледиште донекле значајно, јер се караизам у Хазарији одржао очито до њеног краја, а насеља караитских Јевреја који су говорили турским језиком и очигледно били Хазарског порекла постојала су чак и у новије доба (види даље, Поглавље V, 4).

Према томе, јудаизација Хазара била је поступан про-

цес који је, започет као политички целисходан, полако хватао корен све дубље у њиховој свести да би коначно, у време пропасти Хазарског царства, створио веровање у долазак Месије. Њихова је верска опредељеност надживела државу и задржала се, као што ћемо видети, у хазарско-јеврејским насеобинама у Русији и Пољској.

Пошто је поменуо Овадијине верске реформе, Јосиф набраја његове наследнике:

„Његов син Хискиа, и његов син Манасе, и брат Овадијин Цанука, и његов син Исаак, његов син Манасе, његов син Ниси, његов син Менахем, његов син Бењамин, његов син Аарон и ја, Јосиф, син Аарона Благослопеног, сви смо

синови царева и ниЈедном дошљаку ниЈе допуштено да заузме престо наших отаца."

Потом Јосиф покушава да Хасдаију одговори на питање о величини и топографији своје земље. Али чини се да на његовом двору нема никога довољно упућеног да би се по вештини могао мерити са арапским географима, а његова магловита помињања других земаља и народа, слаб су допринос ономе што смо већ сазнали од Ибн Хаукала, Масудија и других персијских и арапских извора. Тврди да убира данак од тридесет седам народа, што делује прилично хвалисаво. Па ипак, Данлоп указује да је девет племена, како се чини, живело у земљи Хазара, а осталих двадесет осам сасвим се добро уклапа у Ибн Фадланову причу о двадесет пет жена, од којих је свака кћи вазалског краља (као и у Елдад ха-Данијеве сумњиве приче). Даље, треба имати на уму да је мноштво словенских племена живело дуж горњих токова Дњепра, чак до Москве, и да су, као што ћемо видети, плаћала данак Хазарима.

Било како било, у Јосифовом писму нема ни помена о царевом харему. Помињу се само једна царица и њене „даме и евнуси". Каже се да живе у једном од три дела Јосифове престонице, Итилу: „у другом живе Израелићани, Исмаелићани, хришћани и остали народи који говоре другим језицима. Трећи део, који је острво, настањујем ја сам, принчеви, робови и све слуге које ми припадају...' Током целе зиме живимо у граду, а у месецу нисану (март-април) напуштамо га јер сви одлазе на рад у поља и баште. У роду се имање преноси са колена на колена и све му породице хрле са радошћу и клицањем јер тамо нећеш чути глас уљеза, ни видети непријатеља. У земљи нема много киша, али има доста река са мноштвом велике рибе и много извора, а њена поља и виногради, вртови и воћњаци који из реке добијају воду, обично су плодни и богати и рађају воће у изобилју... и уз божију помоћ ја живим у миру."

Следећи пасус посвећен је дану Месијевог доласка:

Ова подела Итила на три дела, помињс сс, као што смо видслн,

у

неким арапским изворима.

71

„Наше очи упрте су у мудраце Јерусалима и Вавилона и мада живимо далеко од Циона, чули смо да су рачунице погрешне услед мноштва грехова - а ми не знамо ништа сем да Свевишњи добро рачуна. Уздамо се једино у Данилова пророчанства, а Свевишњи нека убрза наше избављење...”

Завршни пасус Јосифовог писма одговор је на Хасдаијеву тобожњу понуду да ступи у службу хазарског цара:

„У своме писму поменуо си жељу да видиш моје лице.

И ја желим и чезнем да се дивим твоме милосрдном лицу и сјају твоје величанствености, мудрости и узвишености.

Желим да се твоје речи обистине, да спознам срећу и загрлим те, гледајући твоје драго, пријатељско и пријатно лице. Био би ми као отац, а ја теби као син. Сав мој народ целивао би твоје усне. Долазили бисмо и одлазили по твојој жељи и твом мудрому савету.”

У Јосифовом писму постоји и пасус који се односи на тадашњу политику и прилично је нејасан:

„Уз помоћ Свевишњег, чувам ушће реке (Волге) и не допуштам Русима који долазе својим бродовима да нападну земљу Арапа... Водим против њих (Руса) тешке ратове, јер ако бих им допустио, опустошили би земље Исмаила чак до Багдада.”

Јосиф овде иступа као заштитник Багдадског калифата од норманско-руских пљачкаша (види Поглавље Ш), што је можда помало неумесно ако се зна за горко непријатељство Омајадског калифата из Кордове (којем служи Хасдаи) и Абасидских калифа из Багдада. Са друге стране, ћудљива византијска политика према Хазарима утицала је на то да Јосиф прихвати улогу браниоца ислама, без обзира на расцеп између два калифата. Бар је могао да се нада да ће Хасдаи, као искусан дипломата, све схва-

тити.

До њиховог сусрета, уколико су о томе икада озбиљно размишљали, никада није дошло. Даља писма, ако их је и било, нису сачувана. „Хазарска преписка" је оскудна и мало је података који се могу додати ономе што је већ

познато из других извора. Њена привлачност лежи у необичним фрагментарним сликама које преноси, попут неисправног рефлектора упереног на разбацане пределе у густој магли којом је обавијен тај период.

Међу осталим хебрејским изворима, ту је и „Кембриџски документ“ (назван тако по Универзитетској библиотеци у Кембриџу, где се сада налази). Открио га је, крајем прошлог века, кембриџски учењак, Соломон Шехтер, заједно са другим списима од непроцењиве вредности, у „Каирској Генизи“, спремишту древне синагоге. (Гениза - посебно скровиште у које се, уз одговарајући обред, „сахрањују“ оштећени свици Торе, молитвеници, и оштећени предмети који се користе при богослужењу. Обично се налази у поду синагоге или крај ње, а понекад и у јами на јеврејском гробљу. - прим. прев.) Документ је у лошем стању. То је писмо (или копија писма) од једно стотинак редова на хебрејском. Почетак и крај недостају, па је немогуће сазнати ко га је писао и коме је било упућено. У писму се Јосиф ломиње као савременик и као „мој господар“, Хазарија се назива „нашом земљом“, па се може закључити да је писмо, највероватније, писао неки хазарски Јеврејин са двора цара Јосифа, за време живота Јосифовог, тј. да потиче углавном из истог времена као и „Хазарска преписка“. Неки ауторитети су чак претпостављали да је било упућено Хасдаи ибн Шапруту и да је у Цариграду предато Хасдаијевом неуспешном изасланику, Исааку бар Натану, који га је донео у Кордову (одакле је отишло пут Каира када су Јевреји протерани из Шпаније). У сваком случају, из самог је документа очигледно да је писан најкасније у једанаестом веку, а највероватније за Јосифова живота, у десетом веку. У њему је још једна прича о преобраћењу, али је његов значај више политички. Писац говори о томе како су у време Јосифовог оца, Аарона Благословеног, Хазарију напали Алани, које су на то нахушкали Византинци. Чини се да ниједан други, грчки или арапски извор не

73

помиње овај поход, али, у *De Administrando Imperio* Константина Порфирогенета, писаном 947-950. један значајан пасус доприноси веродостојности изјава овог непознатог писмописца:

„У вези са Хазаријом - ко би, и како, против њих могао повести рат? Као што Огузи могу да ратују против Хазара, јер су им близу, исто може и владар Аланије, пошто је хазарска област Девет Клима (плодни предео северно од Кавказа) близу Аланије, па Алан, ако жели, одатле може да их пљачка и нанооо им велику штету и невољу.”

Према Јосифовом писму, владар Алана плаћао му је данак, али било то истина или не, према кагану је осећао вероватно углавном исто што и бугарски краљ. Један Константинов пасус открива његове напоре да нахушка Алане на рат против Хазара и иронично подсећа на Ибн Фадланову мисију са истим циљем. Очигледно су у Јосифово време дани византијско-хазарског зближавања били давна прошлост. Али, сад говорим о будућем развоју догађаја, а о томе ће бити речи у Поглављу Ш.

Отприлике век после „Хазарске преписке” и вероватног датума „Кембриџског документа”, Јехуда Халеви је написао своју некад чувену књигу Кузари (Хазари). Халевија (1085-1141) обично сматрају највећим хебрејским песником Шпаније. Та је књига, међутим, писана на арапском и касније је преведена на хебрејски. Њен је поднаслов: „Књига доказа и расправа у одбрану презрене вере”. Халеви је био циониста и умро је на ходочашћу у Јерусалим. Дело Кузари, писано годину дана пре његове смрти, филозофски је трактат у ком се износи гледиште да је јеврејски народ само посредник између бога и остатка човечанства. На крају историје и сви ће се остали народи преобратити у јудаизам, а преобраћење Хазара је симбол или предзнак тог крајњег догађаја.

Упркос називу, о самој је хазарској земљи у трактату речено мало и тек као подлога другој легендарној пове-

сти о преобраћењу (цар, анђеоло, јеврејски учењак и др.) и филозофским и теолошким дијалозима цара и заступника трију вера.

Међутим, неколико је података који указују на то да је Халеви или читао Хасдаијеву и Јосифову преписку или се на неки други начин обавештавао о земљи Хазара. Тако сазнајемо да је, пошто му се указао анђеоло, цар Хазара „тајну тог сна поверио заповеднику своје војске“, а „заповедник“ је, како се касније показује, веома важан - што је још једна јасна алузија на двојну владавину кагана и бекка. Халеви такође помиње „повести“ и „књиге хазарске“, што подсећа на „наше архиве“ о којима говори Јосиф, у којима су чувана државна документа. Најзад, Халеви двапут, на различитим местима у књизи, износи датум преобраћења рекавши да је до њега дошло „пре 400 година“ и „године 4500.“ (према јеврејском календару). То 740. годину издваја као највероватнији датум. Све у свему, што се чињеница тиче, то су скромни резултати за књигу која је уживала огромну популарност међу Јеврејима средњег века Али, средњовековном уму фабула је била привлачнија од чињеница, а Јевреје је датум доласка Месије интересовао више него географски подаци. Арапски географи и хроничари подједнако су се ноншалантно односили према раздаљинама, датумима и раздвајању стварности и маште.

Ово, такође, важи и за чувеног немачко-јеврејског путника, раби Петачија из Ратисбона који је Источну Европу и Западну Азију посетио између 1170. и 1185. Његов путопис *Sibub Ha'olam* („Пут око света“) очигледно је написао неки ученик на основу бележака или по диктату. Казује се о томе да је добри раби био ужаснут примитивним обичајима хазарских Јевреја северно од Крима, али их је приписивао њиховој привржености караитском кривоверју:

„Раби Петачија их упита: 'Због чега не верујете у речи мудраца (тј. талмудиста)?' Одговорише му: 'Зато што нао

наши очеви нису томе учили.' Уочи Сабата иоеку сав хлеб који једу на Сабат. Једу га у тами, седећи цсо дан на 75

једном месту. Њихове молитве састоје се само од псалама."17<

То је рабија толико разбеснело да је о свом каснијем проласку кроз земљу Хазара, рекао једино, да му је за то било потребно осам дана током којих је стално „слушао лелек жена и завијање паса".18

Помиње међутим, да је боравећи у Багдаду, видео да изасланици Хазарске царевине траже убоге јеврејске учењаке из Месопотамије, па чак и из Египта, „који би њихову децу поучавали Тори и Талмуду".

Мада се мало јеврејских путника са Запада одважило на опасно путовање на Волгу, забележили су своје сусрете са хазарским Јеврејима у свим главним центрима цивилизованог света. Раби Петачија срео их је у Багдаду. Бењамин из Туделе, други чувени путник из дванаестог века, посетио је хазарску господу у Цариграду и Александрији. Ибрахим бен Дауд, савременик Јуде Халевија, извештава да је у Толеду видео „неке од њихових потомака, ученике мудраца".19 Били су то хазарски принчеви.

Па ипак, чудна је колебљивост става који према Хазарима имају вође ортодоксног јеврејства на Истоку, окупљене на Талмудској академији у Багдаду. Гаон (хебрејски за „екселенција") на челу Академије, био је духовни вођа јеврејских насеља разбацаних посвуд по Блиском и Средњем истоку, док је ексиларх или „принц ропства", представљао световну моћ над мање-више независним заједницама. Саадиа Гаон (882-942), најчувенији међу духовним вођама, оставио је обиље рукописа у којима се често позива на Хазаре. Помиње неког Јеврејина из Месопотамије који је у Хазарију отишао са намером да се тамо настани, као да је реч о свакодневном догађају. Нејасно говори о хазарском двору; на другом месту објашњава да у библијском изразу „Хирам из Тира", Хирам није лично име, већ владарска титула, „као калиф за владара Арапа и

каган за цара Хазара".

Тако је за вође црквене хијерархије источног јеврејства, Хазарија постала веома значајна у буквалном и у ' Провођеље Сабата у тами, био је добро познати карантскн обичај.

76

преносном смислу, али су у исто време на Хазаре гледали са извесним подозрењем - подједнако из расних разлога као и због сумње да су склони караитском кривоверју. Хебрејски аутор из једанаестог века, Јафет ибн-Али, и сам караит, објашњава реч мамзер (мешанац) на примеру Хазара који су постали Јевреји иако не припадају тој раси.

Његов савременик, Јаков бен-Рубен, осветљава супротну страну овог колебљивог става, говорећи о Хазарима као о „народу који не подноси јарам изгнанства, али су велики ратници и не плаћају данак нејеврејима".

Прикупљање хебрејских извора о Хазарима, који су допрли до нас, буди различита осећања - одушевљење, неверицу и, изнад свега, запрепашћење. Ратнички народ турских Јевреја морао се рабију чинити чудним колико и обрезани једнорог. Као *postscriptum* арапским и хебрејским изворима који се односе на преобраћење, треба поменути да и једнима и другима претходе хришћански извори. У неко време пре 864. вестфалски је свештеник Кристиан Друтмар из Аквитаније, написао на латинском расправу *Expositio in Evangelium Matei* у којој бележи да „постоје људи под капом небеском у областима где хришћанина не можеш наћи, чије су имена Гог и Магог и који су Хуни. Међу њима су неки названи Газари који су обрезани и поштују јудаизам у целости". Ова се примедба односи на Еванђеље по Матеји (24.14), са чим Не-Ма никакве очигледне везе и то се више не помиње.

Отприлике у исто време када је Друтмар писао шта је из туђих прича сазнао о јеврејским Хазарима, чувени хришћански мисионар којег је послао византијски цар, покушао је да их преобрати у хришћанство. То није био

нико други до свети Ћирило, „словенски апостол“, наводни творац ћириличног писма Њему и његовом ставу „И ово Јеванђеље о Краљевству проповедаће се по целом свету за сведочанство свим народима. А онда ће доћи крај.“

ријем брату, Методију, цар Михаило III поверио је овај као и друге мисионарске задатке, по наговору патријарха Фоке (који је наводно био хазарског порекла, јер га је, како се прича, цар једном у љутњи назвао „хазарском њушком“).

Ћирилови прозелитски напори уродили су плодом, чини се, међу словенским народима Источне Европе, али не и међу Хазарима. У њихову земљу путовао је преко Херсона на Криму, где је, кажу, провео шест месеци учећи хебрејски и припремајући се за своју мисију. Онда је кренуо „Хазарским путем“ - Дон - пролаз на Волги - до Итила, а одатле, дуж Каспијског мора, на сусрет са каганом (не каже се где). Уследиле су уобичајене теолошке расправе, али готово без икаквог утицаја на хазарске Јевреје. Чак се и у ласкавом делу *Vita Constantine* (Ћирилово првобитно име) каже само да је Ћирило оставио добар утисак на кагана, да је неколико људи покрштено, а две стотине хришћанских затвореника пуштено као израз каганове добре воље. Било је то најмање што је каган могао да учини за царевог изасланика који се изложио толиком напору.

Овој су причи студенти словенске филологије додали један занимљив податак. По предању, Ћирилова је заслуга не само стварање ћирилице него и глагољице. Ово друго, према Барону, „користило се у Хрватској до седамнаестог века. Одавно је признато да бар једанаест знакова, који делимично представљају словенске гласове, потиче из хебрејског писма“. (Тих су једанаест знакова: А, Б, В, Г, Е, К, П, Р, С, Ш, Т.) Чини се да то потврђује оно што је раније речено о утицају хебрејског писма на ширење писмености међу суседима Хазара.

ОПАДАЊЕ

„Било је ТО", писао је Д. Саинор,¹ „у другој половини осмог века, када је Хазарска Царевина достигла зенит своје славе" - тј. у време између Булановог преобраћења и Овадијине верске реформе. Ово никако не значи да су Хазари за своју срећу могли да захвале јеврејској вери. Пре ће бити обрнуто: могли су себи да приуште да постану Јевреји, јер су били економски и војно јаки. с \< * Живи симбол њихове моћи био је цар Лав Хазар[^]који је владао Византијом од 775. до 780, а назван је тако по својој мајци, хазарској принцези „Цвет", оној која је на двор унела нову моду. Сећамо се да је њена удаја уследила одмах после велике хазарске победе над муслиманима у бици код Ардабила, која се помиње у Јосифовом писму и у другим изворима Та два догађаја, примећује Данлоп, „готово су сигурно у вези".²

Међутим, у том периоду различитих сплетки, међудинастички бракови и веридбе могли су да буду опасни. Често су узроковали - или бар пружали повод - за рат. Образац је, наводно, преузет од Атиле, некадашњег врховног хазарског владара Године 450. Атила је, кажу, примио поруку и уз њу и веренички прстен који му је послала Онорија, сестра Валентинијана Ш, цара Западног Римског Царства. Ова романтична и славољубива госпа преклињала је хунског поглавара да је избави судбине горе од смрти, изнуђеног брака са старим сенатором, и послала му је свој прстен. Атила ју је одмах за-
79

просио и у мираз затражио половину царства, а када је Валентиниан то одбио, напао је Галију.

У историји Хазара, ова се тема јавља у неколико варијација. Сећамо се беса бугарског краља када му је отета кћи и како је тај догађај навео као главни разлог за свој захтев да му калиф изгради утврђење које би га штитило

од Хазара. Ако ћемо веровати арапским изворима, слични догађаји (мада са друкчијим обртом) довели су, крајем осмог века, после дужег периода мира, до последњег распламсавања хазарско-муслиманских ратова. Према ал-Табарију, калиф је 798." наложио гувернеру Јерменије да још боље обезбеди границу са Хазарима тако што ће се оженити кагановом кћерком. Тај гувернер био је члан моћне породице Бармесиде (и случајно подсећа на принца из истоимене породице која се помиње у „1001 ноћи", који је просјака позвао за трпезу пуну скупоцених, али празних судова). Бармесид се сложио и хазарску принцезу, заједно са пратњом и миразом, послали су му у раскошној поворци, како и доликује (види: I, 10). Али, она је на порођају умрла. Умрло је и новорођенче, а њени дворани, по повратку у Хазарију, натукнули су кагану да је она отрована. Каган је одмах напао Јерменију и (према два арапска извора³) одвео 50.000 заробљеника. Калиф је био приморан да из својих тамница пусти хиљаде злочинаца и наоружа их, како би зауставио напредовање Хазара.

Арапски извори помињу најмање још један неуспео међудинастички брак у осмом веку после којег је уследио напад Хазара. И да би цела ствар била убедљивија, „грузијска хроника" том списку додаје и једну језиву причу (у којој принцезу нису отровали, већ се сама убила како би избегла каганову постељу.) Детаљи и тачни датуми сумњиви су као и обично,⁴ а такав је и прави мотив ових збивања. Али, у хроникама често понављане приче о невестама којима се тргује и о царицама које трују, без сумње су снажно утицале на машту народа, а вероватно и на политичке догађаје.

* У ово сс одрсђен,е, међутим, нс трсба поуздати.

80

После осмог века ништа се више није чуло о хазарско-арапским ратовањима. По уласку у девети век, Хазари су, чини се, неколико деценија уживали у миру - бар их у хроникама ретко помињу, а у историји је добра вест када

о нечем нема вести. На јужним границама земље успостављен је мир, односи са Калифатом решени су прећутним споразумом о ненападању, а односи са Византијом и даље су били прави пријатељски.

Ипак, средином овог релативно идиличног периода, једна злослутна епизода наговестила је нове опасности. Године 833. или ту негде, хазарски каган и бек послали су изасланика Теофилу, цару Источног Римског Царства, молећи га да им пошаље веште неимаре и занатлије који би им изградили утврђење у доњем току реке Дона. Цар је похитао са одговором. Послао је флоту преко Црног и Азовског мора до ушћа Дона, где се налазила стратешка тачка на којој је требало зидати тврђаву. Тако је настао Саркел, чувена тврђава и археолошка знаменитост од непроцењиве вредности, практично једина која је одгонетала хазарску историју, све док је није поплавило Цимљанско језеро повезано са каналом Волга-Дон. Константин Порфирогенет, који је ову епизоду испричао нешто исцрпније, казује да је Саркел, пошто у тој области није било камена, израђен од цигле, печене у посебно начињеним пећима. Не спомиње необичну појединост (коју су открили совјетски археолози док је то место још увек било приступачно) да су градитељи користили и мермерне стубове византијског порекла који датирају из шестог века и вероватно су узети са неке византијске рушевине - леп пример владарске штедљивости.⁵ Непријатељи због којих је заједничким напорима изграђена ова импресивна тврђава, биле су оне страшне и злослутне придошлице на светској сцени које су на Западу звали Викинзима или Северњацима, а на Истоку Роусима, Росима или Русима.

Два века раније, арапски освајачи напредовали су ка цивилизованом свету дивовским двојним обухватом: левим крилом надирали су преко Пиринеја, а десним пре-

81
ко Кавказа. Сада, у току викиншке ере, историја се понављала али, чини се, као сопствени одраз у огледалу.

Почетни жар који је покренуо муслиманске освајачке ратове разбуктао се у најјужнијој области познатог света, у арабијској пустињи. Викиншки напади и освајања започели су у његовој најсевернијој области, у Скандинавији. Арапи су копном надирали ка северу, а Северњаци морем и воденим путевима ка југу. Арапи су, бар у теорији, водили свети рат, а викиншки безбожнички ратови били су гусарски и пљачкашки - последице су, бар што се жртава тиче, биле углавном исте. Ни у једном од ових случајева историчари нису могли да пруже убедљива објашњења економских, еколошких или идеолошких разлога који су ове, наизглед уснуле области Арабије и Скандинавије, готово преко ноћи претворили у вулкане набујале животне снаге и неразборитих подухвата - оба су сасвим угасла за само два века, али је белег који су за собом у овом свету оставиле њихове ерупције, трајан. Обе су у истом временском распону, из дивљаштва и разарања прерасле у сјајно културно достигнуће.

Отприлике у време када је заједничким византијско-хазарским напорима изграђен Саркел ради заштите од очекиваног напада источних викинга, викиншко је западно крило већ продрло у све значајније водене путеве Европе и освојило пола Ирске. Током следећих неколико деценија населили су Исланд, освојили Нормандију, неколико пута опустошили Париз, упали у Немачку, делту Роне, Ђеновски залив, опловили Иберијско полуострво и преко Медитерана и Дарданела напали Цариград - а у исто време Руси су надирали низ Дњепар и преко Црног мора. Како је Тојнби писао:6 „У деветом веку, у време када су Роси ударили на Хазаре и на Источне Римљане, Скандинавци су нападали, освајали и насељавали се у огромном луку који се коначно проширио ка југозападу... до Сесверне Америке и на југоистоку... до Каспијског мора"

Није чудо што се у литанијама Запада нашла нова молитва: *A furore Normannorum libera nos Domine*. НУТУ је чудо што су Цариграду хазарски савезници били потребни као

штит против змајева изрезбарених на прамцима

82

викиншких лађа, као што су му два столећа раније били потребни да га штите од зелених Пророкових барјака. И баш као и пре, Хазари су опет издржали главни удар напада после ког су од њихове престонице остале само рушевине.

Није само Византија имала разлога да буде захвална Хазарима што су зауставили напредовање викиншких флота низ велике водене путеве са севера. Тек се сад може боље разумети загонетни пасус из Јосифовог писма упућеног Хасдаију цео век касније: „Уз помоћ Свевишњег, ја чувам ушће реке и не пуштам Русе који долазе у својим лађама да заузму земљу Арапа... Бијем тешке битке (против Руса).”

Посебну врсту Викинга коју Византинци називају „Росима”, арапски хроничари помињу као „Варјазе”. Према Тојнбију, реч „Рос” највероватније је изведена „из шведске речи 'родхер' што значи веслачи”.⁷ Што се тиче речи „Варјаг”, Арапи и Прва руска хроника користили су је да означе Нормане или Скандинавце - и Балтик је, заправо, називан „Варјашким морем”.⁸ Мада је ова грана Викинга потекла из источне Шведске, њихово напредовање одвијало се по истом обрасцу као и напредовање Норвежана и Данаца који су нападали Западну Европу. Било је сезонско и заснивало се на стратешки постављеним острвима која су служила као упоришта, складишта оружја и извори снабдевања за нападе на копно. Али, карактер тих напредовања се мењао и, тамо где су услови за то били повољни, оно се од пљачкашких напада и присилне трговине развило у мање-више стална насеља и, напослетку, у стапање са покореним локалним становништвом. Тако је продирање Викинга у Ирску започело заузимањем острва Рехру (Лембеи) у Даблинском заливу, Енглеска је освојена са острва Танет, а заузимањем острва Валхерен (недалеко од Холандије) и Ноармуатије (крај ушћа Лоаре) почео је продор на Континент.

На источном крају Европе, Северњаци су имали исти план освајања. Пошто су прешли Балтик и Фински залив, упловили су уз реку Волхов у језеро Илмен (јужно од Лењинграда), где су пронашли одговарајуће острво - Холмгард из исландских сага. Ту су основали насеље које је прерасло у град Новгород.' Одатле су великим воденим токовима одлазили на југ у своје пљачкашке походе - Волгом у Каспијско и Дњепром у Црно море.

Претходна рута водила је кроз земље ратоборних Бугара и Хазара, а касније преко територија разних словенских племена која су насељавала северозападно гранично подручје Хазарске Царевине и плаћала данак кагану: Пољани у области Кијева, Виатићи јужно од Москве, Радимешћи источно од Дњепра, Северјани на реци Дерни и др." Чини се да су ови Словени имали напреднију земљорадњу, а очигледно су били бојажљивији него њихови „турски“ суседи са Волге јер су, како Бари каже, постали „природни плен“ скандинавских пљачкаша. Ови су се, најзад, између Волге, Дона и Дњепра, определили за Дњепар, упркос његовим опасним водопадима. Тако је Дњепар постао „велики водени пут“, онај „Аустверг“ из нордијских сага који је од Балтика водио до Црног мора и Цариграда. Чак је и седам највећих водопада уз словенска имена, добило и скандинавска. Константин савесно наводи обе верзије (нпр. Бару -форс на норманском, Волни на словенском - за узбуркани водопад).

Ти су Варјази-Руси били, како се чини, сасвим јединствени - чак и међу својом браћом Викинзима - комбинација гусара, пљачкаша и само наизглед трговаца јер су се владали према сопственим правилима која су наметали мачем и ратном секиром. Трампили су крзна, мачеве и ћилибар за злато, али су робови били њихова главна роба Арапски историчар тог времена пише:

„На том острву (Новгород) има људи око 100.000 на броју и ти људи стално одлазе чамцима да нанадају Словенс, Не треба га мешати са Нижњи Новгород (који сада носн назив

Горки).

Константин Порфирогенет и Руска хроника углавном се слажу
око

имена и локација ових племена, као и њихове подређености
Хаадрима.

84

ухвате их, заробе и одводе Хазарима и Бугарима да их тамо продају. (Сетимо се пијаце робова у Итилу коју поми-
н>е Маоуди.) Немају обрађене земље ни семена и (живе та-
ко што) отимају од Словена. Када им се роди дете, испред
њега ставе иоукани мач, а отац детета каже: 'Ја немам ни
злата ни сребра, ни богатства које могу да ти оставим,
ово је твоје наследство, њиме обезбеди себи бољи жи-
вот'."9

Савремени историчар, Мак Еведи, лепо је то укратко
изложио:

„У свему чиме су се бавили од Исланда до граница
Туркеотана, од Цариграда до Поларног круга, Викинзи-
Варјази су испољавали невероватну животну снагу и неу-
страшивост, па ое каже да је огроман труд страћен у
пљачкању. Ти северњачки јунаци нису се удостојили да
тргују све док нису престали да побеђују. Крвљу окаљано,
али славом овенчано злато волели су више него сигурну
трговачку зараду."10

Тако су руски конвоји који су у летњим месецима
пловили ка југу, истовремено били трговачке флоте и
војне армаде. Ове две улоге биле су нераздељиве, па се
није могло предвидети која ће се флота, и када, од трго-
вачке претворити у ратничку. Величина флота била је
импресивна. Масуди говори о томе да руску силу која из
Волге улази у Каспијско море (9,12-13) чини „око 500
лађа и на свакој од њих по 100 људи". Од тих 50.000 љу-
ди, каже он, 35.000 је погинуло у бици.' Масуди је можда
претеривао, али сигурно не много. Чак и у раној фази
њихових јуначких подухвата (око 860), Руси су прешли
Црно море и извршили опсаду Цариграда са флотом која
је по различитим проценама бројала између 200 и 230
бродова.

Ако се имају у виду непредвидљивост и пословична
подмуклост ових опасних уљеза, Византинци и Хазари
морали су, како се то каже, да „свирају по слуху". И век
и по после изградње Саркела, трговински споразуми и

размене дипломатских мисија са Русима, још су се увек
' Види: Поглавље IV, 1.

85

смењивали са дивљим ратовањима. Полако су и постепено Северњаци мењали своју ћуд изградивши стална насеља, пословенивши се мешањем са својим поданицима и вазалима, и тек су на крају усвојили веру византијске цркве. У то су време, последњих година десетог века, ти „Руси“ постали данашњи Руси. Рани руски кнежеви и племство још увек су носили скандинавска имена која су пословењена. Рјурик је настао од Хрорекр, Олег од Хелги, Игор од Ингвар, Олга од Хелга и тако даље. Трговински споразум који је кнез Игор-Ингвар закључио са Византинцима 945, садржи списак његових пратилаца од којих само тројица имају словенска имена, док их је са скандинавским педесет.¹¹ Али син Ингвара и Хелге добио је словенско име Свјатослав и од тада па надаље, процес асимилације напредовао је крупним корацама. Варјази су постепено губили свој идентитет посебног народа, а норманска је традиција у руској историји избледела.

Тешко је замислити тај необични народ који се дивљаштвом истицао чак и у то дивље доба Хронике су пристрасне, јер су их писали људи из народа који су трпели од тих улъеза са севера. А прича друге стране остала је неизречена, јер је скандинавска књижевност настала тек много после викиншке ере, када су њихови јуначки подвизи живели још само у легенди. Па чак и тако, рана норманска књижевност као да потврђује њихову необуздану, помамну страст према борби и чудну врсту махнитости која их је у биткама обузимала. За то су имали чак и посебну реч: *berserksgangr* - дивље норманско ратовање. Арапске хроничаре толико су збуњивали да протнвече не само један другоме већ, у размаку од неколико редова, и сами себи. Наш пријатељ Ибн Фадлан веома се гнушао прљавих и бестидних обичаја Руса које је срео на Волги, у земљи Бугара. Следећи пасус односи се на

Русе и описује догађај који претходи извештају о Хазарима, наведеном нешто раније:

„Они су најпрљапија створеља под капом небском. Ујутро служапка доноси здслу иуну подс господару ломаћинства. Он исрс лицс и косу, ил.ујс и нстрсса иос у 86

посуду коју девојка затим предаје следећој особи која чини то исто - и тако редом, све док сви укућани не употребе зделу да би у њу плъунули, отресли нос и у љој опрали лице и косу."12

Насупрот томе, Ибн Руста пише на исту тему: „Чисти су у односу на њихову одећу" - и остаје на то-ме.»

Ибн Фадлан озлојеђен је и тиме што Руси имају полне односе и врше нужду на јавном месту, укључујући и њиховог краља, док Ибн Руста и Гардези не знају ништа о тим тако гнусним обичајима Али и њихова казивања подједнако су непоуздана и недоследна. Тако Ибн Руста каже: „Поштују своје госте и сусретљиви су према туђинима који код њих траже заклон и према свакоме међу њима ко је у невољи. Не дозвољавају никоме да их угњетава и свакога ко је наopak или окрутан проналазе и избацују из своје средине."14 Али свега неколико пасуса касније, он даје сасвим друкчију слику или пре вињету руског друштва:

„Ниједан од њих није сам ни када треба да задовољи своје природне потребе - увек га прате тројица другова који га чувају, и сваки од њих има мач, због неповерења и подмуклости које међу њима владају, јер, уколико човек поседује било шта вредно, његов властити брат и пријатељ који су са њим, пожелеће то што има и настојаће да га убију и оробе."15

Међутим, када су у питању њихове ратничке врлине, извори су једнодушни:

„Ови су људи снажни и одважни, и када нападају на отвореном, нико им не може утећи, а да га не униште, отму му жене, а њега одведу у ропство."1*1

Са таквом су се судбином сада суочили Хазари.

Саркел је изграђен у задњи час. Омогућио им је да контролишу кретање руских флотила дуж доњих токова До-

на и пролаз Дон-Волга („Хазарски пут“). Уопште, чинило се да су током првог столећа њиховог присуства на сцени/ пљачкашки напади Руса били усмерени углавном на Византију (где је, очигледно, плен био богатији), а њихови односи са Хазарима били пре свега трговински, мада не без трвења и сталних чарки. У сваком случају, Хазари су могли да контролишу руске трговинске путеве и да намећу свој десетпостотни порез на све товари који су преко њихове земље кретали пут Византије и муслиманских земаља

Такође, имали су нешто културног утицаја на Северњаке који су, упркос својој грубости, били наивно склони томе да уче од људи са којима су долазили у додир. То што су рани руски владари из Новгорода усвојили титулу „кагана“, показује степен тог утицаја. Ово су потврдили и византијски и арапски извори. Тако Ибн Руста, после описа острва на којем је изграђен Новгород, каже: „Идају крал>а који се зове Каган Рус.“ Штавише, Ибн Фадлан извештава да тај Каган Рус има генерала који предводи војску и представља га пред народом. Зеки Валиди истиче да је такво преношење заповедништва над војском непознато германским народима са севера, где краљ мора да буде пре свега ратник. Валиди закључује да су Руси очигледно подражавали хазарски систем двојне владавине. Ово је сасвим могуће ако се има у виду чињеница да су Хазари били најуспешнији и културно најразвијенији народ са којим су Руси, у раним фазама својих освајања, били у територијалном додиру. Тај је додир највероватније био прилично интензиван, с обзиром на то да је у Итилу постојала колонија руских трговаца, а у Кијеву заједница хазарских Јевреја.

Жалосно је што се у контексту реченог мора додати и то да је совјетски режим, више од хиљаду година након догађаја о којима је реч, дао све од себе да избрише успомену на историјску улогу и културна достигнућа Хазара. На дан 12. јануара 1952. године, *The Times* је пре-

нео следећу вест:

' Грубо од 830. до 930.

88

РАНА РУСКА КУЛТУРА ОМАЛОВАЖЕНА СОВЈЕТСКИ ИСТОРИЧАР ОСУЂЕН

Правда је још једног совјетског историчара критиковала због умањивања значаја ране културе и развоја руског народа. Био је то професор АрЈамонов који је на недавној седници Одељења за историју и филозофију Совјетске академије наука поновио теорију изнету у књизи из 1937, а по којој стари град Кијев много дугује Хазарима. Представио их је као напредан народ који је постао жртва руских агресивних прохтева.

„Све те ствари“, каже Правда, „немају ничег заједничког са историјским чињеницама. Хазарско царство, које је представљало примитиван спој различитих племена, није одиграло никакву позитивну улогу у стварању државе Источних Словена. Стари извори потврђују да су се државне формације Источних Словена јавиле још много пре било каквог помена о Хазарима.

Хазарско царство није унапредило развој древне руске државе - напротив, успорило је напредак источнословенских племена. Материјали до којих су дошли наши археолози сведоче о високом степену културе у старој Русији. Једино ако се преувелича историјска истина и занемаре чињенице, може се говорити о надмоћности хазарске културе. Идеализовање Хазарског царства јасно указује на то да су још увек живи извитоперени ставови оних буржоаских историчара који су потцењивали аутохтони развој руоког народа. Нетачност овог схватања је очигледна. Такав став неприхватљив је за совјетску историографију.”

Осим бр ојних ч ланака у уч еним ч асо писима, сво ју прву књигу, у којој се бавио раном историјом Хазара, Артамонов је, ког сам често наводио, објавио 1937. године. Његов је Magnum opus, ИсШорија Хазара, био у припреми у време када се Правда огласила - као резултат, књига је објављена тек десет година касније (1962), а на

последњим страницама оповргнуто је све што им је претходило - па и ауторово животно дело. На тим се страницама молсе прочитати:

„Хазарско царство се распало и разбило у комадс који су се већином стопили са другим сродним народима, а мањина настањена у Итилу изгубила је своју националну

89
особеност и претворила се у паразитску, јеврејски обојену класу.

Руси се никада нису клонили културних достигнућа Истока... Али од итилских Хазара Руси немају ништа. Узгред буди речено, према ратоборном хазарском јудаизму исто су се односили и други народи који су са њим били у додиру: Мађари, Бугари, Печењези, Алани и Половни... Потреба да се одупру насилницима из Итила, подстакла је Огузе и Словене да се уједине око златиог кијевског трона, а ТО је јединство, са своје стране, омогућило и поспешило нагли раст не само руског државног система већ и старе руске културе. Ова је култура одувек била оригинална и никада није зависила од хазарског утицаја. Ти безначајни источњачки елементи у руској култури које су пренесли Хазари и на које се обично мисли када је реч о проблемима културних веза између Руса и Хазара, нису продрли у срце руске културе већ су остали на површини, били кратког века и малог значаја. Никако не дају повода да се у историји руске културе истиче 'Хазарски' период." Партијски налози окончали су процес затирања који је отпочео тиме што су потопљене рушевине Саркела. Интензивна трговинска и културна размена са Хазарима није спречила Русе да у њихово царство продиру постепено, присвајајући словенске поданике и вазале. Према Првој руској хроници до 850, тј. неких двадесет пет година по изградњи Саркела, данак који су плаћали словенски народи „делили су Хазари и Варјази са Балтичког мора". Варјази су наметнули порез „Чудима", „Кривичјанима" и другима, тј. словенским народима који су живели северније, а Хазари су наставили да прикупљају данак од Виа-

тића, Севјана и најзначајнијих од свих, Пољана, у средишњој области Кијева. Али не задуго. Три година касније, ако је веровати датумима (из Руске хронике), кључни град на Дњепру, Кијев, који је претходно био под врховном управом Хазара, прешао је у руке Руса. Мада је ово био одлучујући догађај у историји Руса, одиграо се без оружане борбе. Према „Хроници“, Новгород

родом је у то време владао (полулегендарни) кнез Рјурик (Хрорекр) под чијом су управом била сва викиншка насеља, Словени са севера и неки фински народи. Двојица Рјурикових људи, Осколд и Дир, угледали су, на путу низ Дњепар, утврђено место на планини и тај им се призор допао. Речено им је да је то град Кијев и да „плаћа данак Хазарима“. Њих су се двојица са породицама населила у том граду, „окупила око себе много Северњака и владала околним Словенима, исто као што је Рјурик владао Новгородом. Неких двадесет година касније, Рјуриков син Олег (Хелги) дошао је и уморио Осколда и Диру, а Кијев припојио својој управи.“

Кијев је по важности ускоро засенио Новгород. Постао је престоница Варјага и „мајка руских градова“, а кнежевина која је по њему добила име, постала је колевка прве руске државе.

У Јосифовом писму, писаном отприлике један век после руске окупације Кијева, тај град није на списку хазарских поседа. Али утицајне хазарско-јеврејске заједнице опстале су и у граду, и у кијевској области, а после коначне пропасти њихове земље, оснажене су великим бројем хазарских досељеника. Руска хроника непрестано се позива на јунаке који су дошли из земље жидовскаје (земље Јевреја), а „Хазарска капија“ у Кијеву чува и данас живу успомену на његове некадашње владаре.

Загазили смо већ у другу половину деветог века и пре него што наставимо повест о руским надирањима, морамо обратити пажњу на нека важна збивања међу народима степе, нарочито Мађарима. Ти су се догађаји одвијали

упоредо са порастом руске моћи и непосредно су утицали на Хазаре - и на карту Европе.

Мађари су били савезници Хазара и тако рећи, добровољно вазали, све до настанка Хазарског царства. „Проблем њиховог порекла и раних лутања одавно збуњује научнике”, писао је Макартни." На другом ће месту рећи да је то „једна од најмрачнијих историјских загонетки".18
91

Све што са извесношћу знамо о пореклу Мађара јесте да су народ сродан финском и да њихов језик припада такозваној угро-финској породици језика, као и језик вогулског и остјачког народа из шумских предела северног Урала. Нису били ни у каквој вези са словенским и турским народима из степа, међу које су дошли да живе - што је био етнички куриозитет, а то је и данас. Савремена Мађарска, за разлику од других малих народа, нема никакве језичке везе са својим суседима. Мађари су остали етничка енклава у Европи, а удаљени Финци једини су им сродници.

У неко, неодређено доба током раних столећа хришћанске ере, ово је номадско племе протерано из свог некадашњег пребивалишта на Уралу и кренуло је ка југу кроз степе, да се коначно настани у области између река Дона и Кубана. Тако су постали суседи Хазара, још пре њиховог успона. Извесно време чинили су део савеза полуномадских народа, Оногура („десет стрела" или десет племена). Постоји веровање да је име „Угри" словенска верзија те речи,19 док је „Мађар" назив којим су сами себе одвајкада звали.

Отприлике од средине седмог па до краја деветог века били су, као што је већ речено, поданици Хазарског царства. Изузетно је то што у току овог периода у ком су друга племена била закупљена убилачком игром музичких столица, није забележен ниједан оружани сукоб између Хазара и Мађара, мада су и једни и други, ту и тамо ратовали против својих ближих или даљих суседа: Бугара са Волге, Бугара са Дунава, Огуза, Печењега и

других, као и против Арапа и Руса. (Игра музичких столица - игра у којој је учесника више но столица и из којих се, уз музику, један по један, елиминишу најспорнији учесници. - прим. прев.) Парафразирајући Руску хронику и арапске изворе, Тојнби пише да су током целог овог периода Мађари, за рачун Хазара, „убирали данак“ од словенских и финских народа у „Зони црне земље“, северно од мађарског дела степе и у шумовитом подручју још даље на север. Доказ да је име Мађар било коришћено још у то време је у томе што га налазимо и у извесном броју топонима у овој области северне Руснје.

92

Ти називи вероватно означавају положаје некадашњих мађарских гарнизона и стражарница.²⁰ Тако су Мађари владали својим словенским суседима, а Тојнби закључује да су у наметању пореза „Хазарима Мађари били посредници, премда су, без сумње, ови то посредништво такође добро искористили“.²¹

Доласком Руса овако уносно стање ствари из основа се изменило. Негде у време када је Саркел изграђен, дошло је до изразитог кретања Мађара преко Дона, на његову западну обалу. Отприлике око 830. па надаље, већи део ових народа поново се населио између Дона и Дњепра, у области која ће касније добити назив Лебедија. О разлогу ових кретања много се расправљало међу историчарима. Тојнбијево објашњење је не само најактуелније него и најверљивије:

„Можемо... закључити да су Мађари запосели степу западно од Дона по одобрењу својих хазарских господара... С обзиром на то да је та степска земља претходно припадала Хазарима и да оу им Мађари били подређени савезници, можемо закључити да Мађари ниоу населили хазарску територију против воље Хазара... Штавише, можемо закључити да су Хазари не само допустили Мађарима да се настане западно од Дона већ да су их и сами ту насељавали како би их искористили за неке своје циљеве. Премештање подређених народа из стратешких разлога било

је средство којем су и раније прибегавали градитељи номадских империја... На новом положају, Мађари су Хазарима могли да помогну да заузму напредовања Роса ка југоистоку и југу. Наоелљавање Мађара западно од Дона било је у тесној вези са грађењем тврђаве Саркел на источној обали Дона."²²

7

Овај аранжман функционисао је доста добро скоро пола века. Током тог периода однос између Хазара и Мађара постао је још ближи, а врхунац достиже током два догађаја који су трајно обележили мађарски народ. Прво, Хазари су им дали краља који је основао прву мађарску династију и, друго, неколико хазарских племена при-

93
дружило се Мађарима и коренито променило њихов етнички карактер.

Прву епизоду описао је Константин у *De Administrando* (око 950), а потврђује је чињеница да се имена која помиње независно од тога појављују у првој „Мађарској хроници“ (једанаести век). Константин нам казује да мађарска племена, пре но што су се Хазари умешали у њихове унутрашње послове, нису имала сталног краља, већ само племенске старешине. Најистакнутији међу њима био је Лебедије (по којем је Лебедија касније добила име):

„А Мађаре је сачинило седам хорди, али у то време оне нису имале владара, ни домаћег ни дошљака, мада је међу њима било неколико старешина, од којих је главни био горе поменути Лебедије... А каган, владар Хазарије, због њиховог јунаштва и војне помоћи, њиховом је првом старешини, човеку по имену Лебедије, подарио једну хазарску госпођу племенита рода за жену која би му могла рађати децу. Али Лебедије, из неких разлога, са том хазарском женом није имао порода.“

Још један промашени међудинастички савез. Али каган је био решен да ојача везе које су Лебедија и његова племена спајале са Хазарским царством:

„После краћег времена, каган, владар Хазарије, рекао је Мађарима да му пошаљу свог првог старешину. Тако је Лебедије, пошто је стао пред хазарског кагана, запитао за разлог због којег га је овај тражио. А каган му рече: 'Позвали смо те из овог разлога: Пошто си ти од добра рода, и мудар и храбар, и први међу Мађарима, унапредићемо те у

владара твога народа, а ти ћеш се повиновати нашим законима и наређењима'."

Али, показало се да је Лебедије поносит човек: уз одговарајуће изразе захвалности, одбио је понуду да постане марионетски краљ и уместо тога је предложио да та почаст припадне старешини по имену Алмус или Алмусовом сину, Арпаду. Тако је каган, „задовољан овим говором", отпратио Лебедија његовом народу уз одговарајућу пратњу. И тако су Арпада изабрали за краља. Церемонија

94
Арпадовог устоличења одиграла се „по хазарском обичају и навици, тако што су га подигли на своје штитове. Пре Арпада Мађари никада нису имали владара - од тада владар Мађарске потиче из те лозе све до дана данашњег."

Тај „дан данашњи", када је Константин писао, био је око 950. године, тј. један век после поменутог догађаја. У ствари, Арпад је Мађаре повео у освајање Мађарске. Његова династија владала је до 1301, а његово име једно је од првих која уче мађарски школарци. Хазари су били мирођија у многим историјским чорбама.

Друга епизода имала је, чини се, још дубљи утицај на мађарски национални карактер. Једнога дана, према Константиновом казивању,²³ један део хазарског народа побунио се против владара. Побуњенике су сачињавала три племена хазарског рода „по имену Кавари (или Кабари). Власт је победила. Неки од побуњеника били су погубљени, остали су побегли из земље, населили се код Мађара и с њима се здружили. Мађаре су научили језику Хазара, па до данас говоре истим дијалектом, али и другим језиком - мађарским. И пошто су доказали да су успешнији у ратовању и најхрабрији од осам племена (тј. седам првобитних, мађарских племена плус Кабари) и вође у рату, изабрали су их за прву хорду са једним вођом међу њима (раније - три каварске хорде) и то је и дан данас тако."

Намеравајући да разјасни све појединости, Констан-

тин следеће поглавље започиње листом „каварских и мађарских хорди. Прва је она која се одвојила од Хазара, горе наведена каварска хорда..." и др.²⁴ Хорда или племе које себе назива „Мађарима" тек је на трећем месту.

По свему судећи, Мађари као да су, у преносном или буквалном смислу, од Хазара примили трансфузију крви. То се на њих одразило на неколико начина. Пре свега, на наше запрепашћење, сазнајемо да се најмање до средине десетог века у Мађарској говорило и мађарским и 95

хазарским језиком. Неколицина савремених стручњака коментарисала је овај јединствени случај. Тако је Бари писао: „Последица овог двојезичја јесте мешовити карактер савременог мађарског језика, што је представљало тобожњи аргумент за оба опречна става о етничком сродству Мађара"²⁵ Тојнби²⁶ примећује да, иако су Мађари одавно престали да користе два језика, чинили су то у време настанка своје државе, што потврђују отприлике две стотине туђица из старочувашког дијалекта турског језика којим су говорили Хазари (види: Поглавље I, 3).

Мађари су, као и Руси, усвојили један измењени облик хазарског двојног царевања. Тако Гардези каже: „... Њихов вођа јаше са 20.000 коњаника. Зову га Канда (мађарски: Кенде) и то је титула њиховог поткраља, док особу која одиста њима влада, називају Ђулом. И Мађари чине што год Ђула заповеди." С разлогом се верује да су прве мађарске ђуле били Кабари.²⁷

Такође, нека сведочанства указују на то да је међу одметничким кабарским племенима која су *de facto* преузела вођство од мађарских племена, било Јевреја или пристаха „јеврејске вере".²⁸ Чини се посве вероватним - као што су нагостили Артамонов и Барта²⁹ - да је кабарска побуна на неки начин била повезана са верским реформама које је започео цар Овадија или, можда, реакција на њих. Рабински закон, строга правила о начину исхране, талмудска казуистика - све је то, сигурно, далеко од природних склоности степских ратника у сјајним оклопима.

Ако су и проповедали јеврејску веру, било је то, највероватније, ближе вери древних пустињских Хебреја него рабинском правоверју. Можда су чак били и следбеници фундаменталистичке секте Караита, па отуд сматрани јеретицима Но, то је већ пуко нагађање.

Блиској сарадњи Хазара и Мађара дошао је крај када су се ови други, 896. године, опростили од евроазијских степа, прешли Карпате и освојили територију која је требало да им постане стална домовина. Околности ове 96

сеобе такође су спорне, али се могу назрети бар у грубим цртама.

Током последњих деценија деветог века још један неспретни учесник придружио се номадској игри музичких столица: Печењези. Оно мало што нам је познато о том турском племену сажео је Константин описујући их као незаситу, грамзиву гомилу варвара која ће за добру награду пристати да се бори и против других варвара и против Руса. Живели су између река Волге и Урала, под врховном влашћу Хазара Према Ибн Русту,³⁰ Хазари су их „нападали сваке године“, како би прикупили данак који им је припадао.

Поткрај деветог века Печењега је задесила страшна - нимало неуобичајена - несрећа: из њихове су их земље протерали источни суседи. Ти суседи били су нико други до Огузи, којима Ибн Фадлан није био нимало наклоњен; једно од безброј турских племена која су с времена на време „дизала сидро“ и отискивала ка западу. Прогнани Печењези покушали су да се настане у Хазарији, али су их Хазари отерали. Печењези су наставили своју сеобу ка западу, прешли Дон и запосели територију Мађара Мађари су зато били приморани да узмакну даље ка западу, у област између река Дњепра и Серета. Ту област назвали су ЕШел -Коз - „земља између река“. По свој су се прилици ту населили 889, али већ 896. Печењези су, заједно са подунавским Бугарима, напали поново, па су се Мађари повукли на територију данашње Мађарске.

Ово је, у грубим цртама, повест о мађарском напуштању источних степа и о крају мађарско-хазарске везе. Неки су историчари³² ово порицали тврдећи, не без извесног жара, да су Мађари од Печењега претрпели само један а не два пораза и да је Етел -Коз само друго име за Лебедију, али ова умовања треба оставити стручњацима. Знатно више интригира очигледна противречност између представе о Мађарима као моћним ратницима и њиховог неславног, узастопног повлачења са места бора вишта. Тако из „Хронике“ Хинкмара из Ремса³³ сазнајемо

* Чини се да је ово уверљиво тумачење Константинове тврдње да су

„Огузи и Хазари заратили против Печењега“.31

97

да су 862. напали Источну франачку царевину и то је била прва од дивљих најезди које ће током следећег столећа застрашивати Европу. Такође, сазнајемо да је 860, Св. Ђирило, словенски апостол, на путу ка Хазарији доживео страшан сусрет са мађарском хордом. Баш се молио кад су налетели на њега *luporum more ululantes* - „завијајући као вукови“. Међутим, његова побожност заштитила га је од зла.³⁴ Друга хроника³⁵ помиње да су се Мађари и Кабари 881. сукобили са Францима, а Константин нам приповеда како су Мађари, неких десетак година касније, заратили са Симеоном (владаром подунавских Бугара) и поштено га потукли, доспели до Преслава, затворили га у тврђаву звану Мундрага, а затим се вратили кући.³⁶

Како се сва та јунаштва могу ускладити са низом повлачења са Дона у Мађарску која су се догодила у том истом периоду? На одговор можда указује један Константинов пасус, непосредно после онога који је већ наведен: „Али пошто је Симеон Бугарин поново склопио мир са грчким краљем и осетио се безбедним, потражио је Пачинаке и начинио са њима споразум да зарате против Мађара и униште их. И када су се Мађари запутили у војни поход, на њих су кренули Пачинаки са Симеоном, са-

трли »ихове породице и бедно протерали оне Мађаре који су остали да чувају земљу. А када су се Мађари вратили и нашли своју земљу тако опустошену и разорену, уселили су се у земљу у којој и данас живе (тј. Мађарску)."

Према томе, највећи део војске био је „далеко, у походу", када су им земља и породице били нападнути. Судећи према напред наведеним хроникама, били су „далеко" и веома често нападали удаљене земље, остављајући своје домове готово незаштићене. Излагање оваквом ризику могли су себи да приуште све док су им први суседи били њихови хазарски господари и мирољубива словенска племена. Али доласком Печењега, гладних земље, ситуација се изменила. Зла коб коју је описао Константин била је можда само последња у низу сличних недаћа. Можда их је баш то навело да нову и безбеднију

98

домовину потраже преко планина, у земљи коју су већ упознали приликом бар два ранија пљачкашка упада. Постоји и друго мишљење које говори у прилог овој хипотези. Чини се да су Мађари стекли пљачкашке навике тек у другој половини деветог века, отприлике у време када су примили ону критичну трансфузију хазарске крви - што је, можда било добро колико и лоше. Кабари, „успешнији у рату и храбрији", постали су, као што смо видели, водеће племе и својим су домаћинима пренели авантуристички дух који ће их убрзо начинити покором за Европу, оним што су некада били Хуни. Подучили су Мађаре и „оним, њима врло својственим ратним вештинама које су од памтивека користили сви турски народи - Хуни, Авари, Турци, Печењези, Кумани - и нико други... лака коњица и старе варке; лажни бег, пуцање при повлачењу, изненадни јуриш уз језиво, вучје завијање".³⁷ Ови су методи били погубни током деветог и десетог века, док су мађарски пљачкаши упадали у Германију, на Балкан, у Италију и чак Француску - али против Печењега, који су користили исту тактику и чије је завијање такође ледило крв у жилама, нису имали успеха.

И тако су, посредно, кривудаваом логиком историје, Хазари припомогли оснивању мађарске државе, док су сами ишчезли у магли. Размишљајући на исти начин, Макартни је отишао још даље у истицању одлучујуће улоге коју је одиграла кабарска трансфузија:

„Прави Угро-Финци, прилично (мада не сувише) мирољубиви и седелачки земљорадници који су чинили већи део мађарског народа, нашли су свој дом у тој валовитој земљи... западно од Дунава. Алфелдску равницу заузели су скиталачки Кабари, прави Турци чобани, коњаници и ратници, покретачка снага и војска тог народа. Био је то народ који се у Консантиново време још увек дичио местом 'прве међу хордама Мађара'. Веоујем да су углавном Кабари били ти који су из степе нападали Словене и Русе, 895. предводили војни поход против Бугара и дуже од пола века после тога држали у страху пола Европе.”^б

Па ипак, Мађари су успели да сачувају свој етнички идентитет. „Сва силина шездесетогсдишњег. исцрпљу-

јућег и окрутног војевања, обрушила се на Кабаре, и сигурно је знатно проредила њихов војнички састав. У међувремену, повећао се број правих Мађара који су живели у релативном миру.”³⁹ После двојезичног периода и међу својим германским и словенским суседима, успели су да сачувају свој првобитни угро-фински језик - за разлику од подунавских Бугара који су изгубили свој првобитни турски језик и прихватили словенски дијалект.

Међутим, утицај Кабара и даље се осећао у Мађарској - чак и када су их делили Карпати, хазарско-мађарска веза није у потпуности прекинута Према Васиљеву,⁴⁰ мађарски војвода Таксони позвао је у десетом веку изван број Хазара да се населе у његовим крајевима Међу овим усељеницима било је вероватно и прилично хазарских Јевреја. Такође, може се претпоставити да су и Кабари и касније досељеници, довели неке од својих чувених занатлија од којих су Мађари научили своје занате

(види Поглавље I, 13).

Током заузимања своје нове и сталне домовине, Мађари су морали да избаце њене претходне становнике, Моравце и подунавске Бугаре који су се померили у области у којима и данас живе. Њихови други словенски суседи, Срби и Хрвати, углавном су већ били *in situ*. Тако је, као резултат ланчане реакције која је отпочела на Уралу (где су Огузи гонили Печењеге, ови потом Мађаре, Мађари Бугаре и Моравце) почела да се обликује карта савремене средње Европе. Немирна слика калеидоскопа полако се смиривала.

10

А сада, вратимо се причи о успону Руса, тамо где смо стали - у 862. годину, када су, без крвопролића, Рјурикови људи припојили Кијев. Отприлике у исто време, и Печењези су прогнали Мађаре ка западу, лишавајући на тај начин Хазаре заштите са западне стране. Тиме се може објаснити како су Руси тако лако успоставили контролу над Кијевом.

100

Али слабљење хазарске војне моћи Византију је, такође, изложило нападу Руса. Убрзо пошто су Руси населили Кијев, њихови бродови који су пловили Дњепром, прешли су Црно море и напали Цариград. Бари је са великим уживањем описао тај догађај:

„У месецу јуну 860, цар (Михаило Ш) кренуо је, са свим својим снагама, против Сарацена. Вероватно је већ био добро одмакао кад га је сустигла чудна порука због које се хитно вратио у Цариград. Руска војска је са две стотине лађа препловила Црно море, ушла у Босфор, пљачкала манастире и њихову околину и опустошила Принчевска острва. Становници града били су крајње обесхрабрани изненадним ужасом те опасности и својом властитом немоћи. Трупe (Тагмата), које су се обично налазиле у близини града, биле су далеко, заједно са Царем... а ни флота није била ту. Пошто су разорили и уништили предграђе, варвари су се припремили да нападну град. У тој кризи... учени патријарх Фока, показао се дораслим ситуацији. Прихватио се задатка да својим суграђанима врати храброот... Изразио је опште осећање када је указао на то колико би непристало било да се том царском граду, 'краљици готово целог света', руга банда робова, зла и дивља руља. Али можда је на пук још јачи утисак оставио и пружио јој још већу утеху када се послужио црквеном врацбином која је у претходним опсадама била успешна. Скупоцена одећа Девике Марије пронета је у процесиије око градских зидина јер је постојало веровање да ће та одећа, ако је замоче у морску воду, изазвати олују. Олује

није било, али су убрзо потом Руси почели да се повлаче, а међу раздраганим грађанима било је мало оних који ни-су веровали да је за срећан расплет била заолужна баш небеска краљица."¹

Занимљиво је додати да је „учени патријарх“ Фока чија је речитост спасла царски град, нико други до она „хазарска њушка“ коју је св. Ђирило упутио у прозелитску мисију. А што се повлачења Руса тиче, оно је било изазвано убрзаним повратком грчке војске и флоте. Али „хазарска њушка“ подигла је народу морал док их је, као у агонији ишчекивала

И Тојнби занимљиво коментарише ову епизоду. Године 860, пише он, Руси су „можда освајању Цариграда би-101

ли ближе него икада пре“.42 Он се слаже с мишљењем неколицине руских историчара да је постојао договор да флотила источних Северњака са Дњепра, преко Црног мора нападне у исто време када и флота западних Викинга која се Цариграду приближавала преко Медитерана и Дарданела:

„Васиљев, Паскијевич и Вернадокли склони су да верују да су се те две поморске експедиције нашле у Мраморном мору, не само у исто време него и по унапред удешеном договору, па су чак и нагостили ко је по њиховом мишљењу био генијални стратег који је израдио овај план великих размера. Они сматрају да су Рјурик из Новгорода и Рорик из Јитланда иста особа.“43

Захваљујући овоме може се проценити стварна величина непријатеља са којим су Хазари морали да се сукобе. И византијска дипломатија убрзо је то схватила па је, у зависности од ситуације, играла двоструку игру - ратовала је када се рат није могао избећи, и склапала је примирја, побожно се надајући да ће Руси коначно прихватити хришћанство и припојити се јату Источне Патријаршије. А што се Хазара тиче - још увек су били донекле значајан ослонац, а могли би их продали првом, згодном или мање згодном приликом.

Током следеће две стотине година византијско-руски односи осцилирали су од оружаних сукоба до пријатељских споразума Ратови су вођени 860. (опсада Цариграда), 907, 941, 944, 969-971, а мировни споразуми закључивани су 838-839, 861, 911, 945, 957. и 971. Недовољно нам је познат садржај тих мање-више тајних споразума, али и ово мало што знамо довољно открива запрешћујућу сложеност те игре. Неколико година после опсаде Цариграда, патријарх Фока (још увек онај исти) казује како су Руси у Цариград упутили посланике и, по византијском обрасцу принудног преобраћења, „усрдно замолили цара да их покрсти“. Како Бари каже: „Не
102

можемо рећи која су или колико је руских насеља заступало ово посланство, али свакако је имало задатак да гонуди одштету за недавни напад и можда да обезбеди ослобађање заробљеника. Извесно је да су неки Руси пристали да приме хришћанство... али семе није пало на врло плодно тле, јер више од стотину година ништа се није чуло о хришћанству код Руса. Споразум закључен између 860. и 866, имао је, вероватно, друге последице."¹ Једна од њих је и то што су у византијску флоту регрутовани скандинавски морнари - од 902. било их је седам стотина. Ојачана је и чувена „Варјашка гарда“, елитни корпус руских и других северњачких плаћеника, укључујући чак и Енглезе. Према споразумима из 945. и 971, руски владари Кијевске кнежевине преузели су на себе обавезу да византијском цару, на његов захтев, обезбеде трупе.⁴⁵ У време Константина Порфирогенета, тј. средином десетог века, руске флоте на Босфору биле су уобичајен приказ. Нису више долазиле због опсаде Цариграда, већ да продају своју робу. Трговина је била веома педантно регулисана (изузев у време оружаних чарки). Према Руској хроници, споразумима из 907. и 911, договорено је да ће у Цариград руски посетиоци моћи да уђу само кроз једну капију, не више од педесет људи у

исто време и то у пратњи службених лица, да ће током боравка у граду добити жита колико буду тражили, као и месечна следовања других намирница (укључујући хлеб, вино, месо, рибу, воће) али не дуже од шест месеци, и моћи ће да користе купатила (ако буду тражили). Бављење црноберзанским новчаним пословима кажњавано је одсецањем једне руке, како би се обезбедило да све трансакције теку лепо и по пропису. Нису занемарени ни прозелитски напори као крајње средство да се постигне мирољубива коегзистенција са све моћнијим Русима. Али ишло је тешко. Према Руској хроници, када је Олег, кијевски престолонаследник, 911. закључио споразум са Византинцима, „цареви Лав и Александар (сувладари), пошто су се договорили о порезу и обавезали заклетвом, пољубили су крст и позвали Олега да се он и његови људи заједно на исти начин. Али се Руси, по сво-

103

јој вери, закеше оружјем и својим богом Перуном, као и Волосом, богом стада, и тако потврдише споразум."4* Готово пола столећа, неколико битака и неколико мировних уговора касније, чинило се да је победа свете Цркве на виду: године 957. кијевска кнегиња Олга (удовица кнеза Игора) покрштена је приликом званичне посете Цариграду (уколико није покрштена још раније, пре поласка - што је опет противречно).

Разне гозбе и светковине у Олгину част детаљно су описане у *De Caerimoniis*, мада нам није речено како је иста госпођа реаговала на Дизниленд механичких играчака изложених у царској престоној дворани - на пример, на пуњене лавове који су испуштали застрашујућу, механичку рику. (Бискуп Лиутпранд забележио је да је успео да остане хладнокрван само захваљујући томе што су га претходно упозорили да госте чекају изненађења.) Цео је догађај сигурно задавао страшну главобољу церемонијал мајстору (а то је био Константин лично), јер не само што је Олга била женски суверен већ је и њена свита била женска. Мушке дипломате и саветници, њих осам-

десет двојица, „корачали су скрушено на крају руске делегације".¹⁷

Непосредно пре гозбе дошло је до једне мале незгоде, тако карактеристичне за деликатну природу руско-византијских односа. Када су госпође са византијског двора ушле, пале су ничице пред члановима царске породице, како је то протокол захтевао. Олга је стајала, „али је са задовољством примећено да је, иако једва приметно, погнула главу. Спустили су је на земљу посадивши је за одвојени сто, за којим су биле муслиманске званице.'мб
Руска хроника даје друкчију, богато накићену верзију ове државне посете. Када је на дневни ред стигла тема покрштавања, Олга је Константину рекла „да ће, уколико жели да је покрсти, то морати да учини лично јер, у супротном, она није вољна да се покрсти". Цар се сложио и замолио патријарха да је упути у веру.

Девет Олгиних рођака, двадесет пет дипломата, четрдесет три трговинска саветника, један свештеник, два тумача, шесторица слугу и

Олгин лични тумач.

104

„Патријарх је подучи молитви и посту, милосрђу и чувању честитости. Погнуте главе упијала је љегове поуке жудно, као што сунђер упија воду.

После покрштсња, цар је Олгу позвао к себи и обавестио је о својој жељи да се њоме ожени. Али она му одговори: 'Како се можеш мноме оженити пошто си ме сам крстио и назвао својом кћери? Међу хришћанима то није допуштено, као што и сам мораш знати.' Тад цар рече: 'Олга, надмудрила си ме'."»

Када се вратила у Кијев, Константин јој је упутио следећу поруку: „Пошто сам те тако богато даривао, обећала си да ћеш ми, када се вратиш Русима, послати много робова, воска, крзна и војника да ми помогну." Олга је по гласницима одговорила да ће, ако цар са њом проведе у Почајни исто колико је она остала на Босфору, његов захтев бити испуњен. Тим речима отпустила је

гласнике."50

Та Олга-Хелга била је највероватније, сјајна скандинавска Амазонка. Била је, како је раније речено, удовица кнеза Игора, тобожњег сина Рјуриковог, којег Руска хроника описује као похлепног, приглупог и садистичког владара. Године 941. напао је Византију са великом флотом, а „од људи које су заробили, неке су искасапили, друге гађали као мете, неких су се дочепали, везали им руке на леђа, а онда им гвоздене ексере забијали у главе. Запалили су многе освећене цркве..."51 Најзад, Византинци су их поразили убацивши „грчку ватру" у цеви на прамцима њихових лађа „Када су угледали пламен, Руси су почели да се бацају у море, а они који су преживели вратили су се кућама да причају како су Грци ухватили небеску муњу, а онда је на њих управили и тако их запалили, па Руси нису ни могли да победе." Четири године после ове епизоде уследио је други споразум о пријатељству. Као првенствено поморски народ, Руси су, више од других који су нападали Византију, били задивљени „грчком ватром" и та „небеска муња" постала је снажан ' Тојнби не оклева да ово тајно грчко оружје назове „напалмом". Била је то хемикалија непознатог састава, можда неки дериват нафте

који се у контакту са водом спонтано палио, али се водом није могао

угасити.

105

аргумент у корист грчке цркве. Ипак, још увек нису били спремни за преобраћење.

Када су Игора 945. убили Деревљани - словенски народ којем је овај наметнуо претерани порез - његова је удовица Олга завладала Кијевом. Владавину је отпочела тако што се вишеструко осветила Деревљанима. Прво су чланови деревљанске мировне мисије живи покопани, а онда је делегација племића закључана у јавном купатилу и жива спаљена. За овим је уследио још један покољ, а најзад је спаљена и деревљанска престоница. Све док се

није покрстила, чинило се да је Олгина крвожедна поама незајажљива. Од тога дана, како бележи Хроника, постала је „претходник хришћанства у Русији, као што свитање претходи сунцу и као што зора претходи дану. Блистала је као месец у ноћи и зрачила је међу неверницима као бисер у блату." Прогласили су је првом руском православном светицом.

12

Упркос великој галами која се подигла око Олгиног покрштења и њене званичне посете Цариграду, бурни дијалог између грчке цркве и Руса тиме није окончан. Олгин син, Свјатослав вратио се паганству и, одбивши да услиши преклињања своје мајке, „искупио бројну и смелу војску и лака скока као леопард, предузео низ војних похода”,⁵² између осталих рат против Хазара и против Византинаца. Тек 988, за време владавине његовог сина, св. Владимира, руски владари коначно су усвојили веру грчке православне цркве - отприлике у исто време када су се Мађари, Пољаци и Скандинавци, као и удаље-ни Исланђани, приволели римокатоличкој цркви. Груби обриси трајне религијске поделе света почели су да се назире, а у том процесу јеврејски Хазари постали су анахронизам. Због све већег зближавања Цариграда и Кијева, упркос успонима и падовима, Итил је полако губио значај. А присуство Хазара који су се испречили на руско-византијским трговачким путевима и наметали десет

106
посто пореза на све већи промет робе, љутило је и византијске благајнике и руске ратоборне трговце.

Промену византијског става према ранијим савезницима потврдило је и то што је Херсон предат Русима. Током неколико столећа Византинци и Хазари су се гложили и повремено сукобљавали због те значајне луке на Криму. Али када је Владимир 987. године заузео Херсон, Византинци се нису чак ни побунили, јер како је то Бари забележио, „та жртва није била сувише велика цена за трајан мир и пријатељство са руском државом која је постајала све моћнија”.⁵³

Жртвовање Херсона било је можда оправдано, али жртвовање хазарског савезништва, дугорочно посматрано, показало се као кратковида политика.

107

rv

ПАД

1

Када је било речи о руско-византијским односима у деветом и десетом веку, могао сам до миле воље да наводим два исцрпна извора: Константинов *De Administrando* и Прву руску хронику . Али о руско-хазарском сукобу током истог периода, на који сада прелазимо, не постоје слични материјали. Архиве Итила, ако су икада и постојале, прохујале су са вихором и да бисмо ишта сазнали о последњих стотину година Хазарске царевине, морамо опет прибећи неповезаним, успутним наговештајима из разних арапских хроника и географија

Наведени период протеже се од руске окупације Кијева, око 862. године, до Свјатослављевог уништења Итила, отприлике 965. После губитка Кијева и повлачења Мађара у Угарску, западне области, раније потчињене Хазарској царевини (изузев делова Крима), више нису биле под управом кагана. Кијевски је кнез словенским племенима у долини Дњепра без оклевања могао да се обрати узвиком: „Не плаћајте ништа Хазарима!"¹

Хазари су можда били вољни да се помире са губитком превласти на западу, али су, истовремено, Руси све више продирали на исток, низ Волгу и у области око Каспијског мора. Муслиманске земље које су се граничиле са јужном половином „Хазарског мора" - Азербејџан, Јилан, Ширван, Табаристан, Јурјан - мамиле су викиншке флоте, и због пљачке као и због трговине са муслиманским Калифатом. Али, захваљујући Итилу и делти волге, Хазари су контролисали прилазе Каспијском мору, баш 108

као што су то некада чинили на Црном мору, док су још држали Кијев. А ТО „контролисали" значило је да су Руси морали да траже дозволу за пролаз сваке своје флоте и да плаћају десетак, што је била двострука увреда - за понос и за џеп.

За извесно време нађен је неки несигурни *modus vivendi*. Руске флоте плаћале су дајбине, упловљавале у Хазарско море и трговале са народом на његовим обалама.

Али трговина је, као што смо видели, често била само синоним за пљачку. Негде између 864. и 884.2 Руси су, током једног свог похода, напали луку Абаскун у Табаристану. Претрпели су пораз, али су се 910. вратили, похарали град и околину и одвели известан број муслиманских заробљеника да их продају као робље. За Хазаре је то сигурно била велика брука, подједнако због њихових пријатељских односа са Калифатом, као и због расула муслиманских плаћеника у њиховој стајаћој војсци. Три године касније, 913, то је стање достигло врхунац у оружаном сукобу који је окончан крвопролићем. Овај значајан догађај, који је већ раније укратко поменуто (Поглавље Ш, 3), детаљно је описао Масуди, док Руска хроника преко њега прелази ћутке. Масуди нам казује да се, негде 300. године по Хеџри (912-913), руска флота од 500 лађа са по 100 људи приближавала хазарској територији:

„Када су руске лађе стигле до Хазара који су стражарили на улазу у теснац... послали су писмо хазарском цару тражећи да им дозволи пролаз кроз његову земљу и пловидбу низ његову реку како би ушли у Хазарско море... а они би му за узврат дали пола од онога што као ратни плен приграбе од народа са обале. Дао им је дозволу и они су се спустили низ реку до града Итила и, прошавши кроз њега, изашли на ушће реке, тамо где се она улива у Хазарско море. Од ушћа до града Итила река је веома широка и набујала. Руске лађе размилеле су се по мору. Њихови пљачкашки походи били су усмерени на Јилан, Јурјан, Табаристан, Абаскун на обали Јурјана, нафтоносну земљу (Баку) и област Азербејџана... Руси су касапили, убијали жене и децу, пљачкали, пуетошили и палили на све стране..."2"

109

Разорили су и град Ардабил, на три дана пута у унутрашњост. Када се народ опоравио од шока и латио оружја, Руси су се, у складу са својом већ класичном стратегијом, повукли са обале у унутрашњост, у близину

Бакуа. Домаће становништво је, користећи мале чамце и трговачке бродове, покушало да их исели.

„Али Руси су се окренули на њих и хиљаде муслимана било је убијено или се утопило. Руси су на овом мору остали још много месеци... Када су нагомилали довољно плена и заморили се од свега, кренули су ка ушћу Хазарске реке и јавили цару Хазара да му носе богат плен, како су се и договорили... Арсије (муслимански плаћеници у хазарској војсци) и други муслимани који су живели у Хазарији сазнали су за њихову намеру, па су се обратили хазарском цару: 'Пусти нас да се обрачунамо са овим људима. Напали су земљу муслимана, нашу браћу, убијали у крви и у ропство одводили наше жене и децу'. А он није могао да их одбије. Позвао је Русе и обавестио их да муслимани хоће да се против њих боре.

Муслимани (из Хазарије) сакупили су се и кренули низводно у потеру за Русима (копном од Итила до ушћа Волге). Када су се ове две војске угледале, Руси су се искрцали и постројили за борбу против муслимана, уз које је био и извештан број хришћана који су живели у Итилу, тако да је укупно било око 15.000 људи са коњима и опремом. Битка је трајала три дана. Бог је помогао муслиманима. Убијали су Русе сабљама. Неке су побили, а неке подавили. На обалама Хазарске реке избројано је око 30.000 оних које су муслимани поклали..."²⁶

Побегло је пет хиљада Руса, али су и њих поубијали Бурти и Бугари.

То је Масудијево казивање о овом злосрећном упаду Руса у каспијску област 912-913. Оно је наравно, пристрасно. Хазарског владара приказује као преваранта и ниткова који прво делује као пасивни саучесник руских пљачкаша, потом одобрава напад на њих а у исто их време упозорава на замку коју су им „муслимани", под његовом сопственом командом, припремили. Чак и за Бугаре Масуди каже: „Они су муслимани" - премда Ибн Фадлан, који је Бугаре посетио десет година касније, сма-

тра да су они још увек далеко од преобраћења Али, мада је Масудијево казивање обојено религиозном предрасудом, пружа нам летимичан увид у недоумицу или неколико недоумица пред којима су се налазиле хазарске вође. Биће да нису безразложно бринули због недаћа народа са каспијских обала - то није било доба сентименталности. Али шта ако грамзиви Руси, пошто завладају Кијевом и Дњепром, буду хтели да оснују упориште на Волги? Штавише, још један напад Руса на каспијску област могао би да изазове бес Калифата, не на Русе који су били ван његовог домашаја, већ на невинне - или готово невинне - Хазаре.

Односи са Калифатом били су мирољубиви - ипак ништа мање несигурни, на шта указује догађај о којем говори Ибн Фадлан. Напад Руса који описује Масуди одиграо се 912-913, а Ибн Фадланова посета Бугарима 921-922. Он о овом догађају каже:3

„Муслимани у овом граду (Итилу) имају џамију где се моле и у коју одлазе гетком. Она има високи минарет и неколико мујезина (викачи који са минарета позивају на молитву). Када је до хазарског цара 310. године по Хеџри (922) стигао глас да су муслимани срушили синагогу у Дар-ал-Бабунају (неидентификовано место на муслиманској територији), наложио је да се сруши минарет и побио је мујезине. Рекао је: 'Да се нисам плашио да ниједна синагога неће остати читава у исламским земљама, већ да ће их све порушити, срушио бих и ову џамију'."

Овај догађај сведочи о тананом осећању за стратегију узајамног застрашивања и о страху од погоршања односа. Такође, показује да су се хазарски владари осећали одговорнима за судбину Јевреја у другим деловима света.

Масудијево приповедање о упаду Руса у каспијску област 912-913. завршава се речима: „Од те године па надаље, Руси нису поновили ишта слично." Али како то случај често хоће, Масуди је ово написао баш оне, 943. годне, 111

када су Руси поново упали у каспијску област, и то са

joш већом флотом, што Масуди није могао знати. Током тридесет година након немилих догађаја из 913. они су били ван овог дела света - сада су се, очигледно, осећали довољно јаким да покушају поново. Можда је значајно и то што се овај покушај, за годину, две, подудариио са њиховим походом против Византинаца који је предводио разметљиви Игор, онај што је страдао од „грчке ватре". Током ове нове инвазије, Руси су стекли упориште у каспијској области, у граду Барда, и задржали су га целу годину. На крају се међу Русима појавила куга и Азербeјџанци су најурили преживеле. Овога пута арапски извори не помињу да су Хазари учествовали у подели плена, а ни у борби. Али то чини Јосиф у свом писму Хасдаију, писаном неколико година касније: „Ја штитим ушће реке и не пуштам Русе који долазе у својим лађама да упадну у земљу Арапа... Бијем тешке битке против њих." Било да је том приликом хазарска војска учествовала у борби или не, чињеница је да су неколико година касније одлучили да Русима оспоре право на улаз у „Хазарско море", па од 943. надаље о руским упадима у каспијску област нема више ни помена,

Ова значајна одлука, која је по свему судећи уследила под унутрашњим притисцима муслиманске заједнице у њиховој средини, уплела је Хазаре у „тешке битке" против Руса. О овоме, међутим, нема података, сем изјаве из Јосифовог писма. Можда су то биле више чарке, изузев нешто већег похода током 965. године, који је поменут у Староруској хроници и који је условио слом Хазарског царства

У такозпаној „лугој персији" истог писма (пидп Додатак II) постоји друкчија реченица коју је можда, а можда и не, додао ирениенпач:

„Ако бих их пустио и па јсдаи саг, упиштили би спу зсмл.у Арапа. чак до Багдада..."

С обзиром иа то да су Руси остали на Касимјском мору не јодан саг

него целу годину, опо хпилисап.с звучи прилично испрашч -
нако по

толико ако сс мс односи на прошлост мего па будућност.

112

Вођа похода био је кнез Свјатослав, Игоров и Олгин син. Већ смо чули да је био „лаконог као леопард“ и да је „предузео многе походе“ - у ствари, највећи део своје владавине провео је у походима. Упркос непрекидним преклињањима своје мајке, одбио је да се крсти „јер би тиме постао предмет поруге својих поданика“. Из Руске хронике сазнајемо и то да „у походима није користио теретна кола ни посуђе, није кувао месо, него је одсецао танке режњеве коњетине, дивљачи или говедине и јео их пошто би их претходно испекао на жару. Није имао ни шатор, већ је простирао коњски покровац, а под главу стављао седло и сва његова пратња чинила је исто.“⁴ Када је нападао непријатеља, презирао је да то чини криомице, већ је слао претходницу која је најављивала: „Долазим да ударим на вас.“

Походу против Хазара хроничар посвећује свега неколико редака, писаних лаконским тоном којим често говори о оружаним сукобима:

„Свјатослав је пошао на Оку и Волгу и када је наишао на Виатиће (словенско племе које је насељавало област јужно од данашње Москве), упитао их је коме плаћају данак. Одговорили су му да Хазарима плаћају сребрњак по ралу. Када су они (Хазари) сазнали за његов долазак, пошли су му у сусрет са својим принцом, каганом, и војске су се сукобиле. Тако је почела борба у којој је Свјатослав поразио Хазаре и заузео њихов град Биелу Вијежу.“^{4а} Биела Вијежа (бела тврђава) било је словенско име за Саркел, чувену хазарску тврђаву на Дону, али се нигде у Руској хроници не помиње уништење Итила, престонице - на шта ћемо се још вратити.

У Хроници се даље казује да је Свјатослав „свладао јасјане и Каругјане“ (Осетјани и Черкези), поразио подунавске Бугаре, претрпео пораз од Византинаца, а на

повратку за Кијев убила га је хорда Печењега. „Одсекли су му главу и од лобање начинили пехар који су позлатили и из њега пили.“⁵

113

Неколико историчара сматра да је ова Свјатослављева победа означила крај Хазарије, што, како ће се видети, може бити погрешно. Уништење Саркела представљало је крај Хазарске царевине, али не и хазарске државе - као што је 1918. година значила крај Аустро-Угарске царевине, али не и Аустрије. Хазарској управи над распрострањеним словенским племенима која су се, као што смо видели, протезала готово све до Москве, дошао је дефинитиван крај. Али срце хазарске земље, између Кавказа, Дона и Волге, остало је нетакнуто. Прилази Каспијском мору за Русе су и даље били затворени и о њиховим даљим покушајима да се до њега пробију нема помена. Као што Тојнби заједљиво примећује: „Руси су успели да униште хазарску степску царевину, али је једина хазарска територија коју су стекли био Тматоракан на полуострву Таман (на супрот Криму) а и тај успех био је краткотрајан... Тек средином шеснаестог века Руси су заувек освојили реку Волгу... до ушћа у Каспијско море.“⁶

После Свјатослављеве смрти, између његових синова букнуо је грађански рат из којег је као победник изашао најмлађи, Владимир. И он је живот започео као паганин, попут свог оца и бабе Олге, а завршио као грешник-покајник, прихватио крштење и на крају био проглашен за свеца. Ипак, у младости је свети Владимир, чини се следио мото светог Августина: „Боже учини ме непорочним, али не још.“ Руска хроника прилично је строга у том погледу:

„Владимир је био обузет појудом за женама - имао је три стотине конкубина у Вишгороду, три ототине у Белгороду и две стотине у Берестову. Био је незасит у пороку. Заводио је чак и удате жене и силовао младс девојке, јер је био разуздан као Соломон, а кажу да је овај имао седам стотина жена и три стотинс милосница. Био је му-

дар, па ипак је на крају пропао. Али Владимир, мада заведен у почетку, на крају је нашао спассње. Велики је Господ и велика његова моћ, а итерона мудрост бсскрајна."7
114

Олгино крштење, око 957, нису следили многи, чак ни њен сопствени син, а Владимирово крштење, 989, било је значајгЈр догађај са дуготрајним последицама на светску историју.

Претходио му је низ дипломатских маневара и теолошких расправа са представницима четири главне религије - слика и прилика оних расправа које су водили Хазари пре свог преобраћења у јудаизам. Штавише, извештај Староруске хронике о овим теолошким разматрањима подсећа на хебрејска и арапска казивања о некадашњем „трусту мозгава" цара Булана - једино се исход разликује.

Овога пута реч је о четири, а не о три учесника у расправи - с обзиром на то да је у десетом веку раскол између грчке и римске цркве био већ свршен чин (озваничен, додуше, тек у једанаестом.)

Казивање Руске хронике о Владимировом преобраћењу помиње прво победу коју је извојевао над Бугарима са Волге и споразум о пријатељству који је потом уследио. Бугари су изјавили: „Нека међу нама царује мир док год камен плива, а слама тоне."

Владимир се вратио у Кијев, а Бугари су послали муслиманску верску мисију да га преобрати. Описали су му чари раја у ком сваки човек има по седамдесет лепих жена Владимир их је слушао „са одобравањем", али када је на ред дошло одрицање од свињетине и вина, није хтео више ни реч да чује. „Пиће је радост Руса", рекао је. „Без тог задовољства не можемо да живимо."8

Затим је дошла немачка римокатоличка делегација, одана латинском обреду. Ни они нису прошли боље када је на њих дошао ред, јер је један од главних захтева њихове вере био пост - колико човек може да издржи...

„Онда је Владимир рекао: - Одлазите одавде. Наши очеви

нису прихватили таква начела."⁹

Трећу мисију чинили су хазарски Јевреји. Они су најгоре прошли. Владимир их је упитао зашто и даље не владају Јерусалимом. Одговорили су му: „Бог се наљутио на наше претке и помешао нас с паганима због наших грехова." Кнез их тад упита: „Како се уопште надате да ћете подучавати друге, кад сте, од руке божје прогнани и

115
разбацани посвуд? Зар очекујете да ћемо прихватити ту судбину?"

Четврти, и последњи мисионар, био је учењак ког су послали Грци из Византије. Отпочео је нападом на муслимане који су „проклети више од свих људи, попут Содоме и Гоморе на које се Господ бацио усијаним камењем и покопао их и потопио... Јер они квасе свој измет, сипају воду у уста и тиме мажу браде мислећи на Махомета... Пошто је ово чуо, Владимир је пљунуо на патос уз речи: „То је одвратно."¹⁰

Византијски учењак оптужио је потом Јевреје да су разапели бога, а римокатолике, нешто блажим речима, да су „изменили обреде". После овог увода, упустио се у дуго излагање Старог и Новог заведа, почевши од стварања света. Чини се, међутим, да је Владимир на крају био само донекле уверен, јер када су га притисли да се крсти, одговорио је: „Сачекаћу још мало". Онда је послао своје изасланике, „десеторицу мудрих и добрих људи", у разне земље да тамо посматрају верске обичаје. После неког времена, ова „истражна комисија" јавила му је да је византијска служба „лепша од церемонија других народа, па нисмо знали да ли смо на небу или на земљи".

Али Владимир још увек оклева, а „Хроника" наставља *non-sequitur*:

„После годину дана, 988, Владимир је са војском кренуо на Херсон, један грчки град..." (Сетимо се да су се око управе над овом важном кримском луком дуго препирали Византинци и Хазари.) Храбри становници Херсона одбили су да се предају. Владимирове трупе изгра-

диле су насип управљен на градске зидине, али су Херсонци „ископали тунел испод градских зидина, кришом купили набацану земљу и однели је у град где су је нагомилали". А онда је неки издајник у руски логор одапео стрелу са поруком: „Иза вас, ка истоку, налазе се извори из којих вода тече у цеви. Копајте и пресеците их." Примивши ово обавештење, Владимир је упро поглед у небо и заклео се да ће се крстити ако се ово обистини.¹² Пресекао је довод воде у град и Херсон се предао. После тога, Владимир је, очигледно заборављајући на своју заклетву, „послао поруке царевима Василију и Констан-

тину (сувладарима у то време): 'Држите се, освојио сам ваш славни град. Чуо сам да имате неудату сестру. Ако ми је не дате за жену и са вашим градом учинићу што и са Херсоном'."

Цареви су одговорили: „Ако се крстиш, добићеш је за жену, наследићеш краљевство божје и бићеш наш друг у вери."

Тако је и било. Владимир се најзад крстио и оженио се византијском принцезом Аном. Неколико година касније, грчко хришћанство постало је званична религија, не само владара него и руског народа, а од 1037. руском црквом управљао је цариградски патријарх.

Био је то значајан успех византијске дипломатије. Вернадски га назива „једним од оних наглих преокрета због којих је изучавање историје тако фасцинантно... занимљиво је нагађати какав би био ток историје да су неки руски кнежеви... усвојили неку од ових вера (јудаизам или ислам) уместо хришћанства.. Прихватање једне од ових двеју вера сигурно би одредило будући културни и политички развој Русије. Усвајање ислама одвукло би Русију у арапски културни круг. Прихватање римокатоличког хришћанства од Немаца, начинило би Русију земљом латинске или европске културе. Прихватање јудаизма или православног хришћанства, осигуравало је Русији културну независност, и од Европе, и од Азије."¹³

Али Русима су савезници били потребнији него независност, а Источно Римско Царство, колико год корумпирано, још увек је, у смислу снаге, културе и трговине, било пожељнији савезник него Хазарска царевина која се распадала. Не треба потценити ни улогу коју је византијска дипломатија одиграла у постизању ове одлуке, на чему је радила дуже од једног столећа. Наивно казивање Руске хронике о Владимировој игри одуговлачења не даје нам увид у дипломатске маневре и тешко ценкање који су, сасвим сигурно, претходили његовом крштењу, а тиме у ствари и византијског турства над самим собом и 117

својим народом. Херсон је очигледно био део те цене, као и династички брак са принцем Аном. Али најзначајнији део погодбе био је крај византијско-хазарског савезништва против Руса које је замењено византијско-руским савезништвом против Хазара. Неколико година касније, 1016, здружена византијско-руска војска упала је у Хазарију, поразила њеног владара и „потчинио земљу“ (види IV, 8).

Ипак, захлађење односа са Хазарима отпочело је, као што смо видели, још у време Константина Порфирогенета, педесет година пре Владимировог преобраћења. Сетимо се Константиновог мозгања о томе „ко ће и како да зарати против Хазарије“. У раније наведеном пасусу (П, 7) даље се каже:

„Уколико владар Аланије не оотане у миру са Хазарима, него буде сматрао да му је пријатељство са римским царем вредније, онда Алан може Хазарима да нанеое велико зло ако они не одлуче да и даље живе у миру и пријатељству са царем. Може да направи заседу на њиховим путевима и нападне их када су без страже и иду за Саркел и пут 'девет области' и пут Херсона... Црна Бугарска (Бугари са Волге) такође је у положају да зарати против Хазара.“¹⁴

Пошто је цитирао овај пасус, Тојнби даје следећи, прилично дирљив коментар:

„Да је овај пасус из приручника Константина Порфирогенета о вођењу иностраних послова владе Источног Римског Царства икада пао у руке хазарском кагану и његовим министрима, они би били озлојеђени. Истакли би да је Хазарија једна од најмирољубивијих држава у свету, па ако је раније и била нешто ратоборнија, њено оружје никада није било уперено против Источног Римског Царства. Ове две силе, у ствари, никада нису ратовале једна против друге, док је Хазарија често била у рату са непријатељима Источног Римског Царства, што је за Царство било веома повољно. Штавише, Царство можда Хазарима треба да захвали то што је преживело узастопне налете сасанидског персијског цара Хусрава II Первиза и муслиманских Арапа... Притисак арапског сиажног иапада на Царство ослабљен је чвротином хазарског офанзивно-де-

118

фанзивног отпора арапском напредовању према Кавказу. Пријатељство између Хазарије и Царства симболизовано је и запечаћено путем два брачна савеза између чланова царских породица. Шта ли је онда Константин имао на уму док је смшпљао како да мучи Хазарију и наведе њене суседе да на њу насрну?"¹⁵

Одговор на Тојнбијево реторско питање свакако је тај да су Византинци били надахнути *Realpolitik*-ом и да, као што је већ речено, њихово доба није било доба сентименталности. А није ни наше.

Па ипак, показало се да је то кратковида политика Да опет цитирамо Барија:

„Прво правило царске политике у овом делу света било је очување мира са Хазарима. Била је то непосредна последица географског положаја Хазарске царевине која је лежала између Дњепра и Кавказа. Од седмог века, када је Ираклије од Хазара тражио помоћ против Персије па до десетог, када је моћ Итила опала, била је то устаљена политика царева. За Царство је било од користи да каган врши стварну контролу над својим варварским суседи- Ова „стварна контрола" сада је требало да се пренесе

са хазарског кагана на руског кагана, кијевског кнеза. Али није вредело. Хазари су били турско племе из степа и могли су да се изборе са налетима турских и арапских уљеза. Одбили су и покорили Бугаре, Бурте, Печењеге, Огузе и друге. Руси и њихови словенски поданици нису могли да се носе са номадским ратницима из степе, њиховом покретном стратегијом и герилском тактиком.*

Као резултат непрекидног притиска номада, руска моћ се постепено преносила из јужних степа у пошумљене области на северу, у кнежевине Галиције, Новгорода и ' Најистакнутија руска епска песма из тог периода, „Слово о полку

Игорову", описује један од најужаснијих похода Руса на Огузе. 119

Москве. Византинци су проценили да ће Кијев преузети улогу Итила, постати чувар Источне Европе и трговински центар. Уместо тога, Кијев је брзо пропадао. Био је то крај првог поглавља руске историје, за којим је уследио период хаоса у ком су десетине независних кнежевина водиле бескрајне међусобне ратове.

Ово је створило празнину у моћи у коју се излио нови талас номада освајача или пре, нови изданак наших старих пријатеља Огуза, за које је Ибн Фадлан мислио да су још одвратнији од осталих варварских племена која је морао да посети. Ове „паганске и безбожне душмане", како их описује „Хроника", Руси су називали Половцима, Византинци Куманина, Мађари Кунима, а њима блиски Турци Кипчацима. Владали су степама све до Мађарске, почев од касног једанаестог па све до тринаестог века (када их је, за промену, збрисао налет Монгола).'

И они су водили неколико ратова против Византије. Други огранак Огуза, Селџуци (названи тако по својој владајућој династији), уништио је огромну византијску војску у историјској бици код Манзикерта (1071) и заробио цара Томана IV Диогена. Од тада, Византинци нису више били у стању да Турке спрече да преузму контролу над већином провинција у Малој Азији, данашњој Тур-

ској, која је некада била срце Источног Римског Царства. Може се само нагађати да ли би историја кренула друкчијим током да Византија није напустила своју традиционалну политику које се држала три претходна столећа, ослањајући се на хазарско упориште против муслиманских, турских и викиншких нападача. Било како било, испоставило се да царски *Realpolitik* није био баш много реалан.

Током два столећа куманске владавине, за којом је уследила инвазија Монгола, источне степе поново су гурнуте Један огранак Кумана, бежећи пред Монголма, иашао је 1241, уточиште у Мађарској, и стопио се са локалним становштвом.

„Кун“

је још увек често презиме у Мађарској.

120

у мрачно доба, па је историја Хазара обавијена помраченом још дубљом него њихово порекло.

Хазарска се држава у последњем периоду свог пропадања помиње углавном у муслиманским изворима, а они су, као што ћемо видети, тако неодређени да готово сваки назив, датум или географска одредница омогућава неколико тумачења. Историчарима, гладним чињеница, није преостало ништа друго него да, као изгладнели пси трагачи, глођу неколико огољених костију у узалудној нади да ће наићи на неки скривени залогај који ће их окрепити.

У светлу онога што је раније речено, чини се да одлучујући догађај, који је убрзао опадање моћи Хазара, није била Свјатослављева победа, већ Владимирово преобраћење. Колико је заиста била значајна победа коју историчари из деветнаестог века' изједначавају са крајем хазарске државе? Сетимо се да Руска хроника помиње само уништење Саркела, тврђаве, али не и уништења Итила, престонице. Да је Итил заиста разорен и опустошен, сазнајемо из неколико арапских извора, сувише упорних да би били занемарени, али ко га је и када разорио, сасвим је нејасно. Ибн Хаукал, главни извор, каже да су то

учинили Руси који су „посве разорили Хазаран, Самандар и Итил” - очигледно уверен да су Хазаран и Итил различити градови, док нам је познато да је то био један град из два дела. И његово датирање тог догађаја разликује се од датума који Руска хроника наводи за пад Саркела - који Ибн Хаукал уопште не помиње, баш као што ни Хроника не помиње уништење Итила. Према томе, Маркарт наговештава да Итил нису разорили Свјатослављеви Руси који су стигли само до Саркела, већ неки нови талас Викинга. Да би ствари биле још замршеније, други арапски извор, Ибн-Мискавај, каже да је те, критичне 965. године, нека „турска” војска ударила на Хазарију. Под „Турцима” можда је подразумевао Русе, као што сматра Бертолд. Али исто је тако то могла да буде и пљачкашка хорда Печењега, на пример. Чини се да ника-Следећи предање које је оставио Френ 1822. у Мсмоарима

РІVКС

академије .

121

да нећемо сазнати ко је разорио Итил, ма колико дуго жвакали кости.

И колико је озбиљно уништен? Главни извор, Ибн Хаукал, прво говори о „потпуном уништењу” Итила, али, неколико година касније, такође каже да је „Хазаран још увек средиште у којем се стиче руска трговина”. Тако, израз „потпуно уништен” можда је био претеран. Ово је вероватније, јер он говори и о потпуном уништењу града Бугар, престонице Бугара са Волге. Па ипак, штета коју су Руси нанели Бугару вероватно није била баш тако велика, с обзиром на то да су нађени новчићи који су тамо исковани 976-7, свега десет година после Свјатослављевог напада. И у тринаестом веку Бугар је још увек био важан град. Како Данлоп каже:

„Основни извор свих тврдњи да су Руси уништили Хазарију у десетом веку, без сумње је Ибн Хаукал... Ибн Хаукал, међутим, подједнако је изричит када говори о уништењу града Бугар на средњој Волги. Сасвим је изве-

сно да је у време напада Монгола у тринаестом веку Бугар био заједница у напону снаге. Да ли је пропаст Хазарије била такође привремена?"¹⁷

Очигледно јесте. Хазаран-Итил и други градови Хазара, састојали су се углавном од шатора, дрвених настамби и „округлих кућа“ начињених од блата које су се могле лако срушити и лако поново изградити. Само су краљевске и јавне зграде биле од цигле.

Начињена штета вероватно је ипак била озбиљна, јер неколико арапских хроничара говори о привременом егзодусу становништва на обалу Каспијског мора или на острва. Тако Ибн Хаукал каже да су Хазари из Итила побегли од Руса на једно од острва „нафтоносне обале“ (Баку), али су се касније вратили у Итил и Хазаран уз помоћ муслиманског шаха од Ширвана. Ово звучи уверљиво, с обзиром на то да народ Ширвана није волео Русе, који су некад раније пљачкали његове обале. Други арапски хроничари, Ибн Мискавај и Мукадаси (који су писали после Ибн Хаукала) такође говоре о егзодусу Хазара и њиховом повратку уз помоћ муслимана. Према Ибн Мискавају, као цену за ову помоћ „сви су, изузев њи-
122

ховог цара, примили ислам“. Мукадаси има друкчију верзију, која се не односи на руску инвазију. Он каже једино да су се становници тог хазарског града спустили на море и вратили се преобраћени у ислам. Колико му се може веровати показује чињеница да Бугар смешта ближе Каспијском мору него Итил, што је исто као да је Глазгов сместио јужно од Лондона."

Упркос замршеној и исувише очигледно пристрасној природи ових казивања, у њима вероватно има и нешто истине. Психилошки шок који је изазвала инвазија, бег на море и потреба да се купује муслиманска помоћ, вероватно су довели до неке нагодбе по којој је муслиманској заједници у Хазарији дато веће право у државним пословима. Сећамо се сличне нагодбе са Марваном, два столећа раније (I, 7), у коју је био укључен каган лично,

али која није оставила трага у историји Хазара.

Према другом арапском извору, Бирунију, који је умро 1048, Итил је у његово време био „у рушевинама“, или боље, поново у рушевинама.¹⁹ Опет је изграђен, али је отад носио назив Саксин.“ Често се помиње у хроникама из дванаестог века као „велики град на Волги који премашује све градове у Туркестану“²⁰ и који је, према једном извору, постао жртва поплава. У следећем веку, монголски владар Бату на том је месту подигао своју престоницу.²¹

Када саберемо све што нам Руска хроника и арапски извори казују о катастрофи из 965, можемо закључити да су Руси или неки други нападачи, опустошили Итил, не знамо колико, али знамо да је поново изграђиван више пута, па је хазарска држава из тих искушења изронила прилично ослабљена. Али, без сумње је и унутар сужених граница, преживела још најмање две стотине година тј. до средине дванаестог века и можда, мада неизвесно, до средине тринаестог века.

' Иако га је један савремени ауторитет, Бертолд, назвао „једним од

највећих географа свих времена“. ¹⁸

" Саксин је, може бити, био исто што и Хазаран-Итил, или бар не

веома далеко од њега, а назив можда потиче од старог Сарисина (Данлоп, страна 248, наводи Минорског).

123

Први неарапин који помиње Хазарију после те, фаталне 965. године, био је, чини се, Ибрахим Ибн Јакуб, шпанско-јеврејски амбасадор Ота Великог који је у свом извештају са пута, писаном вероватно 973, говорио о Хазарима који су у његово време још увек били снажни.²² Следећа је, по хронолошком реду, Руска хроника и казивање о Јеврејима из Хазарије који су у Кијев дошли 986. у неуспелом покушају да Владимира преобрате у своју веру. Како улазимо у једанаести век, читамо најпре о већ

поменутом заједничком византијско-руском походу из 1016. против Хазарије, када је она поново поражена. Извештај о овом догађају потиче из доста поверљивог извора - реч је о византијском хроничару Цедренусу²³ из дванаестог века. Очевидно је за овај подухват била потребна знатна снага, јер Цедренус говори о византијској флоти којој је помогла руска војска. Предности Хазара очигледно су биле у њиховом турском пореклу или у Мојсијевој вери, или обоје. Цедренус каже и да је име пораженог хазарског војсковође било Георгије Цул. Георгије је хришћанско име, а познато нам је из ранијих казивања, по којима је у кагановој војсци било и хришћана и муслимана

Следећи пут Хазари су поменути у кратком запису у Руској хроници за 1023. годину, према којем је „(кнез) Мтислав ударио на свог брата (кнеза) Јарослава са хазарском и касогском' војском". Тако је Мтислав постао владар краткотрајне кнежевине Тмуторакан, чији је центар био хазарски град Тамутарк (сада Таман) на источној страни Керчког теснаца. Ово је, како је већ речено, била једина хазарска територија коју су Руси заузели после победе 965. Хазаре у руској војсци овај је кнез вероватно регрутовао из локалног становништва.

Према записима, седам година касније (1030), хазарска је војска поразила курдске снаге, убила 10.000 њихових људи и заробила им опрему. Ово је доказ више да су Ха-Касоги или Касаки су били једмо капкасско племе под хазарском управом и можда су, а можда и не, били претече Козака.

124
зари још увек били живи и ратоборни - ако га уопште можемо прихватити дословце. Јер, он потиче из једног јединог арапског извора из дванаестог века, ибн-ал-Атхира, који се не сматра веома поузданим.

Напорно се бавећи хронологијом у жељи да покупимо сваку мрвицу преосталих доказа, наилазимо на чудновату причу о незнаном хришћанском свецу, Еустрадацијусу. Око 1100, био је заробљеник у Херсону на Криму и злостав-

љао га је његов „јеврејски господар“ терајући га да једе обредну храну за Пасху.²⁴ (Пасха је јеврејски верски празник. - прим. прев.) Не треба се поуздати у истинитост ове приче (прича се и да је Еустрацијус преживео петнаест дана на крсту) - ствар је у томе што се снажан јеврејски утицај у граду узима здраво за готово (иако су Византинци Хазаре убеђивали у супротно) - и то баш у Херсону, граду који је номинално био под хришћанском влашћу и који је освојио Владимир, али је касније (око 990.) био враћен Византији.

Они су још увек били подједнако моћни у Тмуторакану. За 1072. годину Руска хроника даје нејасну примедбу: „Хазари (из Тмуторакана) заробили су Олега и бродом га пребацили у Цариград.“ То је све. Очигледно је то била још једна византијска сплетка којом је фаворизован један руски кнез, а не његови такмаци. Али поново се показује да су Хазари морали имати извесну власт у том руском граду, чим су једног руског кнеза могли да заробе и отпреме. Четири године касније, пошто се нагодио са Византијом, Олегу је дозвољено да се врати у Тмуторакан, где је „побио Хазаре који су његовог брата осудили на смрт и уротили се против њега“. Олеговог брата Романа, убили су, у ствари, Кипчаци-Кумани, исте године када су Хазари заробили Олега. Да ли су Хазари навели Кумане да убију његовог брата или су и сами били жртве макијавелистичке византијске игре у којој су Хазари и Руси хушкани једни на друге? У сваком случају, примичемо се крају једанаестог века, а они су на сцени још увек веома присутни.

Неколико година касније, sub anno 1106, у Руској хроници наилазимо на кратки запис према којем су Половци, тј. Кумани, напали околину Зарецка (западно од Кијева),
125

а руски кнез је на њих послао војску под командом трију генерала: Јана, Путјата и „Ивана Хазара“. То је последње помињање Хазара у Староруској хроници која се прекида десет година касније, 1116.

Али у другој половини дванаестог века, двојица персијских песника, Хакани (око 1106-90) и познатији, Низами (око 1141-1203) помињу у својим еповима заједничку хазарско-руску инвазију на Ширван која се одиграла у њихово време. Мада су се углавном бавили писањем поезије, заслужују да их озбиљно схватимо с обзиром на то да су највећи део живота провели као државни чиновници на Кавказу и да су добро познавали кавкаска племена. Хакани говори о „дервентским Хазарима“, а Дарбанд је теснац између Кавказа и Црног мора кроз који су Хазари обично нападали Грузију у добра стара времена, током седмог века, пре него што су почели да воде претежно седелачки начин живота. Да ли су се, пред крај, вратили немирним номадско ратничким навикама из младости? После - или можда пре - ових персијских сведочанстава, ту су болно кратке и заједљиве примедбе чувеног јеврејског путника, раби Петачије од Регензбурга, којег смо раније цитирали (П, 8). Сетимо се да га је јако љутило то што хазарски Јевреји са Крима недовољно познају Талмуд, па је у хазарским пределима чуо само „лелек жена и завијање паса“. Да ли је ово била само хипербола којом је изразио своје незадовољство или је пролазио кроз област коју су опустошили Кумани приликом недавних напада? Догађало се то између 1170. и 1185. Дванаести век примицао се крају и Кумани су били свеprisутни владари степа. Како улазимо у тринаести век, тама је све гушћа, а наши шкрти извори пресушују. Али имамо још један запис који потиче од изврсног сведока - у њему се Хазари последњи пут помињу као народ у време између 1245-7. До тада су Монголи већ збрисали Кумане из Евроазије и основали највеће номадско царство које је свет икада видео и које се простирало од Мађарске до Крима. Године 1245. папа Иноћентије IV упутио је мисију Бату Кану, унуку Џингис Кановом, владару западног дела Монголске царевине, да испита могућности за споразум са овом, новом светском силом, а и да прибави обавеште-

ња о њеној војној моћи. Мисију је предводио шездесето-годишњи фрањевачки фратар, Ђовани де Пиано Карпини. Био је савременик и ученик светог Фрање Асишког, али и искусан путник и црквени дипломата који је у хијерархији заузимао високе положаје. Мисија је кренула на Ускрс 1245. из Келна, прошла кроз Немачку, прешла Дњепар и Дон и, годину дана касније, стигла у престоницу Бату Кана и његове Златне Хорде на ушћу Волге: град Сарај Бату или Саксин или Итил.

По повратку на запад, Карпини је написао чувено дело *Historica Mongolonim*, које обилује историјским, етнографским и војним подацима, али садржи и списак људи који су живели у областима које је посетио. У том списку, док набраја народе северног Кавказа, помиње, уз Алане и Черкезе, и „Хазаре који поштују јеврејску веру”. То је, као што је већ речено, последње познато спомињање Хазара, пре него што је завеса пала.

Али прошло је много времена док успомена на њих није сасвим избледела. Трговци из Ђенове и Венеције Крим су стално називали „Газариа”, па се то име појављује у италијанским документима чак и у шеснаестом веку. Међутим, у то време, био је то само географски назив који је подсећао на један ишчезли народ.

Иако је њихова политичка моћ разбијена, хазарско-јеврејска култура оставила је трага на неочекиваним местима и међу разним народима.

Међу њима су били и Селџуци, који се могу сматрати правим оснивачима муслиманске Турске. Поткрај десетог века, овај се, други изданак Огуза, померио ка југу, у близину Бухаре, одакле су касније провалили у византпјску малу Азију и населили је. Они не улазе у нашу причу директно, већ посредно, на мала врата, јер је, како се чини, велика династија Селџука била у блиској вези са Хазарима. О тој вези са Хазарима писао је Бар Хебреус (1226-86), један од највећих сријских писца и учењака. Како се из самог његовог имена видн, био је је-

врејског порекла, али обраћеник у хришћанство и бискуп у двадесетој години.

Бар Хебреус приповеда да је Селџуков отац, Тукак, био заповедник војске хазарског кагана и да је после његове смрти, Селџук, оснивач династије, одгајан на кагановом двору. Али, био је необуздан момак и са каганом се понашао слободно - чему се царица Катун противила. Зато је Селџук морао да оде или је био протеран са двора²⁵ Други извор из тог времена, ибн-ал-Адимова Историја Алепа такође говори о Селџуковом оцу као о једном од „знаменитих хазарских Турака”,²⁶ док трећи, Ибн Хасул²⁷ казује како је Селџук „насрнуо на хазарског цара и ударио га буздованом који му је био у руци...” Памтимо изражено колебљив став Огуза према Хазарима, описан у путопису Ибн Фадлана. Тако, чини се да је између Хазара и оснивача династије Селџука постојала блиска веза после које је уследио прекид. Догодило се то вероватно услед Селџуковог преобраћења у ислам (док су друга племена Огуза, као што су Кумани, остала паганска). Па ипак, хазарско-јеврејски утицај задржао се неко време и после тог прекида. Од четворице Селџукових синова, један је носио право јеврејско име - Израел, а један унук му се звао Дауд (Давид). Данлоп, обично веома обазрив аутор, примећује: „Имајући у виду оно што је већ речено, претпоставља се да су та имена последица верског утицаја који су доминантни Хазари имали на водеће породице Огуза. Огуски храм који помиње Казвими сасвим је лако могао да буде синагога.”²⁸

Овде можемо додати и то да је, према Артамонову, јеврејских имена било и међу Куманима, другим огранком Огуза. Синови куманског владара Кобиака звали су се Исак и Даниел.

10

Тамо где су извори историчара пресушили, легенде и фолклор могу допунити причу.

128

Сшароруску хронику састављали су монаси. Натопљена је религиозним мислима и другим библијским дигресијама. Али упоредо са црквеним списима на којима се темељи, Кијевски период је дао и нешто световне књижевности, такозване *byline*, херојске епске или народне песме, које углавном обрађују подвиге великих ратника и полулегендарних владара. Већ поменуто „Слово о полку Игорову“, о поразу који су овом владару нанели Кумани, најпознатија је међу њима. *Byline* су преношене усменим предањем или, према Вернадском, „још увек су их певали сељаци у удаљеним селима северне Русије почетком двадесетог века“.29

За разлику од Руске хронике, ове епске песме не помињу Хазаре ни њихову земљу по имену. Уместо тога, говоре о „јеврејској земљи“ и о њеним становницима као о Јеврејским јунацима“ који су владали степама и тукли војске руских кнежева. Један такав јунак, како нам ови епови казују, био је неки горостасни Јеврејин који је дошао „из јеврејске земље у степе Цецара под брдом Сорокин и само је храброст Владимировог генерала, Иље Муромјца, спасла Владимирову војску од Јевреја“.30 Неколико је верзија ове приче, а трагање за местом на коме се налазио Цецар и брдо Сорокин, историчарима је још једна прилика за живахну игру. Али, како је истакао Полиак, „треба имати на уму да је у очима руског народа оближња Хазарија у свом завршном периоду, била једноставно 'Јеврејска држава', а њена војска 'јеврејска војска'“.31 Ово распрострањено руско гледиште знатно се разликује од склоности арапских хроничара да истичу значај муслиманских плаћеника у хазарским одредима, као и бројцамија у Итилу (заборављајући да преброје синагоге). Легенде које су међу западним Јеврејима кружиле у средњем веку необична су паралела руским *bylinama*. Да

наведемо Полиака поново: „Та популарна јеврејска легенда не помиње 'хазарску' царевину, већ царевину 'црвених Јевреја'." А Барон коментарише:

„Јеврејима из других земаља годило је постојање једне независне јеврејске државе. Народна машта наишла је овде на посебно плодно тле. Баш као што словенски спови,
129

прожети библијским садржајима, говоре о 'Јеврејима', а не о Хазарима, тако оу и западни Јевреји дуго после тога ткали романтичне приче о тим 'црвеним Јеврејима', названим тако можда због благе монголске пигментације многих Хазара."³²

11

Други део полулегендарног, полуисторијског фолклорног наслеђа у вези са Хазарима, одржао се и до савременог доба и Бенцамина Дизраелија толико очарао да га је искористио за једну романтичну историјску причу, Чудесну бајку о Алроју .

У дванаестом веку развио се у Хазарији месијански покрет, рудиментарни покушај јеврејског крсташког рата, са намером да се уз помоћ оружја, освоји Палестина. Зачетник овог покрета био је хазарски Јеврејин, неки Соломон бен Дуји (или Руи или Рој), којег су подржавали његов син Менахем и један палестински писар. „Они су писали писма свим Јеврејима, близу и далеко, у свим земљама око њих... Говорили су да је дошло време у којем ће бог да сакупи Израел, његов народ из свих земаља у Јерусалим, свети град, а да је Соломон Бен Дуји - бог, а његов син - Месија.“*

Ови позиви очигледно су били упућени јеврејским заједницама на Средњем Истоку и по свој су прилици наишли на слаб одзив, с обзиром на то да се следећа епизода одиграла свега двадесетак година касније, када је млади Менахем узео име Давид ал-Рој и титулу Месије. Мада је покрет настао у Хазарији, његов центар се ускоро преселио у Курдистан. Ту је Давид прикупио снажну оружану силу - вероватно од локалних Јевреја, ојачану Хазарима и кренуо да заузме стратешко утврђење Амандие, североисточно од Мосула. Вероватно се надао да ће Главни су извори из којих сазнајемо о опом покрету приповед.тс јеврејског путника Бенцамина од Туделе (Ц, 8), непријатсл.ско казишш.е

арапског писца Јахије ал-Магрибија и два хеврејска рукописа нађена у

каирској Генизи (II, 7). Оии само повећавају збуљују мозаик. Ја сам

следио Бароново пажљиво тумачење (Том III, стр. 204; Том IV, стр. 202-

4 и белешке).

одатле повести своју војску на Едесу и пробити се кроз Сирију до Свете земље.

Цео подухват био је можда нешто мање донкихотовски но што нам се данас чини, поготову ако се имају у виду непрестане размирице између разних муслиманских војски и постепени распад крсташких упоришта. Осим тога, неким локалним муслиманским заповедницима можда су били милији јеврејски него хришћански крсташи.

Међу Јеврејима Средњег Истока, Давид је, сасвим извесно, пробудио грозничаве месијанске наде. Један од његових гласника дошао је у Багдад и, вероватно са превише жара, упутио јеврејске становнике да одређене ноћи буду на равним крововима својих кућа како би на облацима били однети у Месијин логор. Приличан број Јевреја провео је ноћ на крововима, ишчекујући тај чудесни лет.

Али рабинска хијерархија у Багдаду, плашећи се одмазде власти, заузела је непријатељски став према овом псеудо-Месији и запретила му изгнанством. Никакво чудо што је Давид-ал-Рој био убијен, тобож у сну, а наводно га је убио таст којег је нека заинтересована странка поткупила.

Успомена на њега поштована је и када је Бенџамин од Туделе, двадесет година после тог догађаја, путовао кроз Персију, „још увек су с љубављу говорили о свом вођи“. Али култ ту није престао. Према једној теорији, шестокрака „Давидова звезда“ која краси савремену израелску заставу, почела је да прераста у национални симбол од крсташког похода Давида ал-Роја. „Од тада се,“ пише Барон, „сматра да је шестокрака 'Давидова звезда', раније углавном декоративни мотив или магијски знак, почела да представља главни национално-религиозни симбол јудаизма. Дуго је коришћена наизменично са пентаграмом или 'Соломоновим печатом', приписивана је Давиду у мистичним и етичким немачким списима од тринае-

стог века на даље и појавила се на јеврејској застави у Прагу 1527."³³

Барон даље ублажава овај пасус указујући на то да веза између ал-Роја и шестокраке звезде „још увек чека да-131

ља тумачења и доказе". Било како било, можемо се сложити са тврдњом којом Барон завршава поглавље о Хазарији:

„Током пола миленијума свог постојања и уплива у источноевропске заједнице, овај, пажње вредан експеримент у јеврејском државништву, несумњиво је на јеврејску историју утицао више него што смо још увек у стању да предочимо."

132

Други део

ОСТАВШТИНА

V

ЕГЗОДУС

Сведочанства са претходних страница указују на то да су Хазари, упркос традиционалном гледишту историчара из деветнаестог века, после пораза који су им нанели Руси 1965, изгубили царство, али задржали независност у окви-
■ру нешто ужих граница и своју јеврејску веру до дубоко у тринаести век. По свој прилици чак су се у извесној мери вратили својим некадашњим пљачкашким навикама. Барон коментарише:

„Углавном, смањено Хазарско царство је издржало. Бранило се мање-више успешно од свих непаријатеља све до средине тринаестог века, када је пало као жртва велике монголске инвазије коју је покренуо Џингис Кан. Чак и тада се тврдоглаво опирало све до коначне предаје свих својих суседа. Његово становништво углавном је апсорбовала Златна хорда која је средиште своје империје основала на хазарској територији. Али и прс и после монголског успона, Хазари су послали много својих огранака у непокорене словенске земље, доприносећи развоју великих јеврејских центара Источне Европе.”¹

Ту је колевка бројно најјачег и културно доминантног дела модерног јеврејства.

„Огранци” о којима говори Барон гранао су се још много пре но што су Монголи уништили хазарску државу, као што је древна хебрејска нација почела да се губи у дијаспори много пре уништења Јерусалима. Етнички, семитска племена са вода Јордана и турско-хазарска племе-
135

на са Волге била су, наравно, „миљама далеко”, али су имала бар две важне заједничке црте. И једни и други живели су на значајним раскрсницама где су се секли велики трговачки путеви који су спајали Исток са Западом и Север са Југом, и то их је предодредило за народ трговаца, предузимљивих путника или „космополита без корена”, како их је, неблагонаклоно, обележила непријатељска пропаганда. Али, у исто време, њихова искључива

религија подстицала их је да буду сложни и да се држе једни других, да оснивају сопствене заједнице са сопственим храмовима, школама, стамбеним четвртима, гета (која су првобитно сами себи наметали) у било ком граду или земљи у којој су се настањивали. Ову чудну комбинацију јаке жеље за лутањем и гето-менталитета, ојачану месијанском надом и поносом изабране расе, гажили су и древни Израелићани баш као и средњовековни Хазари, иако ови потоњи порекло нису водили од Сема него од Јафета

Ово гранање лепо осликава оно што би се могло назвати „хазарском дијаспором“ у Мађарској.

Памтимо да се знатно пре уништења њихове државе, неколико хазарских племена, познатих као Кабари, придружило Мађарима и уселило у Мађарску. Штавише, у десетом веку, мађарски војвода Таксони позвао је и други талас хазарских исељеника да се насели у његове области (III, 9). Два века касније, Ј. Синамус, византијски хроничар, помиње трупе које поштују јеврејске законе, а боре се на страни мађарске војске у Далмацији, 1154.² Можда је мало „правих Јевреја“ живело у Мађарској од римских дана, али нема сумње да већина овог важног дела савременог јеврејства потиче из кабарско-хазарских досељеничких таласа, тако битних за рану мађарску историју. Не само што је, како нам каже Константин, земља у почетку била двојезична, већ је имала и облик двојног краљевања по угледу на хазарски систем: краљ је делмо власт са својим главнокомандујућим генералом који је

136

имао титулу јуле или ђуле (још увек је то популарно мађарско име). Овај систем одржао се до краја десетог века, када је свети Стеван прихватио римокатоличку веру и поразио непокорног ђулу који је, како се и могло очекивати, био Хазар, „ташт у вери и одбојан према прихватању хришћанства“.³

Овом епузодом окончано је двојно краљевање, али не и утицај хазарско-јеврејске заједнице у Мађарској. Одроз

ТОI. утицаја може се наћи у „Златној були“ (мађарском документу који одговара Magna Carta) коју је 1222. издао краљ Ендре II и којом се Јеврејима забрањује да раде као ковачи новца, порезници и контролори краљевског монопола на со, што указује на то да су пре тог прогласа бројни Јевреји морали обављати те значајне дужности. Али они су заузимали и неке, још више положаје. Чувар благајне Краљевске коморе краља Ендреа био је коморник гроф Тека, Јеврејин хазарског порекла, богати земљопоседник и очито геније за финансије и дипломатију. Његов потпис појављује се на разним мировним уговорима и финансијским споразумима међу којима је и онај којим аустријски владар Леополд II јамчи исплату 2.000 марака мађарском краљу. Ово неодољиво подсећа на улогу коју је шпански Јеврејин, Хасдаи ибн Шапрут, имао на двору Калифа од Кордове. Сличност збивања из палестинске дијаспоре на западу и хазарске дијаспоре на истоку Европе, чини аналогију међу њима нешто јачом. Такође, вредно је споменути да је краљ Ендре, када су га његови побуњени племићи натерали да и против своје воље изда Златну булу, упркос њеним изричитим одредбама, задржао Теку у служби. Краљевски коморник срећно је обављао свој посао још следећих једанаест година, све док га папски притисак на краља није навео да се повуче и нађе уточиште у Аустрији, где су га прихватили раширених руку. Међутим, син краља Ендреа, Бела IV, прибавио је папску дозволу и позвао га да се врати. Тека се послушно вратио и током монголске инвазије изгубио му се траг.^{4'}

^{4'} Захвалан сам госпођи Ст. Саундерс што ми је скренула пажњу на

епизоду о Теки, коју литература о Хазарима, чини се, превиђа.

137

Хазарско порекло бројног и друштвено надмоћног елемента јеврејског становништва у Мађарској током средњег века релативно је добро документовано. Ако се зна за рану мађарско-хазарску везу - могло би се учинити №

је Мађарска посебан случај, али, у ствари, прилив Хазара у Мађарску био је само део опште, масовне сеобе из евроазијских степа ка западу, тј. ка централној и источн[^]ј Европи. Хазари нису били једини народ који је своје огранке послао у Мађарску. Велики број оних истих Печењега који су Мађаре са Дона прогнали преко Карпата, био је приморан да тражи дозволу да се настани на мађарској територији када су њих Кумани прогнали. И Кумане је снашла иста судбина када су, столеће касније, бежали пред Монголима, па је њих око 40.000 „са својим робовима" нашло уточиште код мађарског краља Беле.⁵ У релативно мирним временима, ова општа сеоба евроазијских народа ка западу била је само тиха река - у неким друкчијим, постајала је стампедо. Али последице монголске инвазије сигурно су на овој метафоричној скали заузимале место разорног земљотреса. Ратници поглавице Теџумина, званог Цингис Кан, Господар земље, убијали су становништво читавих градова како би опоменили друге да им се не опиру. Заробљенике су користили као живи штит испред својих надирућих редова. Уништили су мрежу за наводњавање у делти Волге која је на хазарској земљи напајала пиринач и друге битне културе, па су плодне степе претворили у „дивље утрине", како ће их Руси касније назвати: „бескрајан простор без ратара или сточара, којим пролазе само плаћенички коњаници у служби овог или оног противничког владара или људи који беже пред таквом влашћу".⁶ „Црна смрт" (1347-8) убрзала је прогресивно опадање броја становника некадашњег срца хазарске земље између Кавказа, Дона и Волге, где је степска култура достигла свој врхунац, па је стога повратак на варварство био још драстичнији него у суседним областима. Барон пише: „Уништење или одлазак марљивих јеврејских земљорадника, занатлија и трговаца, оставили су за собом

138

празнину која је у овим областима тек однедавно почела да се попуњава."⁷

Није била уништена само Хазарија него и земља Бугара са Волге, заједно са последњим упориштем Алана и Кумана на Кавказу и јужноруске кнежевине, укључујући Кијев. Током периода распада Златне хорде, од четрнаестог века наовамо, анархија је, ако је то уопште могуће, постала још гора. „У већини европских степа, исељавање је било једини могући начин да они, који су то желели заштите свој живот и преживе.“⁸ Миграција ка сигурнијим пашњацима била је дуготрајан, повремен процес који је трајао столећима. Хазарски егзодус био је тек део те опште слике.

Претходило му је, како је раније поменуто, оснивање хазарских колонија и насеља у разним деловима Украјине и јужне Русије. У Кијеву је једна напредна јеврејска заједница постојала много пре него што су Руси тај град преотели од Хазара. Сличне колоније постојале су и у Перислављу и Чернигову. Рабин Мојше из Кијева студирао је у Француској око 1160, а рабин Аврам из Чернигова у Лондонској талмудској школи 1181. „Слово о полку Игорову“ помиње чувеног ондашњег руског песника по имену Коган, што је вероватно комбинација сачињена од Коен (свештеник) и Каган.⁹ Неко време пошто је Саркел, који су Руси звали Биела Вежа, уништен, Хазари су изградиле град истог имена у близини Чернигова.¹⁰ У Украјини и Пољској мноштво је древних имена места која су изведена од „Хазар“ или „Жид“ (Јеврејин), као што су: Жидово, Козарзевек, Козара, Козарзов, Жидовска Вола, Жидатице и др. Вероватно су то некада била села или привремена насеља хазарско-јеврејских заједница на њиховом дугом путовању на запад.¹¹ Слична имена места могу се наћи на Карпатима и Татри, као и у источним областима Аустрије. Чак се и за стара јеврејска гробља у Кракову и Сандомиержу, оба названа „Кавиори“, претпоставља да су хазарско-кабарског порекла. Док је главни пут хазарског егзодуса водио ка западу, неке групе народа су заостале, углавном на Криму и Кавказу, и ту формирале јеврејске енклаве које су се

одржале све до савременог доба. У древном хазарском
139

упоришту Таматарка (Таман), које преко Керчког теснаца гледа на Крим, постојала је једна династија јеврејских кнежева који су у петнаестом веку владали под покровитељством Ђеновске Републике и, касније, кримских татара. Последњи од њих, кнез Захарије, водио је преговоре са руским кнезом који га је позвао да дође у Русију, покристи се и за узврат добије повластице руског племића. Захарије је одбио, али Полиак наговештава да је у другим случајевима „постављање хазарско-јеврејских елемената на високе положаје у руској држави можда био један од фактора који је изазвао појаву 'јеврејске јереси' међу руским свештенством и племством у шеснаестом веку и секте поштовалаца Шабата која је још увек распрострањена међу Козацима и сељацима".¹²

Други траг хазарске нације су „планински Јевреји" на североисточном Кавказу који су остали на својим првобитним пребивалиштима када су други отишли. Претпоставља се да их је било око осам хиљада и да су живели у близини остатака неких племена из старих времена: Кипчака и Огуза. Сами су себе називали Ђуфутима (брдски Јевреји), на татском језику који су усвојили од других кавкасских племена. Али о њима се мало зна.'

Друге хазарске енклаве одржале су се на Криму, а без сумње и још понегде, на местима која су некада припадала њиховој империји. Али то су сада само историјски куриозитети у поређењу са главном струјом хазарске миграције у пољско-литванске области и страховитим проблемима које она задаје историчарима и антрополозима Источне области средње Европе у којима су јеврејски исељеници из Хазарије нашли нови дом и привидну сигурност. Горњи податак појављује се у чланку „Људи са Кавказа" А. Х. Киипер, издање Енц . Брит . из 1973, а заснива се на совјетским извори-

ма скоријег датума. Књига Јориа Саве Долина заборављених људи (Лон-

дон, 1946) садржи опис посете планинским Јепрејима, прло мелодрама-

тичан, али нажалост, без икаквих чиљсничних подптака.

140

гурност, почеле су да попримају политички значај тек пред крај првог миленијума.

Око 962. неколико словенских племена начинило је савез под вођством Полана, најјачих међу њима, који су постали језгро пољске државе. Тако је пољски успон отпочео отприлике у исто време када и хазарско опадање. (Саркел је уништен 965). Значајно је што Јевреји имају важну улогу у једној од најранијих пољских легенди која говори о оснивању пољске краљевине. Сазнајемо да је савез племена, после одлуке да изабере једног краља који би њиме управљао, решио да то буде Јеврејин по имену Аврам Проковник.¹³ Он је можда био богати и образовани хазарски трговац, па су се примитивни Словени надали да ће им његово искуство користити, а можда је био тек само легендарна личност. Али, чак и ако је тако, ова легенда показује да су такве Јевреје веома ценили. У сваком случају, прича тече даље. Аврам је са ретком скромношћу одбио круну у корист сељака из тих крајева по имену Пиаст који је тако постао оснивач историјске династије Пиаста. Ова династија владала је Пољском од око 962. до 1370.

Било да је Аврам Проковник постојао или не, много је наговештаја да су јеврејски доселеници из Хазарије били добродошли као драгоцен ослонац економији земље и државној управи. Пољаци под династијом Пиаста и њихови суседи са Балтика, Литванци,¹ брзо су проширили своје границе, па су једва чекали да доселеници населе њихове територије и створе урбану цивилизацију. У почетку су подржавали усељавање немачких сељака, грађана и занатлија, а касније и доселеника из области

¹ Ова два народа ујединила су се у Краљевину Пољску низом угово-

ра који су започели 1386. Ради поједностављења, користићу израз „пол>-

ски Јевреји" за обе земље, без обзира на чињеницу што је крајем осам-

наестог века Пољска подељена између Русије, Пруске и Аустрије, а н>е-

ни становници постали званични држављани ових трију земаља. У

ствари, такозвана област досељеника (Пал) у оквиру Царске Русије, на

коју су Јевреји били ограничени од 1792. па надале, подударила се са

анектираним областима Пољске и деловима Украјине. Само извесним

привилегованим категоријама Јевреја било је дозвољено да живс ван

Пала У време пописа из 1897, таквих је било само 200.000, у порстјcity са

близу пет милиона унутар Пала, тј. унутар бивше пољскс територије.

141

које је окупирала Златна хорда,* укључујући Јермене, Јужне Словене и Хазаре.

Нису све те сеобе биле добровољне. У њих је био укључен и велики број ратних заробљеника, к"ао што су кримски Татари које су довели да обрађују имања литванских и пољских земљопоседника у освојеним јужним провинцијама. (Крајем четрнаестог века, Литванска кнежевина простирала се од Балтичког до Црног мора.)

У петнаестом веку Турци Османлије, освајачи Византије, надирали су ка северу, па су земљопоседници тај народ са пограничних имања преселили у унутрашњост.¹1

Међу тим, на силу пресељеним народима, био је и велики број Караита - оне фундаменталистичке јеврејске секте која је одбацила рабинска учења. Према предању које се и до данас очувало међу Караитима, њихове је претке у Пољску довео велики литвански кнез-ратник

Виатаутас (Витолд) крајем четрнаестог века, као ратне заробљенике из Сулхата на Криму.¹⁵ О овом предању говори и чињеница да је Витолд 1388. издао повељу којом је гарантовао права трокијским Јеврејима, а француски путник де Ланоа наишао је тамо на „велики број Јевреја“ који су говорили језиком друкчијим од језика Немаца и староседелаца.¹⁶ Тај језик је био, и још је увек, један турски дијалекат, од свих живих језика најближи *lingua cumanica* којим се, у време Златне хорде, говорило на бившим хазарским територијама. Према Зајацковском,¹⁷ овај језик се још увек користи у говору и молитвама караитских заједница које су опстале у Трокију, Вилни, Поњевицу, Луцку и Халичу. Караити такође тврде да су пре „велике куге“ из 1710. имали неких тридесет две или тридесет седам заједница у Пољској и Литванији. Овај древни дијалекат називају „језиком Кедара“, баш као што је рабин Петачиа у дванаестом веку њихово станиште северно од Црног мора звао „земљом Кедара“. Према томе, Зајацковски, еминентни савремени турколог, сматра да су, са лингвистичке тачке гледишта, Караити данас најчистији представници древних Хазара.¹⁸ О ранијем * У Полску и Мађарску продрли су Монголи (1241-2), али их нису

окупирали, што је било пресудио за и.ихону будућу историју.
142

злосима због којих је ова секта свој језик очувала готово пола миленијума, док га је већина хазарских Јевреја одбацила у корист јидиша, биће више речи касније.

Пољска Краљевина је од самог свог почетка под династијом Пиаста одлучно прихватила западњачку оријентацију и римокатоличку веру. Али, у поређењу са својим западним суседима, била је то културно и економски неразвијена земља. Отуд и политика привлачења досељеника - Немаца са запада, Јермена и хазарских Јевреја са истока - и подржавање њихових подухвата на сваки начин, укључујући и краљевске повеље којима су им до у детаље одређиване дужности и посебне повластице.

У повељи коју је Болеслав Побожни издао 1264, а коју је потврдио Казимир Велики 1334, Јеврејима је гарантовано право на синагоге, школе и судове, земљу, бављење трговином или било којим другим занимањем по избору. За време владавине краља Стевана Баторија (1575-86), Јеврејима је гарантовано право на властиту скупштину која се састајала два пута годишње и имала право да намеће порезе својим једноверцима. После уништења њихове земље, хазарско јеврејство ушло је у ново поглавље своје историје.

Упадљив пример овог повлашћеног стања дат је у папској повељи коју је у другој половини 13. века издао вероватно папа Климент IV и упутио је неименованом пољском кнезу. У овом документу папа обзнањује да су римске власти свесне да постоји извештан број синагога у неколико пољских градова, чак и више од пет у само једном граду.' Он не одобрава чињеницу што се о тим синагогама говори како су више него цркве, сјајније, лепше украшене и покривене крововима од живописно обојених оловних плоча, тако да католичке цркве поред њих изгледају јадно. (Сетимо се Масудијеве ведре примедбе да је минарет главне џамије највиша грађевина у " Вероватно у Вроцлаву или Кракопу.

143

Итилу.) Замерке т папске повеље потврђене су 1276. одлуком папског лепл-а кардинала Гвида, којом се предвиђа да Јевреји не смеју чмати више од једне синагоге по граду.

Из ових докумената, који се грубо подударају са монголским освајањем Хазарије, видимо да је пећ у то време у Пољској највероватније било прилично Хазара, пошто је у неколико градова било више од једне синагоге, г. и да им је прилично добро ишло ако су биле тако „сјајне и украшене". Ово нас наводи на питање о приближном обиму и саставу хазарских досељавања у Пољску. Нема поузданих информација о њиховој бројности. Памтимо да апарски извори говоре о хазарској војсци од

три стотине хиљада људи који су учествовали у муслиманско-хазарским ратовима (Поглавље I, 7): па чак и ако узмемо у обзир да се ту веома претеривало, ти извори указују да је укупно хазарско становништво бројало најмање пола милиона душа. Ибн Фадлан је навео да је шатора Бугара са Волге било 50.000, што би чинило становништво од око 300.000-400.000, тј. отприлике колико и Хазара. Са друге стране, број Јевреја у Пољско-Литванској краљевини у седамнаестом веку, савремени историчари такође процењују на 500.000 (5 одсто укупног становништва).¹⁹ Ове цифре не одударају од познатих података о дуготрајној хазарској сеоби преко Украјине у Пољску-Литванију, која је отпочела уништењем Саркела и успоном династије Пиаст пред крај првог миленијума, убрзала се током монголског освајања и мање-више окончала у петнаестом или шеснаестом веку, када је степа опустела, а Хазари, тобож, збрисани са лица земље.' Цела ова сеоба народа текла је полагано - пет, шест векова. Ако узмемо у обзир знатан прилив јеврејских избеглица из Византије и из муслиманског света у Хазарију и мали пораст броја становника међу самим Хазарима, приближан број хазарског становништва, када је у осмом веку било у зениту, може се поредити са бројем Јевреја у Последња древна хазарока села на Дњепру уништена су у побуни

Козака под Чмелничким у седамнаестом веку, а преживели су дали

снажан подстрек Јеврејима у већ постојећим, насељеним пољско-литванским областима.

144

Пољској у седамнаестом веку, бар по реду величине, с тим да му се одузме или дода која стотина хиљада на рачун наше неупућености.

У овим бројкама крије се иронија. Према чланку „Статистика“ из Јеврејске енгдлклотдиЦ, у шеснаестом је веку укупан број јеврејског станотништва износио око један

милион. Чини се да то указује, како су то истакли По-лиак, Кучера²⁰ и други, да је током средњег века већина оних који су исповедали јеврејску веру била хазарског порекла. Битан део ове већине отишао је у Пољску, Литванију, Мађарску и на Балкан, где су основали источно-јеврејску заједницу која је, опет, са своје стране, постала доминантна већина светског јеврејства. Чак и ако је првобитно језгро ове заједнице разређено и увећано досељеницима из других области (види даљи текст), њено претежно хазарско-турско порекло поткрепљују јаки докази и требало би га сматрати бар теоријом вредном озбиљне расправе.

Додатни разлози што се водећа улога у расту и развоју јеврејске заједнице у Пољској и осталим деловима Источне Европе, приписује углавном хазарском елементу а не досељеницима са запада, биће размотрени у наредним поглављима. Али можда је сада згодно цитирати пољског историчара, Адама Ветуланија:

„Пољски научници се слажу да су та, најстарија насеља основали јеврејски досељеници из хазарске државе и Русије, док су Јевреји из Јужне и Западне Европе почели да пристижу и настањују се тек касније... и да је бар изванредан део јеврејског отановништва (у ранијим временима, углавном - примедба аутора књиге) потицао са истока, из хазарске земље, а касније из Кијевске Русије.“²¹

Толико што се величине тиче. А шта знамо о друштвеној структури и саставу хазарске досељеничке заједнице? Први утисак који се стиче упечатљива је сличност између извесних привилегованих положаја које су држали хазарски Јевреји у Мађарској и у Пољској тих раних да-
145

на. И мађарски и пољски извори говоре о Јеврејима који су радили као ковачи новца, управници краљевске благајне, контролори монопола на со, убирачи пореза и „позајмљивачи новца“ - тј. банкари. Ово поређење указује на заједничко порекло тих двеју досељеничких заједница, а како порекло већине мађарских Јевреја можемо да прати-

мо до мађарско-хазарске везе, закључак се намеће сам по себи.

Ови рани подаци предочавају нам улогу коју су досељени Јевреји одиграли у економском животу ових двеју земаља у напретку. Не изненађује што је та улога била значајна, јер су у прошлости трговина са иностранством и наметање царинских дажбина били главни извори прихода Хазара. Они су имали искуство које је недостајало њиховим новим домаћинима, па је било сасвим логично што су их позивали ради савета и учешћа у управљању финансијама двора и племства. Новчићи који су исковани у дванаестом и тринаестом веку и на којима су натписи на пољском језику писани хебрејским писмом (Поглавље II, 1) на неки су начин необичне успомене на те активности. Права њихова сврха још увек је некако тајновита. Неки су носили име краља (нпр. Лешек Миеско), а неки „из куће Аврама бен Јосифа - Принца" (вероватно је то сам банкар) или само неку реч благосиљања - „срећа" или „благодет". Значајно је да и савремени мађарски извори говоре о пракси ковања сребрњака за које су сребро набављали Јевреји.²²

Међутим, за разлику од Западне Европе, финансије и трговина нису били једино поље активности Јевреја. Неки богати досељеници постали су у Пољској земљопоседници, као што је то био гроф Тека у Мађарској. Земљишни поседи Јевреја, који су обухватили по цело село јеврејских ратара, регистровани су, на пример, у близини Бреслава пре 1203," а у ранијим је данима хазарских сељака сигурно било у знатном броју, како на то указују и древна хазарска имена места.

Раније поменуто караитска сведочанства иаводе на мучно сазнање о томе како су вероватно настала та села. Говоре о томе како је кнез Витолд населио групу Караита, ратних заробљеника, у месту Красна, давши им куће,

146
воћњаке и земљиште на удаљености од једне и по миље. (Красна је приближно одређена као јеврејски градић

Красноја у Подолији.)²⁴

Али у земљорадњи није била будућност јеврејске заједнице. Било је неколико разлога за то. Успон феудализма у четрнаестом веку полако је пољске сељаке претворио у кметове којима је било забрањено да напутшају своја села и да се слободно крећу. У исто време, под заједничким притиском црквене хијерархије и феудалних земљопоседника, пољска скупштина је 1496. Јеврејима забранила да стичу обрадиво земљиште. Но процес отуђења од земље почео је вероватно и знатно пре тога. Осим специфичних, управо поменутих разлога, верска дискриминација комбинована са деградацијом слободних сељака у робове, претварање претежно земљорадничке хазарске нације у претежно урбану заједницу, одражава општи феномен у историји миграција. Суочене са различитим климатским условима и земљорадничким методама, са једне, и са неочекиваним могућностима за лакшу зараду које је нудила урбана цивилизација, са друге стране, популације досељеника спремне су да промене структуру својих занимања у периоду од неколико генерација. Огранци сељака из Абруџа, постали су у Новом свету келнери и гостионичари, а унуци пољских земљорадника могу да постану инжењери или психоаналитичари.*

Међутим, трансформација хазарског јеврејства у пољско јеврејство није за собом повукла икакав груби прекид са прошлошћу или губитак идентитета. То је био постепени, органски процес промене који је, како то убедљиво приказује Полиак, сачувао неке виталне традиције живота хазарске заједнице у новој домовини. То је углавном постигнуто захваљујући социјалној структури или начину живота који се не може наћи више нигде у светској дијаспори: јеврејски градић, на хебрејском *ayarah*, на јидишу *shtetl*, на пољском *miasteczko*. Сва три назива су де-

' Супротан процес, колониисти који се иаствањују на исобрпђсној земљи, односи се иа исл.сиикег из писоко развијспх у нсразвијене

области.

147

минутиви који се, међутим, не односе обавезно на величину тих градова (неки су били баш велики градићи), него на ограничена права градске самоуправе коју су уживали.

Штетл не треба мешати са гетом. Овај други чинила је једна улица или четврт у којој су Јевреји били принуђени да живе, унутар граница иноверног града. Од друге половине шеснаестог века наовамо, то је билб универзално боравиште Јевреја свуда у хришћанском и у већини муслиманског света. Гето је био опасан зидовима са капијом која се закључавала ноћу. То је изазивало клаустрофобију и менталне поремећаје због бракова склапаних између блиских сродника, али и осећање релативне сигурности у временима немира. Пошто се гето није могао ширити, куће су биле високе и уске, а стална претрпаност стварала је лоше санитарне услове. Била је потребна огромна духовна снага да људи који су живели у таквим околностима сачувају самопоуздање. Али, то нису могли сви.

Штетл је, са друге стране, био нешто сасвим друго - врста насеља које је, како је већ речено, постојало само у Пољској-Литванији и нигде више у свету. То је био затворен град-држава са искључиво или поглавито јеврејским становништвом. Порекло штетла датира вероватно из тринаестог века и можда представља онај ишчезли беоцуг између трговачких градова Хазарије и јеврејских насеља у Пољској.

Економска и социјална функција ових полуруралних, полуурбаних агломерата чини се, била је слична у обе земље. У Хазарији, као и касније у Пољској, сачињавали су мрежу трговачких постаја или трговишта, посредника између потреба великих градова и села. Имали су редовне сајмове на којима су продавали или трампили овце и стоку, као и робу израђену у градовима или у сеоској кућној радиности. У исто време, то су били центри зана-

тлија: колара, ковача, кујунџија, кројача, кошер-месара, млинара, пекара и оних који су правили свећњаке. Било је такође, писара за неписмене, синагога за вернике, крчми за намернике и један хедер (на хебрејском соба) који је служио као школа. Било је и путујућих припове-
148

дача и народних певача (нека од њихових имена, као што је Велвел Збарзер, сачувана су)²⁵ који су путовали од штетла до штетла у Пољској и без сумње раније у Хазарији, ако је судити по томе колико се приповедање и до данас одржало међу Источњацима.

У одређеним занимањима Јевреји су, практично, имали монопол у Пољској. Једно од њих било је бављење дрветом, што нас подсећа на то да је дрво било главни грађевински материјал и важан извозни производ Хазарије. Друго је било превоз. „Густа мрежа штетлова“, пише Полиак,²⁶ „омогућила је дистрибуцију произведене робе по целој земљи коњским колима. Превага ове врсте превоза, нарочито на истоку земље, била је толико изражена да је практично постала монопол, па је хебрејска реч за превоз «ика-агала» *agalah* ушла у руски језик као балагула. Тек је развој железнице у другој половини деветнаестог века изазвао гашење овог занимања.”

Специјалност у прављењу кочија и превозењу сигурно се није могла развити у затвореним гетима западних Јевреја - то непогрешиво указује на њихово хазарско порекло. Људи из гета били су седеоци, а Хазари и други полуномадски народи, користили су кола која су вукли коњи или волови за превоз својих шатора, робе и покретне имовине - укључујући и царске шаторе, велике као циркуске шатре, који су могли да приме неколико стотина људи. Сигурно је да су своје знање умели да примене и у новој домовини.

Друга специфично јеврејска занимања била су држање гостионица и млинова и трговање крзнима - ниједно од њих није постојало у гетима Западне Европе.

Таква је, у грубим цртама, била структура јеврејског

штетла у Пољској. Неке од његових карактеристика могу се наћи у старим трговачким градовима било које земље, друге пак показују више сличности са градским подручјима Хазарије која су, вероватно, била прототип пољског штетла.

Овим специфичним карактеристикама треба додати и „облик пагоде“ који су имале најстарије сачуване древне синагоге из штетла из петнаестог и шеснаестог века, што се сасвим разликује и од локалног стила архитекту-
149

ре као и од стила грађења који су западни Јевреји усвојили и касније користили у пољским гетима. Такође, унутрашње уређење најстаријих синагога из штетла сасвим се разликује од стила западног гета. Зидови синагоге из штетла били су покривени маварским арабескама са сликама животиња - што је карактеристично за персијски утицај, видљив на мађарско-хазарским предметима (I, 13) и у декоративном стилу који су јерменски досељеници донели у Пољску.²⁷

Традиционална одора пољских Јевреја такође непогрешиво указује на њихово источњачко порекло. Типичан дуги свилени кафтан могао је да буде имитација капута који је носило пољско племство, а који је и сам био копија опреме Монгола из Златне Хорде - мода не признаје политичке поделе. Али познато нам је да су кафтане још знатно раније носили степски номади. Округлу капицу (јармолку) и данас носе ортодоксни Јевреји, Узбеки и други турски народи у Совјетском Савезу. Поврх те капе, мушкарци су носили штрајмел, округли шешир обрубљен крзном који су Хазари узели од Козака - или обрнуто. Како је већ раније поменуто, трговина лисичјим и самуровим крзном, која је цветала у Хазарији, постала је други значајан јеврејски монопол у Пољској. Што се жена тиче, оне су до средине деветнаестог века, носиле високи бели турбан који је био права копија јаулука који су носиле козачке и туркменске жене.²⁸ (Данас ортодоксне Јеврејке уместо турбана носе

перику начињену од властите косе коју су им приликом удаје обријали.)

У овом контексту може се поменути, мада са извесном резервом, чудна страст пољских Јевреја према *gefilte Jlsch* (пуњена риба), националном јелу које су у Пољској усвојили и нејевреји. „Без рибе“, говорила је изрека, „нема Сабата“. Да ли је то проистекло из далеких успомена на живот на Каспијском мору, где је риба била главна храна?

Јеврејска књижевност и фолклор славе живот у штетлу са много романтичне носталгије. Један савременн
150

преглед ондашњих обичаја² приказује весео начин на који су становници штетла прослављали Сабат:

„Где год да се човек налази, покушаће да кући стигне на време, како би са својом породицом дочекао Сабат. Тор-Гар који иде из села у село, путујући кројач, обућар, трговац који је на путу, сви ће да настоје, хрле и журе, да стигну у своје домове пре заласка сунца у петак увече.

Док хитају кућама, шамес узвикује улицама штетла - Јевреји у купатило! - Шамес, службеник синагоге, комбинација је звонара и црквењака. Обраћа им се са много ауторитета, јер када их он позове - Јевреји у купатило - његов позив за њих је заповест.“

Најживописније призивање успомена на живот у штетлу је надреалистички спој збиље и маште у сликама и литографијама Марка Шагала, где се библијски симболи појављују заједно са брадатим кочијашем који замахује својим бичем и замишљеним рабином који носи кафтан и јармолку.

Била је то чудна заједница која је одражавала своје необично порекло. Неке од најстаријих градића вероватно су основали ратни заробљеници, попут Караита из Трокија, које су пољска и литванска господа населила на својим необрађеним поседима. Али већина ових насеља била је производ општег бега са „дивљих утрина“ које су се претварале у пустиње. „После монголског освајања“,

писао је Полиак, „када су се словенска села померила ка западу, хазарски штетлови кренули су са њима."30 Пионири у тим новим насељима вероватно су били богати хазарски трговци који су непрекидно путовали кроз Пољску најживљим трговачким путевима за Мађарску. „Сеоба Хазара и Мађара у Угарску утрла је пут хазарским насељима која су се развијала у Пољској. То је Пољску претворило у пролазну област између двеју земаља у којима су живеле јеврејске заједнице."31 Тако су путујући трговци били упознати са условима у областима погодним за насељавање и имали су прилику да дођу у везу са земљопоседницима који су тражили закупце. „Земљопоседник би пристао на договор са тако богатим

151 и поштованим Јеврејима" (сетимо се Аврама Проковника) „јер би се населили на његовом имању и довели друге досељенике. Они би, по правилу, бирали људе из места у којима су некада живели."32 Ти колонисти били су одабрана група земљорадника, занатлија и мајстора која је представљала мање-више заједницу која се сама издржавала. Тако би пресађен хазарски штетл и постајао пољски штетл. Земљорадња би се постепено губила, али до тог времена већ би било завршено прилагођавање измењеним условима.

Тако је језгро модерног јеврејства следило стари савет: „Вините се ка новим хоризонтима, али се држите заједно."

152

VI

ОДАКЛЕ?

Из нашег прегледа произлазе две основне чињенице: нестанак хазарског народа из његове историјске постојбине и истовремено, у суседним северозападним областима, највећа концентрација Јевреја од почетка дијаспоре. С обзиром на том да су ове две чињенице очигледно повезане, историчари се слажу да је досељавање из Хазарије сигурно допринело напретку пољских Јевреја. Овај закључак поткрепљују докази наведени у претходним поглављима. Али нешто су мање сигурни када је реч о процени тог доприноса, тј. обиму усељавања Хазара у поређењу са приливом Западних Јевреја и њиховим уделом у генетској структури савремене јеврејске заједнице.

Другим речима, чињеница да су се Хазари у великом броју уселили у Пољску, утврђена је ван сваке сумње.

Питање је да ли су у новој насеобини представљали већину или само њено чврсто језгро. Да бисмо добили одговор на ово питање, морамо имати представу о обиму усељавања „правих Јевреја“ са запада

Крајем првог миленијума, најзначајнија насеља западноевропских Јевреја била су у Француској и у Рајнској области.* Нека од тих насеља вероватно потичу још из римских дана, јер су се, од уништења Јерусалима и пропасти Римског Царства, Јевреји населили у многим

" Не рачунајући шпанске Јевреје који су били одвојена категорија и

нису учествовали у миграционим кретањима о којима је реч.

153

већим градовима Царства да би касније њихов број увећали досељеници из Италије и Северне Африке. Тако, од деветог века наовамо, има сведочанстава о јеврејским заједницама у местима по целој Француској, од Нормандије све до Провансе и Медитерана.

Уочи норманске инвазије једна је група чак прешла Канал и дошла у Енглеску, где ју је, тобож, позвао Вилијем Освајач¹ јер су му били потребни јеврејски капитал и

предузимљивост. Причу о њима укратко је изложио Барон: „Постепено су се претворили у класу 'краљевских зеленаша' чији је главни задатак био да обезбеђују кредите за политичке као и за привредне подухвате. Пошто би високим каматама нагомилали огромно богатство, ови зајмодавци били су приморавани да га, на овај или онај начин, 'истресу' у краљевске благајне. Дуготрајно благостање многих јеврејских породица, раскош њихових домова и одеће и њихов утицај на јавни живот, заслепљивали су, па чак ни искусни посматрачи нису видели озбиљну опасност која је вребала из ове веће мржње дужника свих класа и чињенице да су Јевреји зависили искључиво од заштите својих краљевских господара... Потмуло незадовољство достигло је врхунац у силовитим изливима 1189-90. који су предсказали коначну трагедију: изгон 1290. Метеорски успон и још бржи пад енглеских Јевреја у кратком распону од 225 година (1066-1290) унели оу у овај рељеф оштрих црта основне факторе који оу обликовали судбину Западних Јевреја у пресудној, првој половини другог миленијума."2

Овај је енглески пример поучан, јер је изузетно добро документован у поређењу са раном историјом јеврејских заједница на Континенту. Главна је лекција коју смо научили да је друштвено-економски утицај Јевреја био у приличној несразмери са њиховом малобројношћу. У Енглеској, пре њиховог изгона 1290, никада није било више од 2.500 Јевреја. Ова мајушна јеврејска заједница у срењовековној Енглеској играла је у економском устројству земље водећу улогу, много значајнију него она мно-
_ ' Према класичном прегледу Џозсфа Џекобса Јсврсји у ШанШагснс - шовској В Лгсској , заснопапом на евидентирпним јепрсјским прспимени- ма и другим документима.3

154

гобројнија у Пољској. А за разлику од пољске, није могла ни да се ослони на мрежу јеврејских градића који би

јој обезбедили подршку скромних занатлија, мајстора и радника, кочијаша и крчмара: није имала корене у народу. У том, важном погледу Плантагенетовска Енглеска је у малом одсликавала догађаје у Западној Европи. Француске и немачке Јевреје задесила је иста судбина: слојевитост њихових занимања била је једнострана и неуравнотежена. Све то, водило је ка истом, трагичном редоследу догађаја. Суморне приче увек почињу меденим месецом, а завршавају се разводом и крвопролићем. У почетку Јевреје обилато засипају посебним повељама, повластицама, услугама. Они су *personae gratae*, попут дворских алхемичара, јер једини знају тајну како се точкови привреде без прекида окрећу. „У мрачно доба“, писао је Сесил Рот, „трговина Западне Европе била је углавном у рукама Јевреја, не искључујући трговину робљем, а у каролинским архивама речи Јеврејин и трговац користиле су се готово као синоними.“⁴ Али, јачањем класе домаћих трговаца, почињали су да их искључују, не само из најпродуктивнијих занимања већ и из традиционалних облика трговине и практично једино поље рада које је за њих остало отворено, било је давање новца на зајам уз камату. „... Обртни капитал земље припадао је углавном Јеврејима, који су повремено морали да га истресу у државну благајну...“⁵ Прототип Шајлока настао је много пре Шекспировог времена.

У данима меденог месеца, Карло Велики упутио је 797, у Багдад, Харуну ал-Рашиду, историјско посланство да преговара о споразуму о пријатељству. Посланство су чинили Јеврејин Исак и двојица хришћанских племића. Горки крај наступио је када је 1306. Филип Лепи прогнао Јевреје из Краљевине Француске. Премда је касније неким дозвољено да се врате, и даље су трпели прогоне, а крајем века, француска јеврејска заједница била је практично затрta.'

' Савремену заједницу Јевреја у Француској и Енглеској основале су

избеглице које су побегле од шпанске инквизиције у шеснаестом и сеснаестом веку.

155

Ако се позабавимо историјом немачких Јевреја, запазићемо најпре да је „необично, али не поседујемо једну свеобухватну историју немачких Јевреја... *Germanica Judaica* само је добар приручник у којем се могу наћи историјски извори који осветљавају поједине заједнице до 1238."⁶ То је слаба светлост, али бар довољна да се види територијални распоред западнојеврејских заједница у Немачкој у току тог критичног периода, када се хазарско-јеврејско усељавање у Пољску примицало свом врхунцу. Један од најранијих података о таквој заједници у Немачкој помиње извесног Калонимуса који се 906. са својом родбином иселио из Луке у Италији у Мајнц. Отприлике у исто време, зна се и за Јевреје из Спирса и Вормса, а нешто касније и за оне из других места - Травеза, Меца, Страсбура, Келна - која се налазе у уском појасу у Алзасу и дуж долине Рајне. Јеврејски путник Бењамин из Туделе (II, 8) посетио је ову област средином дванаестог века и написао: „У овим градовима има много Израелићана, мудрих и паметних људи."⁷ Али, колико је то „много"? У ствари, свега неколико, како ће се видети. Нешто раније, у Мајнцу је живео извесни рабин Гершом бен Јехуда (око 960-1030) који је, захваљујући свом великом знању, стекао титулу „Светлост дијаспоре" и положај духовног вође француске и рајнско-немачке заједнице. Негде око 1020. Гершом је сазвао Веће рабина у Вормсу, које је издало разне наредбе, укључујући и ону којом се законски забрањује полигамија (што се у сваком случају већ дуго очекивало). Овим наредбама додат је и кодицил којим се обезбеђивало да, у случају хитности, сваку одредбу може да опозове „скупштина од стотину делегата из земаља Бургундије, Нормандије и Француске и из градова Мајнца, Спирса и Вормса". И у другим рабинским документима која потичу из истог периода, по-

мињу се само та три града, па можемо закључити да друге јеврејске заједнице у Рајнској области почетком једанаестог века још увек нису биле довољно значајне да би их помињали.⁸

156

Пред крај истог века, јеврејске заједнице у Немачкој једва су избегле потпуно уништење у провалама масовне хистерије која је пратила Први крсташки поход 1096. године. Ф. Баркер је расположење крсташа пренео са драматичном снагом, која се ретко среће на страницама *Encyclopaedia Britannica*:⁹

„Могоа их је све поклати док је гацао у крви до чланака, а када падне ноћ, грцајући од пусте радости, клекнути пред олтар гробнице - јер, није ли поцрвенео од винске пресе Господње?”

Јевреји из Рајнске области били су ухваћени у ту винску пресу која их је исцедила готово насмрт. Штавише, и на њих саме деловао је један друкчији вид масовне хистерије, нека морбидна жеља за мучеништвом. Према јеврејском хроничару Соломону бар Симону, који се углавном сматра поузданим,¹⁰ Јевреји из Мајнца, суочени са могућношћу избора између покрштења или смрти у рукама руље, пружали су пример другим заједницама, одлучујући се на колективно самоубиство:¹¹

„Опонашајући у великој мери Аврамову спремност да жртвује Исака, очеви су убијали децу, а мужеви жене. Ова дела неизрецивог ужаса и хероизма обављала су се на ритуални начин, убијањем жртвеним ножевима наоштреним према јеврејским законима. Највећи мудраци те заједнице надгледали су масовно жртвовање и последњи се растајали од живота дижући руку сами на себе... У тој масовној хистерији, посвећеној жаром верског мучеништва и испуњеној поверењем у надземаљске награде које их очекују, као да је било важно једино да се живот оконча пре но што се падне у руке неумољивих душмана и суочи са неизбежним избором између смрти од непријатељске руке и обраћења у хришћанство.”

Ако са кр вопро лића пр еђемо на го лу статистику, стичемо грубу представу о величини јеврејских заједница у Немачкој. Хебрејски извори слажу се да је бмло 800 жртава (убиства или само убиства) у Вормсу и, између 900 и 1300 у Мајнцу. Наравно, сигурно је било и много оних који су покрштење претпоставили смрти, али изво-

157
ри не наводе број преживелих, нити можемо бити сигурни да број жртава не преувеличавају. У сваком случају, Барон закључује да је према његовим проценама „јеврејско становништво обе заједнице једва превазилазило бројке које су дате само за мртве".¹² Тако су преживели у Вормсу или у Мајнцу, у сваком случају, могли бројати свега неколико стотина. Ипак, та два града (и Спирс као трећи) били су једини довољно значајни да се на њих односи нешто раније поменута наредба рабина Гершома. Тако, постаје јасно да је јеврејска заједница у немачкој Рајнској области бројем била мала и пре првог крсташког похода, а прошавши кроз винску пресу Господњу, постаде још мања. Ипак, источно од Рајне, у централној и северној Немачкој, у то време још није било јеврејских заједница, а ни задуго потом. Традиционална концепција јеврејских историчара по којој је крсташки поход из 1096. немачке Јевреје као метлом збрисао и масовно их иселио у Пољску, само је легенда - или пре једна од *ad-hoc* претпоставки, измишљена само због тога што се о историји Хазара знало тако мало, а није се друкчије могло објаснити како и откуд та нечувена концентрација Јевреја у Источној Европи. Ипак, у ондашњим изворима нема ни помена икаквих, великих или малих, исељавања из Рајнске области на исток Немачке, а да и не говоримо о удаљеној Пољској.

Тако Сајмон Дабнов, један од историчара припадника старије школе, каже: „Први крсташки поход који је хришћанске масе покренуо ка истоку Азије истовремено је јеврејске масе довео на исток Европе."¹³ Међутим, неколико редака касније, мора да призна: „О околностима

овог исељеничког покрета, тако значајног за историју Јевреја, немамо ближих података."¹⁴ Па ипак, поседујемо обиље података о ономе шта су те измучене јеврејске заједнице чиниле током првог и наредних крсташких похода. Неки су умрли од властите руке, други су покушали да пруже отпор и линчовани су. Они који су преживели за своју срећу могли су да захвале томе што су им у време опасности, бискуп или градоначелник, бар теоријски одговорни за њихову законску заштиту, пружили склониште у утврђеном замку. Често оваква ме-

158
ра није била довољна да спречи масакр, али су се преживели, када би прошле крсташке хорде, непогрешиво враћали у своје опљачкане домове и синагоге да отпочну нови живот.

Ова се шема често понавља у хроникама: у Тревезу, у Мецу и у многим другим местима. До времена другог и каснијих крсташких похода, постала је готово уобичајена: „На почетку припреме за нови крсташки поход, многи Јевреји из Мајнца, Вормса, Спирса, Страсбура, Вирцбурга и других градова, склонили су се у оближње замкове, оставивши своје књиге и скупоцену имовину на чување добронамерним грађанима."¹⁵ Један од главних извора је Књига сећања Ефраима бар Јакова који се и сам, као тринаестогодишњак, са избеглицама из Келна нашао у замку Волкенбург,¹⁶ Соломон бар Симон казује да су, током другог крсташког похода, преживели Јевреји из Мајнца нашли уточиште у Спирсу, а затим се вратили у свој родни град и изградили нову синагогу.¹⁷ То је лајпшоШив ове хронике. Да поновимо: ниједном речју не помињу се јеврејске заједнице које су се исељавале у источну Немачку, која је, по речима Мизеса¹⁸ још увек била *Judenrein* - без Јевреја - а тако је остало још неколико векова.

Тринаести век био је период делимичног опоравка. Први пут се чује за Јевреје у крајевима близу Рајнске области: Палатинат (1225), Фраибург (1230), Улм (1243), Хајдел-

берг (1255) и др.м Али, био је то само кратак предах, јер четрнаести век франко-немачким Јеврејима доноси нове невоље.

Прву катастрофу представљао је прогон свих Јевреја са краљевских поседа Филипа Лепог. Француска је пролазила кроз економску кризу, коју су, као и обично, пратили обезвређивање новца и друштвени немири. Филип је ситуацију покушао да поправи уобичајеним методом: цеђењем Јевреја Захтевао је да плате 100.000 либри 1292, 215.000 либри 1295, 1299, 1302 и 1305, а онда се одлучио 159

за радикалн приступ ипшечењу својих нездравих финансија. 21. јуна 1306. потписао је тајну наредбу да се одређеног дана ухаше сви Јевреји у његовој Ераљевнин. жоифискује њихока пшшна, а они протерају из земље. Хапшења су обављена 22. јула, а до прогона је дошло неколико недеља касније. Избеглице су се иселиле у француске околности ван краљевог поседа: у Провансу, Бургундију, Аквитанију и на нешто других феудалних домена. Али, према Млзесу. *јаема* ншсаЕвнх нсгоријсшх података који би указивали на то да се орој немачке Јевреја повлао успед неваља јеврејске заједнице у Француској у том одшучујућем п^»иоду Вбеног уНифлргеНа".291 Нити је нједан историчар икада наговестно да су, на путу за Палестину. француски Јевреји пролазили према Немачку, бШШ Т05А. бШ10 **SOM** ЛруГОМ ПрШШЕОМ.

Под Флпшпиш наследствима Јевреји су се делнично поново окупили (1315. и 1350), али Ш1су могли да поправе штету, нити да стрече ново оживљавање масовних прогона. Крајем четрнаестог века, Француска је, попут Енглеске, постала практично Јш & етгет .

Друга катастрофа у том кобном веку била је „црна која је гомеђу 1348 и 1350. покосила трећину, а у неким ошвистима чак и две трећине европског становништва. Дошла је из Азије, преко Туркестана, а начин на који се проширила Европом, и оно што је у њој учинила, карактеристичан је за људства безумља. Татарски вођа по име-

ну Јанибег опседао је 1347. године град Кафу (садашња Феодосија) на Криму, ондапвљу ђеновсжу трговачвгу лужу. Куга је харала међу Јавибеговом војском, а он је лешеве заражених катапулгом убацвао у град, како би заразу пренео на становшпва. Ђеновсшм су бродавнама пацови (и њнхове смртоносне буве) сппалн на запад, у луке СредоземЈља, а одатле на ЕОПНО.

Бацили РшшгсШт *pestis* нчсу правилн разлику мсђу разним верама, па ипак, Јевреје је чсгао посебаи третмаи. Пошто су их већ раније оптужили за ритуално хртвова-
160

ње хришћанске деце, сада су их оптужили да трују бунаре како би проширили „црну смрт”. Легенда је путовала чак брже него пацови, па је резултат било масовно спалывање Јевреја широм Европе. Још једном је самоубиство у међусобном жртвовању постало уобичајен бег од ломаче.

Десетковано становништво Западне Европе све до шеснаестог века није достигло свој ниво из времена пре куге. Од Јевреја, изложених двоструком нападу - и пацова и људи - преживео је само мали део. Кучера пише: „Руља им се светила за сурове ударце судбине, па је оне које је куга поштедела, нападала ватром и мачем. Када се епидемија стишала, у Немачкој, према ондашњим историчарима, практично није било Јевреја. То нас наводи на закључак да у самој Немачкој Јевреји нису могли да напредују и да никада ниоу могли да оснују велике и бројне заједнице. Како би онда, у тим околностима могли бити у стању да у Пољској положи темељ тако масовне заједнице, толико бројне да сада (1909) премашује заједницу немачких Јевреја у однооу десет ггема један? Заиста, тешко је разумети како се уопште дошло на идеју да су Источни Јевреји досељеници са запада, а поготово из Немачке.”²¹

Ипак, осим првог крсташког похода, „црну смрт” историчари најчешће помињу као *deus ex machina* која је створила Источне Јевреје. И баш као и у случају крсташких

похода, нема ни трачка доказа за овај замишљени егзодус. Напротив, све указује на то да је и у тој, као и у ранијим приликама, једина нада Јевреја да преживе била да се држе на окупу и потраже склониште у неком утврђеном месту или у мање непријатељски расположеним областима у близини. Мизес помиње само један случај исељавања у периоду „црне смрти”: Јевреји из Спирса склонили су се од прогона у Хајделберг - удаљен десетак миља.

После правог истребљења старих јеврејских заједница у Француској и Немачкој уочи „црне смрти”, Западна Европа је неколико векова била *Judenrein* са свега неколико енклава које су вегетирале - изузев у Шпанији. Са-

161
свим су друкчијег порекла Јевреји који су у шеснаестом и седамнаестом веку основали савремене заједнице у Енглеској, Француској и Холандији - били су то Сефарди (шпански Јевреји) приморани да беже из Шпаније у којој су живели више од једног миленијума. Њихова историја - као и историја савремених европских Јевреја - није тема ове књиге.

Можемо поуздано да закључимо да је традиционална идеја о масовном егзодусу Западних Јевреја из Рајнске области у Пољску, преко целе Немачке - непријатељске ветрометине без Јевреја - историјски неодржива. У нескладу је са малим рајнским заједницама, њиховом одбојношћу према гранању из Рајнске долине ка истоку, њиховим стереотипним понашањем у невољи и недостатком података о миграционим кретањима у хроникама из оног времена. Даљи доказ у прилог овом гледишту пружа лингвистика и о томе ће бити речи у VII Поглављу.

162

VII

СУПРОТНА МИШЉЕЊА

На основу доказа наведених у претходном поглављу, разумљиво је што се пољски историчари - који су, ипак,

најближи изворима - слажу око тога да је „у ранијим временима, већина јеврејског становништва потицала из земље Хазара".¹ У том се случају може чак и претерати - Кучера је подлегао том искушењу тврдећи да су Источни Јевреји стопостотно хазарског порекла Оваква се тврдња могла одржати да јој је злосрећна франко-рајнска заједница била једини супарник у потрази за пореклом. Али у касном средњем веку ствари се компликују услед успона и пада јеврејских насеља на целој територији бивше Аустроугарске монархије и на Балкану. Нису само Беч и Праг имали знатно јеврејско становништво - више је од пет места која су звани Јудендорф, „јеврејско село", у Карантанским Алпима и још неколико Јуденбургова и Јуденштатова у Штајерским планинама. Крајем петнаестог века, Јевреји су протерани из тих покрајина, па су отишли у Италију, Пољску и Мађарску. Али одакле заиста потичу? Сасвим сигурно не са запада. У разматрању ових разбацаних заједница, Мизес каже: „Током средњег века наилазимо на истоку на ланац насеља који се протезао од Баварске до Персије, Кавказа, Малезије и Византије. (Али) дуж целе Немачке, западно од Баварске, постоји празнина... Не знамо како је дошло до овог усељавања Јевреја у алпске области, али су три, још од давнина велика изворишта Јевреја, без сумње, одиграла ову улогу: Италија, Византија и Персија."²

163

Карика која недостаје у овом набрајању, опет је Хазарија, која је, као што смо раније видели, била прихватилиште и пролазна станица Јевреја који су се исељавали из Византије и Калифата. Мизесова је велика заслуга у томе што је оспоравао легенду о рајнском пореклу Источних Јевреја али, како је и сам био слаб познавалац хазарске историје, није ни био свестан њеног демографског значаја. Међутим, можда је био у праву када је наговестио италијански удео међу досељеницима у Аустрију. Италија није била тек само прожета Јеврејима још од римских времена, него је, као и Хазарија, примила свој

део досељеника из Византије. Тако је овде можда реч о „капљици правих“ Јевреја, семитског порекла, која је пала у Источну Европу. Ипак, то није могло бити ишта више од неколико капи, јер у сведочанствима нема трага о каквом битном досељавању италијанских Јевреја у Аустрију, док је мноштво доказа о обрнутом процесу, тј. исељавању Јевреја у Италију после прогона из алпских покрајина, крајем петнаестог века. Детаљи попут ових замагљују слику, па човек просто пожели да су Јевреји у Пољску стигли бродом „Мејфлауер“ са уредно вођеном документацијом.

Ипак, назире се грубе црте овог миграционог процеса. Алпска насеља су, по свој прилици, била западни издаци опште сеобе Хазара ка Пољској - која је трајала неколико векова и одвијала се различитим путевима: кроз Украјину, словенске области северно од Мађарске, можда и преко Балкана. Једна румунска легенда говори о томе како су, непознатог датума, наоружани Јевреји напали ту земљу.³

Још једна, веома чудновата легенда, односи се на историју аустријских Јевреја. Покренули су је хришћански хроничари у средњем веку, али су је историчари веома озбиљно препричавали све до почетка осамнаестог века. У данима пре хришћанства, каже легенда, аустријским покрајинама управљали су јеврејски владари. Та аустријска

хроника, коју је сачинио бечки писар у време владавине Алберта III (1350-95), садржи списак од бар двадесет и два јеврејска владара за које се каже да су наслеђивали један другог. У списку су дата не само њихова имена, од којих многа имају јасан уралско-алтајски привук, него и време њихове владавине и место на којем су сахрањени. Тако је „Сенан владао 45 година, сахрањен је на Стубентору у Бечу; Ципан, 43 године, сахрањен у Тулну“ и тако даље, следе имена као Лаптон, Маалон, Раптан, Рабон, Ефра, Самек и др. После ових, јеврејских, следи пет паганских владара, а за њима хришћански. Ова

легенда понавља се, уз неке варијације, у „Латинској историји Аустрије“ Хенрикуса Гунделфингуса (1474) и неколицине других аутора, а последња верзија је *Flores Chronicorum Austriae* Анселма Срама (који је, како се чини, веровао у њену веродостојност) из 1702.4

Како је настала ова невероватна прича? Вратимо се ономе што каже Мизес: „Сама чињеница да је таква легенда могла да се развија и упорно одржава неколико столећа, указује на то да су се бледа сећања на давнашње присуство Јевреја у пределима горњег тока Дунава, задржала дубоко у националној свести древне Аустрије. Ко зна да ли су таласи плиме који су се ваљали из хазарских области у Источној Европи допрли и до подножја Алпа - тиме би се могао објаснити турански призив у именима тих владара. Наклапања средњовековних хроничара имала би одјек у народу само ако су подржана колективним сећањем, ма колико бледим...”⁵

Како је раније поменуто, Мизес је склон потцењивању хазарског доприноса историји Јевреја, али и поред тога погађа једину уверљиву хипотезу којом би могло да се објасни порекло те, тако постојане легенде. Могли бисмо бити чак и мало одређенији. Више од пола столећа, све до 955, Аустрија је, све до реке Ина, била под влашћу Мађарске. Мађари су у своју нову земљу пристигли 896, заједно са кабарско-хазарским племенима која су у том народу била утицајна. У то време још увек нису били преобраћени у хришћанство (догодило се то тек век касније - 1000. године) и једина монотеистичка вера коју су познавали био је хазарски јудаизам. Међу њима је

165

можда био један или двојица племенских поглавица који су усвојили неку врсту јудаизма. Памтимо да је византијски хроничар Ј. Синамус ломињао јеврејске трупе које су се бориле у мађарској војсци.' То је можда и пружило нешто основа за поменуто легенду, нарочито ако имамо на уму да су Мађари тада још увек били дивљи пљачкаши, права покора за Европу. Бити под њиховом влашћу

сигурно је било болно искуство које Аустријанци нису могли да забораве. Све се то прилично лепо уклапа. Даље доказе који говоре против наведеног франко-рајнског порекла Источних Јевреја, пружа структура јидиша, језика јеврејског народа, којим су пре холокауста говорили милиони и који још увек живи међу традиционалистичким мањинама у Совјетском Савезу и Сједињеним Државама.

Јидиш је чудновата смеша хебрејских, средњовековно-немачких, словенских и других елемената и писан је хебрејским словима. Данас, када изумире, предмет је многих академских истраживања у Сједињеним Државама и у Израелу, али до дубоко у дванаести век, западни лингвисти сматрали су га само чудним жаргоном, једва вредним озбиљног изучавања. Како је запазио Х. Смит: „Научници су јидишу поклањали мало пажње. Изузев неколико чланака у новинама, прва права научна студија овог језика била је Мизесова Историја граматике објављена 1924. Значајно је што последње издање ове стандардне историјске граматике немачког, која тај језик обрађује изучавајући дијалекте, јидишу посвећује свега дванаест редова”⁶

тт~ "ови поглед, то што у јидишу преовлађују немачке уцнце , као да противречи нашој основној тези о пореклу Источних Јевреја. Убрзо ћемо видети да то није "т'но. али доказивање изискује неколико фаза. Као прво, Зиди V, 2.

166

треба испитати који је локални немачки дијалект ушао у јидиш. Чини се да пре Мизеса нико није озбиљно обратио пажњу на ово питање. Његова је трајна заслуга што је то учинио и дошао до коначног решења. На основу изучавања речника, фонетике и синтаксе јидиша и њиховог поређења са главним немачким средњовековним дијалектом, он закључује:

„У јидишу нема ниједне лингвистичке компоненте која потиче из граничних области између Немачке и Францу-

ске. Ниједна једина реч са листе речи франко-мозелског порекла коју је сакупио Ј. А. Бала (*Beitrage zur Kenntnis der Trierischen Volkssprache*, 1903) није се пробила у речник јидиша. Чак ни средишне области западне Немачке, око Франкфурта, ниоу дале свој допринос јидишу...⁷ Што се тиче порекла јидиша, западна Немачка може се отписати...⁸ Да ли је могуће да је опште прихваћено гледиште, по којем су се немачки Јевреји некад давно, преко Рајне, населили из Француске, погрешно? Историја немачких Јевреја, Ашкеназа,⁹ мора ое поново испитати. Лингвистичка истраживања често исправе историјске грешке. Конвенционално гледиште по којем су Јевреји Ашкенази дошли из Француске, спада у ту категорију историјских грешака које треба исправити."⁹

Потом, као сличан пример историјских заблуда, наводи случај Цигана, за које се сматрало да потичу из Египта, „све док лингвистика није доказала да су пореклом из Индије”.¹⁰

Пошто је отписао наводно западно порекло немачког елемента у јидишу, Мизес наставља да доказује да су на јидиш доминантно утицали такозвани „средњоисточни немачки” дијалекти којима се говорило у алпским областима Аустрије и Баварске све негде до петнаестог века. Другим речима, немачка компонента која је ушла у овај, хибридни језик Јевреја, потиче из источних области Немачке, близу словенског појаса у Источној Европи.

На тај начин лингвистички подаци подржавају историјска сведочанства и одбацују погрешна схватања о франко-рајнском пореклу Источних Јевреја. Али ови не-
За „Ашкенази” види: VIII, 1.

167

гативни подаци не дају одговор на питање како је средњоисточни немачки дијалект, у комбинацији са хебрејским и словенским елементима, постао заједнички језик Источних Јевреја, од којих је већина, како се претпоставља, хазарског порекла.

При покушају да се одговори на ово питање, треба

узети у обзир неколико чинилаца Прво, развој јидиша био је дуг и сложен процес који је, како се претпоставља, отпочео у петнаестом веку или чак и раније. Ипак, дуго је био само говорни језик, нека врста *lingua franca*, а у штампаном облику појавио се тек у деветнаестом веку. Пре тога није имао утврђену граматику и „било је препуштено појединцу да уноси стране речи по властитој жељи. Нема утврђеног облика изговарања или писања... Хаос у писању може се илустровати правилима која је поставила *Judische Volks-Bibliothek*: (1) пиши као што говориш, (2) пиши тако да могу да те разумеју и пољски и литвански Јевреји и (3) пиши различито речи које исто звуче, а имају различита значења."¹¹

Тако се током векова јидиш развијао неком врстом неспутане пролиферације, пожудно упијајући из свог друштвеног окружења све оне речи, фразе и изразе који су најбоље служили сврси *lingua franca*. Али културно и друштвено доминантан елеменат у средњовековној Пољској били су Немци. Међу досељеничким становништвом само су они економски и интелектуално били утицајнији од Јевреја. Видели смо да је од раних дана династије Пиаста, а нарочито под Казимиром Великим, чињено све да се привуку досељеници који би у овој земљи изградиле „модерне“ градове. За Казимира кажу да је „нашао земљу дрвета, а оставио земљу камена“. Али те нове градове од камена, као што су Кракау (Краков) и Лемберг (Лавов), изградиле су и њима управљали немачки досељеници који су живели под такозваним Магдебуршким законом, тј. уживали су висок степен градске самоуправе. Све у свему, сматра се да се више од четири милиона Немаца уселило у Пољску,¹² створивши тако градски средњи сталез који Пољска раније није имала. Како је рекао Полиак, поредећи немачко и хазарско усељавање у Пољску, „владари земље доводили су масе веома потреб-

168
них и предузимљивих странаца и омогућавали им да се населе у складу са начином живота на који су навикли у

родном крају: немачки град и јеврејски штетл".

(Међутим, ова се уредна подела изгубила када су пристигли Јевреји са запада, населили се, такође, у тим градовима и створили гета.)

Не само образована буржоазија - и свештенство је, углавном, било немачко, што је природна последица пољског опредељења за римокатолицизам и окретања западној цивилизацији, баш као што је и руско свештенство, после Владимировог обраћења у грчко православље, било углавном византијско. Световна култура следила је исти пут, трагом старијег западног суседа. Први ПОЉСЈСИ универзитет био је основан 1364. у Кракову, тада претежно немачком граду." Како Аустријанац Кучера прилично самоуверено каже:

„Према немачким колонистима народ је најпре био сумњичав и неповерљив. Ипак, успели су да стекну чврсто упориште, па чак и да уведу немачки образовни систем. Пољаци су научили да цене предности те, развијеније културе коју су унели Немци и да их подражавају. Пољска аристократија је, такође, заволела немачке обичаје и налазила лепоту и задовољство у свему што је долазило из Немачке."13

Није баш скромно, али је углавном истинито. Сетимо се само дубоког поштовања које су према немачкој култури гајили руски интелектуалци у деветнаестом веку. Јасно је због чега су хазарски досељеници, који су пристизали у средњовековну Пољску, морали да уче немачки ако су желели да напредују. Они који су пословали са локалним живљем, без сумње су морали да науче и неку врсту извитопереног пољског (литванског, украјинског или словенског). Немачки је, међутим, био преко потребан за сваки контакт са градовима. Али, била је ту и синагога и изучавање хебрејске Торе. Можемо да замислимо занатлију из штетла, можда обућара или трговца

* Један од отудената овог универзитета у следећем веку био је Nico-

laus Copernicus или Николај Копперник за којег су касније и Немци и

Пољаци тврдили да је њихов.

169

дрветом, како са муштеријама говори искривљени немачки, са кметовима са суседног имања искривљени пољски, а код куће меша са хебрејским најизражајније речи тих двају језика у неку врсту домаћег, приватног језика. Како се догодило да овај дармар постане тако прихваћен и уједначен, питање је које себи поставља сваки лингвиста. Али могу се назрети бар неки чиниоци који су тај процес потпомогли.

Међу каснијим досељеницима у Пољску било је, такође, као што смо већ видели, и „правих“ Јевреја из алспких земаља - Чешке и источне Немачке. Па чак и ако је њихов број био релативно мали, ови су Јевреји, који су говорили немачким језиком, по култури и учености надмашивали Хазаре, баш као што су немачки хришћани били културно супериорнији од Пољака. И као што је католичко свештенство било немачко, тако су и јеврејски рабини са Запада били моћан фактор у германизацији Хазара чији је јудаизам био ватрен, али примитиван. Да поново цитирамо Полиака:

„Они немачки Јевреји који су стигли до Пољско-Литванске краљевине имали су огроман утицај на своју браћу по вери са Истока. Разлог због којег су они тако снажно привлачили (хазарске) Јевреје био је тај што су се ови дивили њиховом верском учењу и њиховој успешности у пословању са, углавном немачким, градовима... Језик којим се говорило у Хедеру, школи за верско учење, и у кућама Гхевира (угледан, богат човек), утицао је на језик целе заједнице.“¹⁴

Један рабински трактат, настао у Пољској у седамнаестом веку, садржи побожну жељу: „Нека да бог да земља буде испуњена разумом и да сви Јевреји говоре немачки.“¹⁵

Карактеристично је што су, међу хазарским Јеврејима

у Пољској, духовним и световним искушењима која је нудио немачки језик, одолели једино Караити који су одбацили и рабинско учење и материјално богаћење. Зато никада нису прешли на јидиш. Према првом сверуском попису из 1897, у Царевини (која је, наравно, укључивала и Пољску) живело је 12.894 караитских Јевреја. 170

Од њих је 9.666 навело турски као свој матерњи језик (тј. вероватно њихов првобитни хазарски дијалект), 2.632 је говорило руски, а свега 383 јидиш.

Међутим, караитска секта пре је изузетак него правило. Досељеничко становништво које се настањује у новој земљи углавном настоји да за две или три генерације одбаци свој првобитни језик и усвоји језик своје нове земље." Амерички унуци досељеника из Источне Европе никада не науче да говоре пољски или украјински и мрмљање њихових прадедова чини им се прилично смешним. Тешко је разумети како су историчари могли да занемаре тај доказ о досељавању Хазара у Пољску само због тога што они говоре различитим језиком и попе више од пола миленијума.

Игром случаја, управо су потомци библијских племена класичан пример језичке прилагодљивости. Прво су говорили хебрејски, у Вавилонском изгнанству халдејски, у време Исуса арамејски, у Александрији грчки, у Шпанији арапски, а касније ладино - мешавину шпанског и хебрејског језика који је писан хебрејским словима и био сефардски еквивалент за јидиш - и тако даље. Сачували су свој верски идентитет, али су језике мењали како им је било угодно. Хазари нису били потомци тих племена, али су, како смо видели, делили извешан космополитизам и друге друштвене карактеристике својих једноверника.

Полиак у вези са раним пореклом јидиша износи додатну претпоставку која заслужује да буде поменута, премда је прилично неизвесна. Он сматра да се рани „облик јидиша појавио у готским областима хазарског Крима. У

тим областима услови живота морали су да доведу до мешања германских и хебрејских елемената стотине година. Ово се, наравно, не односи на освајаче и колонизаторе који домо-роцима намећу властити језик.

171

дина пре оснивања насеља у краљевинама Пољској и Литванији."16

Као посредан доказ, Полиак наводи извесног Ђузепеа Барбароа из Венеције који је живео у Тани (италијанској трговачкој колонији на ушћу Дона) од 1436. до 1452. који је писао о томе како његов слуга Немац може да разговара са Готом са Крима, баш као што Фирентинац може да разуме језик Италијана из Ђенове. У ствари, готски језик одржао се на Криму (и очигледно нигде више) најмање до средине шеснаестог века. У то се време хабзбуршки амбасадор у Цариграду, Гизелин де Бузбек, сусрео са народом са Крима и начинио списак речи из готског језика којим су они говорили. (Тај Бузбек био је сигурно сјајан човек, јер је са Леванта први донео јоргован и лалу у Европу.) Полиак сматра да је овај речник близак елементима горњонемачког садржаним у јидишу. Он мисли да су Готи са Крима били у додиру са другим германским племенима која су утицала на њихов језик. Што год о њој мислили, ова претпоставка вредна је пажње лингвиста.

„У извесном смислу“, писао је Сесил Рот, „може се да за Јевреје црни дани почињу са Ренесансом."17 Раније је било покоља и других видова прогона - током крсташких похода, „црне смрти“ и под другим изговорима, али то су били незаконити изливи насиља маса којима су се власти супротстављале или их толерисале. Од почетка противреформације, међутим, Јевреји су легално деградирани до не-сасвим-људског статуса који се

у много чему може поредити са статусом најнижих, „не-додирљивих“ у индијског кастинском систему (парије). „Неколико заједница задесила је судбина да остану у Западној Европи, тј. у Италији, Немачкој и на папским поседима у јужној Француској, где су биле изложене свим оним ограничењима која су, као могуће мере, уведена ранијих година“, 18 - тј. која су постојала у црквеним и другим декретима, али су остајала само слово на 172

папиру (као на пример у Мађарској, види V, 2). Сада су међутим, ове „могуће“ наредбе немилосрдно спровођене: стамбено одвајање, полна дискриминација, истеривање са свих поштовања достојних положаја и занимања, ношење карактеристичне одеће - жуте ознаке и купасте капе. Папа Павле IV је 1555, у својој були *cum nimis absurdum*, инсистирао на стриктној и доследној примени ранијих едиката и на затварању Јевреја у гета. Годину дана касније римски Јевреји били су на силу пресељени. Све католичке земље у којима су Јевреји уживали релативну слободу кретања морале су да следе тај пример. У Пољској је период меденог месеца, који је започео Казимир Велики, трајао дуже него другде, али крајем шеснаестог века примицао се крају. Јеврејске заједнице, сада ограничене на штетл и гето, постале су претрпане, а они који су из украјинских села побегли пред козачким покољима које је предводио Хмељницки (V, 5) убрзали су погоршање стамбених и економских услова. Као резултат уследио је нови талас велике сеобе у _Matiar_ску, Чешку, Румунију и Немачку, где Јевреја, које само што није сасвим збрисала „црна смрт“, још увек није било превише.

Тако је поново оживљено исељавање на Запад. Трајаће готово три века, све до Другог светског рата и биће главни извор постојећих јеврејских заједница у Европи, Сједињеним Државама и Израелу. Када је овај прилив почео да слаби, погроми из деветнаестог века дали су му нови подстрек. „Друга сеоба на Запад“ (прва је почела

уништењем Јерусалима), пише Рот, „која је зашла и у двадесети век, отпочела је са покољима Хмељницког 1648-49. у Пољској”.¹⁹

Подаци наведени у претходном Поглављу говоре у прилог оних савремених историчара - аустријских, израелских и пољских - који су, независно један од другог, тврдили да већина данашњих Јевреја није палестинског већ кавкаског порекла. Главна струја јеврејских миграци-

' 173
нике позива да се дигну и униште Вавилон: „Сазовите против њега краљевине Арарата, Менија и Ашкеназа.” Овај је пасус чувени Саадиа Гаон, духовни вођа Источних Јевреја, у десетом веку тумачио као пророчанство које се односи на његово време: Вавилон је био симбол Багдадског калифата, а Ашкенази који би требало да га нападну, били су или сами Хазари или неко савезничко племе. Према томе, како каже Полиак,¹ неки учени хазарски Јевреји, који су чули за овај Гаонов генијални закључак, назвали су се Ашкеназима када су се иселили у Пољску. То не доказује ништа, али повећава забуну.

Сажимајући веома стари и горак спор, Рафаел Патаи је написао:²

„Налази физичке антропологије показују да, насупрот уобичајеном мишљењу, јеврејска раса не постоји. Антропометријска мерења јеврејских група у разним деловима света указују да се оне умногоме међусобно разликују у погледу свих важних физичких обележја - стаса, тежине, боје коже, индекса лобање, индекса лица, крвних група и др.” Овај став данас прихватају антрополози и историчари. Штавише, опште је прихваћено да поређења индекса лобање, крвних група и др. показују већу сличност између Јевреја и њихових домаћина нејевреја, него између Јевреја у различитим земљама.

Парадоксално, али распрострањено веровање да је Јевреје, или бар извесне типове Јевреја, могуће препознати на први поглед не сме се одбацити тек тако, из простог разлога што за то у свакодневном животу постоји чиње-

нична основа Докази антрополога у раскораку су са убичајеним опажањима

Међутим, пре него што покушамо да изађемо на крај са овом очигледном противречношћу, било би корисно погледати неколико примера на којима антрополози заснивају негирање јеврејске расе. За почетак, ево навода из изврсне серије књига на тему „Питање расе у савре-176

меној науци" коју је објавио UNESCO. Аутор, професор Хуан Комас, закључује на основу статистичког материјала (курзив његов):

„Упркос уотаљеном мишљењу, јеврејски народ је расно хетероген. Сталне миграције овог народа и односи, вољни или не, са најразноликијим нацијама и народима, довели су до таквог степена укрштања да такозвани народ Израела може имаши обележја типична за било који други народ . Као доказ, довољно је упоредити руменог, једног, крупног Јеврејина из Ротердама са припадником исте вере, рецимо, из Солуна, светлуцавих очију на болешљивом лицу и напетог, мршаваг тела. Отуд, колико нам знање дозвољава, можемо да тврдимо да Јевреји као целина, морфолошке неједнакости међу собом испољавају колико и припадници две или више различитих раса."3

Потом треба да погледамо неке физичке карактеристике које антрополози користе као критеријум и на којима Комас заснива своје закључке.

Један од најједноставнијих, и како се показало, најнаивнији од ових критеријума, јесте телесна конституција. У свом монументалном делу *Расе Европе*, објављеном 1900. Вилијам Рипли пише: „Европски Јевреји, сви су нижег раста и не само то, често су сасвим закржљали."4 Донекле је, када је реч о том времену, и био у праву, а изнео је и обиље статистичких података као доказ. Али био је довољно мудар да наслути да су на тај омањи раст на неки начин могли да утичу фактори окружења5 Једанаест година касније, Морис Фишберг објавио је први антрополошки приказ такве врсте на енглеском је-

зику, под називом Јевреји - Студија *расе и* окружења . Ова студија открила је изненађујућу чињеницу да деца источноевропских Јевреја, досељеника у САД, порасту до просечне висине од 167,9 цм, што је у поређењу са просечном висином њихових родитеља од 164,2 цм - повећање од 3,7 цм за само једну генерацију.⁶ Отуд је уобичајена ствар да потомци досељеничких народа, било Јевреја, Италијана или Јапанаца, буду виши од својих родитеља, без сумње захваљујући побољшаној исхрани и другим факторима окружења.

177

Фишберг је прикупио статистичке податке у којима се пореди просечна висина Јевреја и нејевреја у Пољској, Аустрији, Румунији, Мађарској итд. Резултати су били изненађујући. Генерално је утврђено да је раст Јевреја варирао у зависности од раста нејеврејског становништва међу којим су живели. Били су релативно високи тамо где је староседелачко становништво високо и обрнуто. Штавише, унутар исте нације, чак и унутар истог града (Варшава) утврђено је да се раст Јевреја и нејевреја разликује у зависности од степена напретка те области.⁷ Све то не значи да наслеђе не утиче на висину, али надјачавају га и мењају утицаји околине, па као расни критеријум није погодно.

Сада можемо да пређемо на мерења лобање - некада веома цењена међу антрополозима, али их данас сматрају прилично застарелим. Поново се сусрећемо са истом врстом закључка изведеног из следећег податка: „Поређење индекса глава јеврејског и нејеврејског становништва у различитим земљама, открива изражену сличност индекса Јевреја и нејевреја у многим земљама, и широке варијације када се пореде индекси глава јеврејских популација које настајују различите земље. То наводи на закључак да ово обележје, без обзира на његову пластичност, указује на расну разноликост Јевреја”⁸

Та разноликост, треба запазити, најнаглашенија је између сефардских и ашкенаских Јевреја - Сефарди су

углавном доликокефални (дугуљасте главе), а Ашкенази брахикефални (широке главе). Кучера је у овој разлици видео даљи доказ различитог расног порекла хазарско-ашкенаских и семитско-сефардских Јевреја. Али, управо смо видели да су индекси округласте или дугуљасте главе у складу са индексима нација домаћина, што донекле обеснажује овај аргумент.

Статистички подаци који се односе на друга физичка обележја, такође говоре против расног јединства. Опште узев, Јевреји су тамнокоси и тамнооки. Али колико је опште то „опште узев“, када је, према Комасу, 49 процена пољских Јевреја светлокосо, 9 а 54 процента јеврејске школске деце у Аустрији има плаве очи?10 Тачно је да је Вирхов11 пронашао „само“ 32 процента плаве јеврејске де-

це школског узраста у Немачкој, док је популација плавих нејевреја већа, а ТО само показује да тај склад није апсолутан, како би се могло очекивати.

Најчвршћи доказ досад јесте класификација по крвним групама. Чини се много у овој области, али довољно је ако наведемо пример са посебно осетљивим показатељима. По речима Патаиа:

„У погледу типа крви, јеврејске групе показују знатне разлике међу собом и изражене сличности са нејеврејском околином. Хирцфелдов биохемијски индекс :
($A+AB/B+AB$) најприкладније то изражава. Типични примери су: немачки Јевреји - 2,74, немачки нејевреји - 2,63; румунски Јевреји - 1,54, румунски нејевреји - 1,55; пољоки Јевреји - 1,94, пољски нејевреји - 1,55; марокански Јевреји - 1,63, марокански неје-вреји - 1,63; ирачки Јевреји - 1,22, ирачки нејевреји - 1,37; туркистански Јевреји - 0,97, туркистански нејевреји - 0,00.“12

То могу изразити и две математичке формуле:

1. $Na-Ja < Ja$ -Љ

и

2. $Na-Nb = Ja - Jb$

То би значило да је, у грубим цртама, у погледу ан-

трополошких критеријума разлика између нејевреја (*Na*) и Јевреја (*Ja*) у некој датој земљи (*a*) мања него разлика између Јевреја у различитим земљама (*a* и *b*) и да је разлика између нејевреја у земљама *a* и *b* слична разлици између Јевреја у *a* и *b*.

Навод из прилога којим се Хари Шапиро укључио у Унескову серију „Јеврејски народ: Биолошка историја“¹³ прикладан је за крај овог дела:

„Широк распон варијација физичких карактеристика и разноликост генетске варијабилности крвних група јеврејских популација чини да свака једнообразна расна квалификација противречи самој ствари. Јер, иако сапримена расна историја допушта извесан степен полиморфизма или варијације унутар једне расне групе, не дозвољава да се ир-

зичито различите групе, мерене сопственим расним критеријумима, идентификују као једна. Ако би се то чинило, биолошки циљеви расне класификације постали би бескорисни, а цео процес произвољан и бесмислен. Нажалост, овај предмет се ретко сасвим одваја од неболошких схватања и упркос доказима и даље се настоји да се Јевреји на неки начин издвоје као посебна расна целина.“

Чиме је условљен овај двоструки феномен - различитост у соматским обележјима и прилагођавање народу домаћину? Генетика нуди очигледан одговор: у мешању раса и селективним притисцима.

„Ово је“, пише Фишберг, „заиста одлучујуће питање у антропологији Јевреја: да ли су они чиста раса, измењена мање или више утицајима окружења или су нека верска секта, састављена од расних елемената стечених обраћањем или мешањем са другим расама током својих миграција у разне делове света?“

И не оставља своје читаоце у недоумици:¹⁴

„Почев од библијских података и традиције, чини се да је још на самом почетку свог настајања, племе Израелово већ било сачињено од разних расних елемената... У то вре-

ме у Малој Азији, Сирији и Палестини наилазимо на многе расе: Амонце који су били плави, доликокефални и високи; Хетите, тамнопуту расу, вероватно, монголоког типа; Кушите, негроидну расу и многе друге. Са свима њима су древни Хазари склапали бракове, о чему сведоче многи делови Библије."

Пророци су могли да бесне против „узимања кћери неког туђег бога" - промискуитетне Израелићане то ипак није застрашило, а њихове вође предњачиле су у пружању лошег примера. Чак се и праотац Аврам саживео са Хагаром, Египћанком; Јосиф се оженио Аснатом, која не само што је била Египћанка него и свештеничка кћи; Мојсије се оженио Мидианићанком, Ципором; Самсон, јеврејски јунак, био је Филитејац;

180
мајка краља Давида била је Моавка, а он сЗм оженио се гешурском принцезом, а што се тиче краља Соломона (чија је мајка била из народа Хетита) „волео је многе туђинке, укључујући фараонову кћер, Моавке, Амонке, Едомке, Сидонке и Хетејке..."¹⁵ И тако, наставља се скандалозна хроника . Библија такође јасно казује да су овај краљев пример следили многи, и из виших и из нижих слојева. Осим тога, библијска забрана брака са нејеврејкама изузимала је ратне заробљенице, па жена није недостајало. Вавилонско ропство није допринело расној чистоти - чак су се и припадници свештеничке породице женили нејеврејкама. Укратко, на почетку дијаспоре Израелићани су већ били потпуно изукрштана раса. Таква је, наравно, била већина историјских народа, па ово питање уопште не би требало наглашавати да се упорно не одржава мит о библијском племену које је током векова сачувало своју расну чистоту.

Други значајан извор укрштања био је велики број народа најразличитијих раса који су прешли у јудаизам. О овом обраћеничком жару Јевреја из ранијих времена сведоче тамнопути Фалаши из Абисиније, кинески Јевреји из Каи-Фенга који изгледају као Кинези, јеменски Јевре-

ји тамномаслинасте пути, племена берберских Јевреја из Сахаре која личе на Туареге и тако даље, све до нашег првобитног примера, Хазара.

Јеврејски прозелитизам достигао је врхунац у Римској Империји у време између пада јеврејске државе и успона хришћанства. Преобратиле су се многе патрицијске породице, међу њима и краљевска, која је владала покрајином Адиабеном. Фило помиње бројне обраћенике у Грчкој. Јосиф Флавије казује како је велики део становништва Антиохије примио јудаизам. Свети Павле сретао је обраћенике на својим путовањима, свуда, од Атине до Мале Азије. „Прозелитски жар“, писао је јеврејски историчар Т. Раинах,¹⁶ „био је заиста једно од најизражајнијих обележја јудаизма у току грчко-римске епохе, обележје које у толикој мери није имао никад пре ни после... Нема сумње да је јудаизам на тај начин привлачио многе обраћенике током два или три века... Огроман раст јеврејске нације у Египту, на Кипру и у Киренн не може
181

се објаснити друкчије до обилном инфузијом нејеврејске крви. Преобраћењем су подједнако били понесени и виши и нижи слојеви друштва”

Развој хришћанства успорио је укрштање раса, а гетог је привремено зауставио. Али пре него што су у шеснаестом веку стриктно наметнута правила гета, овај се процес још одвијао. О томе говоре честе црквене забране мешовитих бракова, као што су забрана Толеданског концила 589, Римског концила 743, првог и другог Латеранског концила 1123, и 1139. или едикт мађарског краља Ладислава 1 из 1092. Да су ове забране биле само делимично делотворне види се, на пример, из извештаја мађарског надбискупа Роберта фон Греина упућеног папи 1229, у којем се овај жали да се многе хришћанке удају за Јевреје и да је у периоду од неколико година црква на тај начин изгубила „многа хиљада хришћана”.¹⁷

Једина стварна препрека биле су зидине гета Када су оне биле пољуљане, мешовитих бракова било је изнова.

Њихов број растао је толико да су у Немачкој између 1921. и 1925. од 100 јеврејских бракова, 42 била мешовита.¹⁸

А што се тиче Сефарда или „правих“ Јевреја, њихов боравак у Шпанији, дужи од једног миленијума, оставио је неизбрисив траг и на њима самима као и на њиховим домаћинима. Арнолд Тојнби је написао:

„Сви су разлози да верујемо да је у Шпанији и Португалији данас, крв која тече иберијским жилама снажно обојена крвљу ових јеврејских обраћеника, посебно у вишим и средњим слојевима. Па ипак, чак и најпроницљивији психоаналитичар тешко би открио оне Шпанце и Португалце из виших и средњих слојева чији су ггеци били Јевреји.“¹⁹

Овај процес одвијао се у оба смера. После покоља из 1391. и 1411. који су дивљали полуострвом, процењује се да је преко 100.000 Јевреја пристало да се покрсти. Али знатан број наставио је и даље да тајно практикује јудаизам. Ови су прикривени Јевреји, Марани, напредовали, уздигли се на високе положаје на двору и у црквеној хијерархији и склапали бракове са аристократијом. Пошто

182
су сви Јевреји непокајници изгнани из Шпаније (1492) и Португалије (1497), на Маране се гледало са много сумњичавости. Многе је на ломачи спалила Инквизиција, а већина се у шеснаестом веку иселила у медитеранске земље, у Холандију, Енглеску и Француску. На сигурном, отворено су се окренули својој вери и заједно са оним изгнаним 1492-7, основали нове сефардске заједнице у овим земљама.

Тако се Тојнбијева примедба о хибридном пореклу горњег слоја друштва у Шпанији односи, *mutatis mutandis*, и на сефардске заједнице Западне Европе. Спинозини родитељи били су португалски Марани који су емигрирали у Амстердам. Старе јеврејске породице из Енглеске (које су овде пристигле много пре прилива са истока у деветнаестом-двадесетом веку), Монтефиори, Лосаде, Мон-

теги, Авидори, Сутри, Сасуни и др., све су потекле из иберијске мешалице и не могу да тврде да је њихово порекло чистије од порекла Ашкеназа или Јевреја по имену Дејвис, Харис, Филипс или Харт.

Један од мучних начина на који су се укрштале расе било је силовање. То је дуга прича и почиње још у Палестини. Извесни Јуда бен Језекиљ се, по причању, супротставио жељи свога сина да се ожени женом која није „семена Аврамовог“, на шта је његов пријатељ Ула приметио: „Можемо ли бити сигурни да и сами нисмо потомци пагана који су напастовали девојке Циона при опсади Јерусалима?“²⁰ Силовање и плен (вредност плена често је унапред одређивана) сматрани су природним правом победничке војске.

Древно предање, које је забележио Грец порекло најранијих јеврејских насеља у Немачкој приписује епизоди која подсећа на отмицу Сабињанки. Према овом предању, немачка јединица која се борила уз римске легије у Палестини, изабрала је „из мноштва јеврејских заробљеника“ најлепше жене, довела их у своје логоре на обалама Рајне и Мајне и приморала их да служе задовољењу њихових жеља. Децу која су у овим везама рађана, мајке су одгајале у јеврејској вери, док се њихови очеви око тога нису узбуђивали. Каже се да су та деца оснивачи првих јеврејских заједница између Вормса и Мајнца.“²¹

183

У Источној Европи силовање је било још уобичајеније. Да поново цитирамо Фишберга:

„Таква насилна инфузија нејеврејске крви у жиле иаисте Израелове, била је посебно честа у словенским земљама. Један од омиљених метода којим су Козаци принуђивали новац од Јевреја, блио је одвођење великог броја заробљеника, јер су добро знали да ће их Јевреји откупити. Само се по себи разуме да су ова полудивља племена силовала своје заробљенице. У ствари, 'Веће четири земље' на свом саотанку у зиму 1650, морало је да се побрине о сиротим женама и њиховој деци рођеној са Козацима то-

ком заробљеништва, како би на тај начин вратило ред у породични и друштвени живот Јевреја. Слична насиља... поново су почињена над јеврејским женама у Русији током погрома 1903-1905."²²

4

Па ипак, вратимо се парадоксу - многи, који нису ни расисти ни антисемити, убеђени су да Јеврејина могу препознати на први поглед. Како је то могуће ако су Јевреји хибридна смеша како тврде историја и антропологија? Мислим да је на то питање делимично одговорио Ернест Ренан 1883: *Il n'y a pas un type juif, il y a des types juifs.* (Не постоји један јеврејски тип, постоје јеврејски типо-ви.)²³ Тип Јеврејина који може да се препозна „на први поглед“ један је од многих. Али само мали део од 14 милиона Јевреја припада баш том типу, а они који изгледају као да том типу припадају, нису баш увек Јевреји. Једно од најизражајнијих обележја - буквално и метафорички - које наводно карактерише тај посебан тип, јесте нос, описан на разне начине као семитски, кукаст, повијен или налик орловском кљуну (*bee d'aigle*). Изненађујуће, али од 1.836 Јевреја у Њујорку, Фишберг је утврдио да је само 14%, тј. сваки седми, имао кукаст нос, док је 57% имало прав нос, 20% прћаст, а 6,5% „пљоснат и широк.“²⁴

Други антрополози дошли су до сличних резултата у погледу семитских носева у Пољској и Украјини.¹ Шта-184

више, међу правим Семитима, као што су чистокрвни Бедуини, као да се такав облик носа т јавља уопште , и Са друге стране, „веома се често среће међу разним кавкаским племенима и у Малој Азији. Код староседелачких раса у овој области, као што су Јермени, Грузијци, Осети, Лесгијани, Аисори или Сиријци, орловски нос је правило. Код народа који живе у медитеранским земљама Европе, као што су Грци, Италијани, Французи, Шпанци и Португалци, орловски нос се, такође, чешће среће него међу Јеврејима из Источне Европе... Северноамерички Индијанци, такође, често имају 'јеврејске' носеве."27

Значи - сам нос није баш најсигурнији знак препознавања. Чини се да само мањи део, једна посебна врста Јевреја, има повијен нос, али имају га и многе друге етничке групе. Па ипак, интуиција нам говори да антрополошке статистике на неки начин греше. Бедои и Џејкобс предложили су мудро решење ове загонетке тврдећи да „јеврејски нос" не мора да буде стварно испупчен из профила, а ипак може да створи утисак „кукастог" због посебне „повијености страна" - извијености ноздрва.

Сл. 1

Сл. 2

Сл. 3

Како би доказао своје гледиште по ком у ствари ноздрве стварају утисак орловског носа, Џејкобс своје читаоце позива „да број 6 напишу са дугим горњим делом (слика 1). Када се уклони завијутак, као на слици 2, јеврејски изглед углавном се губи. Нестаје потпуно када се доња линија повуче водоравно, као на слици 3." Наводећи Џејкобса, Рипли коментарише: „Видите ли проме-

ну? Јеврејин се, без сумње, претворио у Римљанина. Шта смо доказали? Да феномен као што је јеврејски нос заиста постоји иако је друкчије структуре него у нашој првој претпоставци (критеријум испупчености)."28

Али, постоји ли? Слика број 1 могла би да представља и нос Италијана, Грка, Шпанца, Јерменина или чак Индијанца, укључујући и ноздрве. Да је то јеврејски, а не јерменски или индијански нос, закључујемо на први поглед из контекста других обележја, укључујући израз, држање, одећу. То није поступак логичне анализе, већ пре у природи Гешталт перцепције - поимање конфигурације као целине.

Слична разматрања односе се на свако од обележја лица која се сматрају типично јеврејским: чулне усне; тамна, таласаста, коврџава коса; меланхоличне, лукаве, буљаве или ситне монголске очи итд. Одвојено посматране, ове су карактеристике заједничке многим народима. Спојене, попут фоторобота, сједињују се у прототип, да поновимо, једног посебног типа Јеврејина, источноевропског порекла, типа који нам је познат. Али наш фоторобот не одговара другим типовима Јевреја, као што су Сефарди (укључујући њихове поенглежене потомке у Британији), ни словенском типу из Централне Европе, ни плавоком тевтонском ситнооком монголском или коврџавом негроидном типу Јеврејина.

Не можемо бити сигурни чак ни да ћемо препознати тај уски прототип. Збирка портрета коју је објавио Фишберг или она Риплијева, може се користити за игру „веровали или не“ - ако прекријете опис слике у ком се каже да ли је особа о којој је реч Јеврејин или не. Исту игру можете да играте и на тераси ма ког кафеа на обали Медитерана. Загонетка ће, наравно, остати нерешена зато што субјекат свог експеримента нећете моћи да упитате које је вере. Али ако игру играте у друштву, бићете запањени колико је неслагање посматрача. Сугестивност је такође важна - „Да ли сте знали да је Харолд Јеврејин?“

„Не, али сад кад сте то поменули, наравно да примећујем." „Да ли сте знали да (овај или онај) члан краљевске породице има у себи јеврејске крви?" „Не, али сад кад сте споменули"... У Хачинсоновој књизи *Раса*
186

човечансшва налазе се слике три гејше са следећим описом: Јапанка са јеврејском сризиомијом . Кад прочитате тај опис помислите: „Па наравно, како је могло да ми промакне?" И ако ову игру играте неко време, јеврејске - или хазарске црте - почињете да виђате свуда.

Изузетна тешкоћа да се наследне особине одвоје од оних обликованих социјалним пореклом и другим факторима окружења додатни је швор забуне. Са овим проблемом суочили смо се када смо говорили о расту, као и о тобожњем расном критеријуму. Али утицај социјалних фактора на физиономију, понашање, говор, гестикулацију и одећу делује при састављању фоторобота Јевреја најсуптилније и сложеније начине. Одећа (и фризура) најочигледнији је од ових фактора. Ставите било коме спиралне увојке, округлу капицу, црни шешир широког обода и дуги, црни кафтан и одмах ћете препознати тип ортодоксног Јеврејина. Без обзира на његове ноздрве, изгледаће јеврејски. Има и других, мање драстичних показатеља међу модним склоностима извесних типова Јевреја у извесним друштвеним класама, комбинованих са наглашавањима и манирима у говору, гестикулацијом и понашањем у друштву.

Можда ће бити добро да за тренутак Јевреје оставимо по страни и да чујемо једног француског писца који описује како његови земљаци на први поглед препознају Енглеза. Мишел Леири, осим тога што је истакнути писац, директор је истраживања у *Centre National de la Recherche Scientifique* и члан особља *Musie de ГНотте* :

„Алсурдно је говорити о 'енглеској раси' или чак Енглезе сматрати 'нордијском' расом. Заправо, историја учна да су, као и сви европски народи, Бнглсзи постали оно што су непрекидним лоприносом разиших народа. Енглеска

је келтска зсмл,а, коју су у узастошшм таласима дсли-
мично liaccjbaBaJiH Саксонци, Даици н Нормии нз Фран-
цуске, а у ман.см броју и народи римског иорскла, од вр-
мена Јулија Цзара паовамо. Штавпшс, ако је могућс прс-
187

познати Енглеза по начину одевања или чак по по-
нашању, немогуће је рећи да је он Енглез само на основу
његовог физичког изгледа. Међу Енглезима, као и међу
другим Европљанима, има и плавокосих и тамнокооих, ви-
соких и ниских, доликокефалних и брахикефалних. Може
се тврдити да је Енглеза могуће одмах препознати по спо-
љашњим карактеристикама које му дају посебан изглед:
уздржан у понашању (ни налик на изражајно гестикули-
рање јужњака), ходу и изразу лица, којим одражава оно
што се обично подразумева под прилично неодређеним
термином 'флегма'. Међутим, онај ко то тврди има изгле-
да често погреша, јер нипошто немају ови Енглези ове ка-
рактеристике, па чак и ако се оне могу припиоати 'ти-
пичном Енглезу', још увек стоји чињеница да само те,
спољашње карактеристике, нису 'физичке' у правом сми-
слу речи. Држање тела, покрети и израз лица спадају у
понашање, а пошто те обичаје одређује социјална позади-
на субјекта, они су културни, а не 'природни'. Штавише,
иако се слободно могу описати као 'карактерне црте', ни-
су типичне за целу надију, већ за одређену групу унутар
ње, па се не могу укључити у обележја која одликују ра-
су."»

Међутим, када Леири каже да израз лица није „фи-
зичка" већ карактеристика која „спада у понашање" забо-
рав'ља, чини се, чињеницу да понашање може изменити
карактеристике појединаца и тако оставити свој печат на
њихов „физички" изглед. Треба само замислити извесне
црте типичне за физиономије остарелих глумаца дилета-
ната, попова који живе у целибату, професионалних вој-
ника, осуђеника на издржавању дуге казне, морнара, фар-
мера и др. Њихов начин живота не утиче само на њихов
израз лица већ и на њихове физичке особине, стварајући

тако лажни утисак да су те црте наследног или „расног“ порекла.*

Могу да додам једно лично опажање. Често сам приликом својих посета Сједињеним Државама сретао пријатеља Емерсон је у свом есеју „Енглеске црте“ написао: „Свака верска секта има своју физиономију. Методисти имају једно лице, квексри

друт-о, калуђерице треће. Један Енглез одмах ће препознати странца по

његовим манирима. Занати и професије урезају властите црте на лица-

ма и стасу.“

188

теље из младости који су из Средње Европе емигрирали пре Другог светског рата и које нисам видео неких тридесет или четрдесет година. Сваки сам пут био изненађен када бих утврдио да они не само што се облаче, говоре, једу и понашају као Американци већ су попримили и америчку физиономију. Нисам у стању да опишем ту промену, изузев да она има везе са ширењем вилица и извесним изразом у очима и око њих. (Један пријатељ антрополог то приписује повећаном коришћењу виличне мускулатуре при америчком изговору, а промену изгледа трци за друштвеним положајем и престижом, што као резултат има повећану склоност чиру на дванаестопаљачном цреву.) Обрадовао сам се откривши да ово није само плод моје маште, јер је Фишберг 1910. начинио сличну примедбу: „... Изглед се мења веома лако као резултат промене друштвеног окружења... Приметио сам тако брзу промену код досељеника у Сједињене Државе... Нова физиономија најбоље се примећује када се неки од ових досељеника врати у свој завичај... Ова чињеница пружа одличан доказ да социјални елементи у којима се човек креће дубоко утичу на физичка својства.“³⁰

Асимилацијом досељеника разних раса, у овом пословичном котлу претапања настаје америчка физиономија: мање-више стандардни фенотип који израња из велике

разноликости генотипова. Овај процес као да у извесној мери утиче чак и на чистокрвног Кинеза и Јапанца у САД. У сваком случају, Американац се може препознати на „први поглед“, без обзира на одећу или говор и без обзира на његове италијанске, пољске или немачке претке.

Над сваком расправом о биолошком и социјалном наслеђу Јевреја, лебди сенка гета. Јевреји из Европе и Америке, па чак и они из Северне Африке, деца су гета у петом или шестом колону. Без обзира на њихово географско порекло, унутар зидова гета свуда су живели у 189

мање-више истом мигреу, изложени неколико столећа истим обликујућим или деформишућим утицајима.

Са генетичке тачке гледишта, можемо да разликујемо три таква главна утицаја: укрштање блиских сродника, генетско одступање и селекцију.

Укрштање блиских сродника можда је у неком другом периоду у расној историји Јевреја одиграло подједнако значајну улогу као и његова супротност - укрштање разних врста. Од библијских времена па до доба наметнуте сегрегације и поново, у савременим данима, мешање раса било је преовлађујућа појава. У међувремену, период од три до пет столећа (зависно од земље) био је обележен изолацијом и мешањем блиских сродника: у ужем смислу, склапањем бракова између крвних сродника и, у ширем смислу, ендегамијом унутар малих, издвојених група. Мешање блиских сродника носи опасност од спајања штетних рецесивних гена и могућност да дођу до изражаја. Велика учесталост конгениталног идиотизма међу Јеврејима позната је већ дуго времена³¹ и била је, по свој прилици, резултат дуготрајног мешања блиских сродника, и није, као што тврде неки антрополози, семитска расна особеност. Менталне и физичке малформације упадљиво су честе у удаљеним алпским селима, где већина надгробних споменика у црквеним двориштима носи свега пет-шест презимена. Међу њима нема ни Кое-

на ни Левија.

Али, укрштањем блиских сродника могу се, повољном комбинацијом гена, произвести тркаћи коњи-победници. Можда је то подједнако допринело броју кретена, али и генија међу децом гета. То подсећа на изреку Хаима Вајцмана: „Јевреји су као и други људи, само више.“ Али на овом плану, генетика може да пружи само оскудне информације.

Други процес, под чијим су можда, дубоким утицајем били људи у гету јесте генетско одступање (познатије као ефекат Сјуала Рајта). Односи се на губитак наследних особина у малим, изолованим популацијама, било зато што нико од оснивача заједнице није имао одговарајуће гене или зато што она неколицина која их је поседовала није успела да их пренесе на следећу генерацију.

190

Генетско одступање на тај начин може знатно трансформисати наследне карактеристике у малим заједницама. Селективни притисци који су деловали унутар зидина гета били су, вероватно, интензитета какав се у историји ретко среће. У првом реду, откад је Јеврејима ускраћено право да се баве земљорадњом, сасвим су се урбанизовали и концентрисали у градове или штетле који су постајали све пренасељенији. Као резултат тога, да наведемо Шапироа: „Харајуће епидемије, које су збрисале средњовековне градове и насеља биле су селективније према јеврејским популацијама него према било којим другим - чинећи их све отпорнијим како је време одмицало... па њихови данашњи потомци представљају оне који су опстали након ригорозног и специфичног процеса селекције.“³² Ово, сматра он, може објаснити то што је туберкулоза ретка међу Јеврејима и њихову релативну дуговечност (обилно илустровано статистичким подацима које је прикупио Фишберг).

Непријатељски притисци, којима је био окружен гето, ишли су од хладног презира и повременог насиља до организованих погрома Неколико векова живљења у овак-

вим условима повољно је утицало на опстанак најокретнијих, најприлагодљивијих и ментално најјеластичнијих - укратко: на гето тип. Да ли се психолошке карактеристике заснивају на наследним склоностима на које делује селективни процес или се преносе друштвеним наслеђем израженим условима у детињству, питање је о којем антрополози још увек живо расправљају. Не знамо чак ни колико се висок коефицијент интелигенције може приписати наслеђу, а колико миљеу. Узмите, на пример, некада пословичну апстиненцију Јевреја коју су неки стручњаци за питања алкохолизма сматрали чак расним обележјем.³³ Али и она се, такође, може тумачити као још једно наслеђе гета, несвесна последица вековног живљења под несигурним условима, где је свако попуштање будности било опасно - Јеврејин, са жутом звездом на леђима, морао је да буде пажљив и трезан док је са подсмешљивим презиром посматрао лакрдије „пијаног гбја". Одвратност према алкохолу и другим облицима разузданости генерацијама су родитељи преносили на 191

децу - док успомене на гето нису избледеле и са постепеном асимилацијом, нарочито у англосаксонским земљама, узимање алкохола се постепено повећавало. Тако је апстиненција, као и толике друге јеврејске карактеристике, постала најзад питање социјалног, а не биолошког наслеђа. На крају, још је један еволутивни процес - полна селекција - можда допринео стварању обележја која се сматрају типично јеврејским. Рипли је ТО по свој прилици први наговестио (његов курзив): „Јеврејин у основи има мешовито расно порекло . Он је, са друге стране, законити наследник јудаизма, што је ствар избора ... То је утицало на сваки детаљ њиховог живота. Зашто не, такође, и на њихов идеал физичке лепоте? Зашто не би утицало на њихове полне склоности и одређивало њихов избор у браку? Последице свега тога, тако се наглашавају наслеђивањем."³¹

Рипли се није упуштао у „идеал физичке лепоте" гета.

Али Фишберг јесте, и дошао је до занимљивог закључка: „За строго ортодоксног Јеврејина из Источне Европе, Езав је снажна, мишићава особа Идеал сина Јаковљевог током векова и до средине деветнаестог века, био је 'нежан, свилени младић'.³⁵ Био је то слабушан, анемичан, витак млади човек замишљеног израза, сам разум, без имало снаге. Али, наставља он, „у Западној Европи и Америци сада је јака супротна тенденција Многи Јевреји поносе се тиме што не изгледају као Јевреји. Према томе, треба признати да ће такозвани 'јеврејски изглед' тешко имати блиставу будућност.“³⁶

Понајмање, можемо да додамо, међу младим Израелцима.

Кратак преглед

У првом делу ове књиге покушао сам да следим траг историје Хазарске царевине, на основу оскудних постојећих извора.

У другом делу, од V до VII поглавља, прикупио сам историјске податке који указују на то да је већина 192

Источних Јевреја, па отуд и свих Јевреја света, хазарско-турског, а не семитског порекла.

У последњем поглављу покушао сам да покажем да се антрополошки подаци подудару са историјом у томе што одбацују опште уверење да јеврејска раса води порекло од библијског племена.

Са антрополошке тачке гледишта, две групе чињеница то оспоравају: широкаразноликост Јевреја у погледу физичких карактеристика и њихова сличност са нејеврејским становништвом међу којим живе. И прво и друго одражава се у статистичким подацима о стасу, индексу лобање, крвним групама, боји очију, косе и др. Ако се било који од ових антрополошких критеријума узме као показатељ, указаће на већу сличност Јевреја и њихових нејеврејских домаћина, него између Јевреја који живе у различитим земљама. Да бисмо резимирали ситуацију, предложио сам формуле: $N_a - J_a < J_a - L_b$ и $N_a - N_b = J_a - J_b$

Очигледно биолошко објашњење оба феномена јесте мешање врста које је попримало различите облике у разним историјским ситуацијама: бракови припадника различитих раса, велики број преобраћења, силовање као стална (озакоњена и толерисана) пропратна појава ратова и погрома.

Веровање да, без обзира на статистичке податке, постоји препознатљив јеврејски тип, заснива се умногоме, али не и потпуно, на разним погрешним схватањима. Оно занемарује чињеницу да карактеристике сматране типично јеврејским у поређењу са нордијским народом, престају да то буду у медитеранском окружењу, и заоставља утицај социјалне средине на физички изглед и држање - меша биолошко и социјално наслеђе.

Ипак, постоје неке наследне црте које карактеришу изванредан тип савременог Јеврејина. У светлу савремене популационе генетике, оне се у приличној мери могу приписати процесу који је неколико векова деловао у условима сегрегације гета: укрштање блиских сродника, генетско одступање, селективни притисак. Овај последњи, деловао је на неколико начина: природном селекцијом (тј. епидемијама), полном селекцијом и, што је сумњивије, селекцијом карактерних особина погодних за опстанак унутар зидина гета.

193

Осим ових, социјално наслеђе је, условљавањем у детињству, деловало као моћан обликујући и деформишући фактор.

Сваки од ових процеса допринео је настанку гето *ТН-US*. У постгето периоду, он се постепено разводњава. Што се тиче генетског састава и физичког изгледа људи из периода пре гета, није нам познато готово ништа. Према гледишту изнетом у овој књизи, та „оригинална врста“ била је углавном турска, помешана у незнатној мери са древним палестинским и другим елементима. Такође је немогуће рећи која је од такозваних типичних карактеристика, као што је „јеврејски нос“, производ полне се-

лекције у гету или израз посебно „упорног“ племенског гена. С обзиром на то да су „изражене ноздрве“ честе међу кавкаским народима, а ретке међу семитским бедуинима, имамо још један показател. доминантне улоге коју је „тринаесто племе“ одиграло у биолошкој историји Јевреја.

194

ДОДАЦИ

i

Белешка о начину писања

П

Белешка о изворима

Ш

„Хазарска преписка“

IV Неке

импликације - Израел и дијаспора

Додатак I БЕЛЕШКА О

НАЧИНУ ПИСАЊА

Ортографија у овој књизи доследно је недоследна. Доследна утолико што сам, наводећи друге ауторе, увек задржавао њихов начин писања личних имена (а шта друго и може да се уради?). Отуда очигледна недоследност - иста особа, град или племе често се у разним пасусима пишу на разне начине: Казар, Хазар, Чазар, Чозар, Чозр и др., али исто тако Ибн Фадлан и ибн-Фадлан, Ал Масуди и ал-Масуди. Што се мог властитог текста тиче, усвојио сам онај посебан начин писања, који ми се чинио најразумљивијим за читаоце енглеског говорног подручја чији животни позив није орјенталистика.

Т. Е. Лоренс био је бриљантан орјенталиста, али је у начину писања био безобзиран колико и у пљачкању турских гарнизона. Његов брат, А. В. Лоренс, дао је следеће објашњење у предговору књиге „Седам стубове мудрости“:

„Начин писања арапских имена умногоме се разликује од издања до издања и ја ту ништа нисам мењао. Треба

објаснити да у арапском признају оамо три самогласника и да за неке од сугласника у енглеском језику не постоје еквиваленти. Последњих година међу орјенталистима се усталила пракса да увоје један од разних сиотема конвенционалних знакова за слова и обележавање самогласника арапског пиома, па тако транокрибују Мохамед као Мухамад, мујезин као муедхин и Коран као Куран. Овај метод је користан за оне који знају шта то зиачи, али ова сс књига држи отаромодног писања, фонетски најближсг спакодневном начину писања енглеског језика."

197

Следи списак издавачевих питања у вези са начином писања и одговори Т. Е. Лоренса, на пример:

fluUiaihe: На 20. пробном огиску Нури, Емир од Рувале, припада „главној породици Руала". На 23. отиску - „коњ Руала" и на 38. отиску - „убили су једног Руелија". На свим даљим отисцима „Руала".

Одговор : Требало је да користим и Рувала и Руала.

Питање : На 47. пробном отиску - Једха (камила) постаје Једхах на 68. отиску.

Одговор : Била је то сјајна животиња.

Питанл : Шериф Абд ел Мајин са 68. отиска постаје ел Маин, ел Мајеин, ел Муеин, ел Мајин и ел Мујеин.

Одговор : Бистар момак. То је заиста генијално.

То су тешкоће у транскрибовању савременог арапског језика, али збрка постаје још гора када се орјенталисти окрену срењовековним текстовима који намећу додатне проблеме услед тога што су их осакатили непажљиви преписивачи. Први превод „Ебн Хаукала" (или ибн-Хавкала) на енглески, објавио је 1800. сер Вилијем Оусли, витез и доктор права.' У уводу сер Вилијема, еминентног орјенталисте, можемо прочитати дирљиви *cri de coeur*.

„На тешкоће проистекле из неправилног спајања слова, замењивања једне речи другом или због потпуног испуштања дијакритичких тачака у неким редовима, нећу се жалити, јер су ми навика и стална будност омогућили да их савладам када су у питању општи описи или

реченице уобичајене конструкције. Али код имена особа или меота за која никада раније ниоте ни чули нити их видели - када контекст не може да вам помогне при дешифровању и када су дијакритичке тачке изостављене, можемо само да нагађамо или да их поредимо са неким бољим рукописима...

Без обзира на ово што сам управо рскао и премда јс већина учених писаца о хебрејској, арапокој и иерсијској књижевности већ дала примедбе на иоту тсму, можда јс потребно показати на посебном примсру колики је утицај Ибн Хавкал је ту књигу написао на арапском, али јс Осли превео

њену персијску верзију.

198

тих дијакритичких тачака које преписивачи често испуштају.

Један ће пример бити довољан: замислимо да су три слова, која чине назив Тибет, лишена својих дијакритичких тачака. Први знак претвара се у Н када се изнад њега стави једна тачка. Када ое ставе две тачке постаје Т, али ТХ или С када се стави три тачке. Ако се једна тачка стави испод њега постаје Б, две тачке Ј, а три тачке П. На сличан начин може се променити и други знак, као и трећи, и тако, у зависности од тачака које им се додају могу бити Б, П, Т и ТХ или С"

' Оригинал опог навода поткрспл.ен је слопима из прсрнјског писча

која сам изостапио из обзира прсма издппачима.

199

Додатак II

БЕЛЕШКА О ИЗВОРИМА

(А) ДРЕВНИ ИЗВОРИ

Наше познавање историје Хазара углавном потиче из арапских, византијских, руских и хебрејских извора, уз поткрепљујућа сведочанства персијског, сиријског, јерменског, грузијског и турског порекла Задржаћу се само на неким важнијим изворима.

1. Араиски извори

„Рани арапски историчари разликују се од свих осталих по јединственом облику својих састава. Сваки догађај препричава се речима очевидаца или савременика, преноси крајњем приповедачу путем ланца посредних извештача од којих сваки предаје оригинални извештај следећем у низу. Често се иоти догађај износи у два или више различитих облика, јер је отигао преко различитих ланаца извештача. Такође, често се догађа да један важан детаљ буде испричан на неколико начина, на основу разних казивања која су до крајњег приповедача стигла путем разних предања... Још увек важи принцип да оно што је једном добро испричано не треба препричавати другим речима. Писац се, према томе, што је могуће више држи изворних речи, тако онај ко чак и знатно касније пише често понавља исте речи које је употребио и први приповедач..."

Овако два класична ауторитета у тој области, Х. А. Р. Гиб и М. Ј. де Гоеје, у заједничком чланку о арапској историографији, у ранијим издањима *Encyclopaedia Britanica* 200

i d e a * о б ј а ш њ а в а ј у ш л и к о и м м у к е з а д а ј е т р а г а љ е з а о р и -

п ш а л н и м и з в о р о м (ч е с г о и з г у б љ е н и м) к р о з у з а с т о п н е

в е р з н ј е к а с н и ј п х и с г о р и ч а р а , к о м и и л а т о р а и н т а г и ј а т о р а .

В е о м а ј е ч е с г о н е м о г у ћ е о д р е д и т и д а т у м н е к о г д о г а ђ а ј а

и л и © п и с а т и с т а њ е у о д р е ђ е н о ј з е м љ и : т а н е о д р е ђ е н о с т у

д а т и р а к у м д а к е о е и р о т е з а т и н а ц е о в е к а к о у п а с у с и м а

у ж о ј и м а ј е а у т о р о в о к а з и в а њ е у с а д а ш њ е м в р е м е н у н е м а

ј а с н е н а з н а к е о т о м е д а л и ј е ц и т и р а н н е ж и и з в о р и з д а -

л е ж е ш р ш ш в д с г а . Д о д а ј м о о в о м е т е ш к о ћ е у и д е н г
и ф и к о -

т њ у о с о б а , л ш е м е к а и м е с т а у с л е д з а б у н е о к о
н а ч и н а п и -

с а н а и х и р о в а п р е п и с и в а ч а , п а к а о р е з у л т а т д £ Л и ј
а м о

с л а г а л и н у в о ј о ј н е д о с т а ј е п о л а с а с т г а в н и х д е л о в а , а и
о н и

в о ј и с у т у , х а о д а с у у б а ч е н и и з н е к е д р у г е , п а о е р а з
а з -

н а ј у с а ш Ј н а ј р у б з љ е ц р т е с ж и к е .

Г ш ш н и а р а ш с ш и и з в е ш т а ј и о Х а з а р и ј и , н а ј ч е ш ћ е н
а -

в о ђ е н и н а ш и в д с т р а н и п а м а , ш о т и ч у о д И б н Ф а д л
а н а , а л -

И с т а х р и ј а , И б н Х а в к а л н и а ш - М а с у д и ј а А л и с
а м о с е н е -

ж в л и ц и н а ж ж & н а з в ж т и „ о с н о в ж и м " и з в о р и м а
- ш о п у т

И б н Ф а а д а а н а , к о ј и г о в о р и и а © с н о в у н е л о с р е д н о г и с к
у -

с г в а . И б н Х а з з к а л о в о к а з м в а њ е , в а п р и м е р , ш
к а н о о к о

9 1 7 , з а с н и в а с & г о т о в в у п о т ш у н о с г а н а И с т а х р и ј е в о
м к о -

ј е ј е п и с а н о о х о 9 3 2 , а © в о о е , о л е т , к а к о с е п р е т п о с т а в љ а ,
т е м е љ и н а и з г у б љ е н о м д е ж у г е о г р а ф а е л - Б ж л х и ј
а , к о ј и ј е

ш и с а о О Е О 9 2 1 .

О ж и в о т и м а о в и х у ч е и а ж а и о к в а л и т е т у љ и х о в
о г

о б р а з в в а и а , з е а м и в е о м а м а ж о . И б н Ф а д л а н , д и
п л о м а т а и

н р о н и ш џ љ и в и п < о с ш . т р а % н а ј в и ш и е с е и с т и ч е . И п а ж , г о х а -
т е ћ и л а ш а в д и р и ш о в е д а ч а у д е с е и ч з м в е к у , п р и м е ћ у ј е м о п о -
с т е п е н е ф а з е у р а з в о ј у м л а д е н а у к е , и с т о р н о г р
а ф н ј е . Е л -

Балхи, ирвиунизу, означавати четакласичне школе

ар апсх е г аж р аф иј е, ^ 0 !8 нагл асак ст авља на мапе, док су

ошгио и друго разредног зечаја. Истахричини в и да на -

шредак ишм ерившш! нагл исак са мапе на текст. ;(О њего -
вом животу и незнаоеништа, а оно што је оста. п
оодње -

говихсшиса, очигледно је самосинопси с једног
велноког

дела.) Са Ибн Ха1вклом (© мме знамо само да је био пу-
тујући трговац и мисл о нар) постигну т је о длу чу ју
ћна -

предцак текст није в и ие с ам о ко м ент ар м ал а (вао ко д
Башхија и, дел тм ично, ш д Истахрија) већ посгаје каз ива-
№ £■ само по себи.

20)1

Назад, са Якутом (1179-1229), два века касније,
почиње доба компилатора и енциклопедиста. О њему
знамо бар то да је рођен у Грчкој и да је као дечак, на
пијаци робова у Багдаду, продат трговцу који је према
њему био милостив и у чијој је служби био нека врста
трговачког путника. Пошто је ослобођен, постао је путу-
јући продавац књига и најзад се населио у Мосулу, где је
писао своју велику енциклопедију географије и историје.
Ово значајно дело укључује и Истахријева и Ибн Фадла-
нова казивања о Хазарима. Али, авај, Якут грешком
Истахријево приповедање приписује Ибн Фадлану. Како
се две приповести разилазе у важним питањима, то што
их приписују истом аутору узрок је разних бесмислено-
сти које Ибн Фадлана на неки начин дискредитују у
очима савремених историчара.

Али, догађаји крећу другим смером када је у древном
рукопису из Мешхеде, Персија, откривен целовит текст
Ибн Фадлановог извештаја То откриће, које је изазвало
сензацију међу оријенталистима, учинио је 1923. др Зеки

Валиди Тоган (о коме ће бити речи касније). Оно је не само потврдило аутентичност оних делова Ибн Фадлановог извештаја о Хазарима које је навео Јакут него је садржало и пасусе које је Јакут изоставио и који су, према томе, раније били непознати. Штавише, после збрке коју је Јакут начинио, Ибн Фадлан, Истахри и Ибн Хавкал признати су као независни извори који су се међусобно потврђивали.

Та иста поткрепљујућа вредност може се приписати и извештајима Ибн Русте, ал-Бекрија или Гардезија које сам ретко наводио баш због тога што су у суштини слични главним изворима.

Други, очигледно независан извор, био је ал-Масуди (умро је око 956), познат као „Арапски Херодот“. Био је неуморан путник, неутаживо радознао, али савремени арапски историчари прилично су пристрасни када је о њему реч. Тако, „Енциклопедија Ислама“ каже да су његова путовања била подстакнута „снажном жељом за знањем. Али оно је било површно. Никада није улазио у оригиналне изворе, већ се задржавао на површним испитивањима и некритично прихватао бајке и легенде...”

202

Али исто се може рећи и за друге средњовековне хришћанске или арапске историографе.

2. Византишјски извори

Међу византијским изворима, свакако је највреднији *De Administrando Imperio*, Константина VII Порфирогенета, око 950. Овај извор важан је не само због информација које садржи о самим Хазарима (а нарочито о њиховом односу са Мађарима) већ и због података о Русима и народима из северних степа.

Константин (904-59), учењак-цар, био је фасцинантна личност, па није никакво чудо што је Арнолд Тојнби признао да му је он „прирастао за срце“² - љубав која је отпочела још у његовим студентским данима. Коначан резултат било је Тојнбијево монументално дело *Константин Порфирогенет и његов свет*, објављено 1973, ка-

да су аутору биле осамдесет четири године. Као што се види из наслова, нагласак је на Константиновој личности и делу колико и на стању у свету у којем је - као и Хазари - живео.

Па ипак, иако се дивио Константину, Тојнби није предвидео да је цар био недовољно спреман за научника: „Подаци који су сакупљени у *De Administrando Imperio* потичу из разних времена и из разних извора па је као резултат настала књига у којој аутор није сврстао и средио материјал - скуп списа само површно састављених.”³ А касније: „*De Administrando Imperio* и *De Caerimoniis*, у стању у којем их је Константин завештао потомству, многим ће читаоцима изгледати као жалосна збрка.”⁴ (Сам Константин био је убеђен да је *De Caerimoniis* „техничко ремек дело” и „споменик правом образовању и раду из љубави”).⁵ Сличну критику раније су изrekli Бари” и Мекартни, покушавајући да разврстају Константинове противречне изјаве о сеобама Мађара:

„... Добро ће бити да се присетимо састава *De Administrando Imperio* - низа често понављаних бележака из најразличитијих извора које противрече једна другој, а састављене су на најгрубљи начин.”⁷

203

Али морамо водити рачуна о томе да са водом из корита не избацимо и бебу - чему су учени критичари понекад склони. Константин је уживао ретку повластицу да, као ниједан други историчар, истражује царске архиве и да из прве руке прима извештаје својих службеника и посланика који су се враћали са далеких мисија. Када се користи пажљиво, заједно са другим изворима, *De Administrando Imperio* баца драгоцену светлост на тај мрачни период.

5. Руски извори

Изузев уоменог фолклорног предања, легенди и песама (као што је „Слово о полку Игорову”), најранији извор писан на руском јесте Повест о прохујалим годинама коју су различити аутори различито називали: Прва ру -ска

хроника , Стара руска хроника , Руска хроника , Псеудо - Нестор или Књига анала . То је компилација, која је у првој половини дванаестог века настала од средњих верзија ранијих хроника које потичу с почетка једанаестог века, али обухвата и ранија предања и податке. Можда због тога, како каже Вернадски,⁸ „садржи одломке изворних података чак из периода од седмог до десетог века“, који је тако битан за историју Хазара. Главни компилатор и уредник овог дела био је вероватно учени монах Нестор (рођен 1056) из Кијевског манастира, премда се стручњаци око тога не слажу (отуд „Псеудо-Нестор“). На страну питање ауторства, јер „Повест“ је драгоцен (мада не и непогрешив) водич за период који обухвата. Нажалост, прекида се 1112, баш на почетку мистериозног нестанка Хазара.

Средњовековни хебрејски извори о Хазарији биће обрађени у Додатку Ш.

(Б) МОДЕРНА КЊИЖЕВНОСТ

Било би дрско допуњавати тумачења угледних савремених историчара цитираних на овим страницама, као што 204

су Тојнби, Бари, Вернадски, Барон, Макартни и др. који су писали о историји Хазара. Следеће примедбе односе се искључиво на оне ауторе чије је писање од изузетног значаја за ово питање и познати су само посебно заинтересованим лицима

Најистакнутији су међу њима покојни професор Паул Е. Кале и његов некадашњи ученик, Даглас Мортон Данлоп, који је у време када је ово писано, био професор историје Средњег Истока на Универзитету Колумбија. Паул Ерик Кале (1875-1965) био је један од водећих европских оријенталиста и познавалаца Старог Завета. Родио се у источној Прусској, заредио се, постао лутерантски свештеник и као пастор провео шест година у Каиру. Потом је предавао на разним немачким универзитетима, а 1923. постао је директор чувеног Семинара за оријенталистику на Универзитету у Бону, међународног

студијског центра који је привлачио оријенталисте из целог света. „Нема сумње“, писао је Кале, „да су међународни карактер овог Семинара, његово особље, његови студенти и посетиоци, били најбоља заштита против нацистичког утицаја и да су нам омогућили да несметано напредујемо у нашем раду током готово шест година нацистичког режима у Немачкој... Годинама сам био једини професор у Немачкој који је за асистента имао Јеврејина, пољског рабина.“

Није ни чудо што је, упркос беспрекорном аријевском пореклу, Кале на крају, 1938, био приморан да емигрира. Доселио се у Оксфорд где је стекао још два додатна доктората (из филозофије и теологије). 1936. године вратио се у свој драги Бон, где је и умро, 1965. године. Британски музеј у свом каталогу има двадесет седам његових наслова, међу којима су Каирска Гениза и Студије о свимцима са Мртвог мора .

Један од Калеових студената пре рата, у Бону, био је млади оријенталиста Д. М. Данлоп.

Кале је био веома заинтересован за историју Хазара. Када је белгијски историчар, професор Анри Гергуар 1937. године објавио чланак у којем испитује веродостојност „Хазарске преписке“,¹⁰ Кале га је укорио: „Указао сам Грегуару на низ тачака у којима није могао да буде у праву и имао сам прилику да о свим проблемима расправљам са њим када ме је посетио у Бону, децембра 1937. Одлучили смо да објавимо велико заједничко дело, али су политички догађаји онемогућили тај план, па сам свом бившем бонском ученику, Д. М. Данлопу, предложио да се подухвати тог посла. Он је био научник који је могао да се служи и хебрејским и арапским изворима, познавао је многе друге језике и поседовао је критичко искуство неопходно за тако тежак задатак.“¹¹ Резултат ове научничке трансакције била је Данлопова Историја јеврејских Хазара коју је 1954. објавила „Принстонска универзитетска штампа“. Осим тога што је драгоцен из-

вор о хазарској историји, ово дело пружа и нове доказе о веродостојности Преписке (види Додатак Ш) које је Кале у потпуности прихватио.¹² Узгред, професор Данлоп, рођен 1909, син је шкотског свештеника, а његови су хобији, како стоји у књизи Ко је ко - „пешачење и историја Шкотске“. Тако, двојица главних апологета хазарског јудаизма у наше доба, били су добри протестанти, свештеничког, нордијског порекла.

Други Калеов ученик, сасвим друкчијег порекла, био је Ахмед Зеки Валиди Тоган, који је открио Мешхедски рукопис о Ибн Фадлановом путовању по Хазарији. У знак признања овој занимљивој личности, најбоље је да наведем део из Калеових мемоара:¹³

„... Неколико веома истакнутих оријенталиста припадало је особљу (бонског) Семинара. Међу њима могу да поменем др Зеки Валидија, штићеника Сер Орила Штајна, Башкира који је завршио студије на Казанском универзитету и још пре Првог рата учествовао у истраживачком раду Петербуршке академије. Током рата и потом, био је активан као вођа башкирске армије (савезник болшевика) коју је умногом сам створио. Био је члан Руске Думс а извесно време и члан Већа историце, међу којима су били Лељин, Стаљин и Троцки. Касније је дошао у сукоб са бољшевинима и побегао је у Персију. Као изврстан познавалац турског језика (башкирски је језик турског порекла) 1924. године постаје саветник у Министарству за образо-

вање Муотафе Кемала у Анкари, а после тога професор турског на Истамбулском универзитету. Седам година касније, када су од њега, као и од осталих професора у Истамбулу, тражили да поучава да сва светска цивилизација потиче од Турака, повукао се и отишао у Беч да код професора Добса изучава средњовековну историју. После две године докторирао је са изврсном тезом о Ибн Фадлановом путовању Северним Бугарима, Турцима и Хазарима, чији је арапски текст открио у једном рукопису у Мешхеди. Касније сам његову књигу објавио у *Abhandlun-*

gen flr die Kunde des Morgenlandes. Из Беча сам га довео у Бон за предавача, а касније ванредног професора. Он је био прави научник, човек широког образовања, увек спреман да учи, а сарадња са њим била је веома плодна. Године 1938. вратио се у Турску и поново постао професор турског на Истамбулском универзитету."

Још једна, али на други начин, импресивна личност, био је Хуго Фраихер фон Кучера (1847-1910), један од раних заговорника теорије о хазарском пореклу Источних Јевреја. Као сину државног службеника на високом положају, била му је намењена дипломатска каријера и студирао је на Оријенталној академији у Бечу, где је постао стручњак за турски, арапски, персијски и друге источне језике. Пошто је био аташе у аустроугарској амбасади у Цариграду, 1882. постао је у Сарајеву намесник за покрајину Босну и Херцеговину коју је недавно окупирао Аустроугарска. Његово познавање оријенталног начина живота учинило га је веома популарним међу муслиманима у Босни и допринело је (релативном) смиривању ситуације у овој покрајини. Додељена му је титула Фраихера (барона), као и многе друге почести.

Пошто се 1909. пензионисао, посветио је своје време хобију који га је привлачио целог живота - проучавању веза између европских Јевреја и Хазара. Још као младић уочио је разлику између сефардских и ашкенаских Јевреја у Турској и на Балкану. Његово изучавање древних извора историје Хазара све га је дубље уверавало да они пружају бар делимичан одговор на то питање. Био је историчар аматер (квази професионални лингвиста), али његово је образовање било знатно. Тешко се може наћи

207
иједан арапски извор, познат пре 1910, који није ушао у његову књигу. Нажалост, умро је пре него што је успео да за њу начини библиографију и упутства. *Die Chasaren-Historische Studie* објављена је постхумно, 1910. Премда је убрзо уследило и њено друго издање, историчари је ретко помињу.

Абрахам Н. Полиак рођен је 1910. у Кијеву. У Палестину је дошао са породицом, 1923. Држао је Катедру за средњовековну јеврејску историју на универзитету у Тел Авиву и аутор је бројних књига на хебрејском, међу којима су: Историја Арапа, Феудализам у Египту 1250-1900, Геополитика Израела и Средњег Истока и др. Његов есеј „Преобраћење Хазара у јудаизам“ појавио се 1941. у хебрејском часопису Цион и изазвао живу полемику, а његова књига Хазарија још већу. Објављена је 1944. у Тел Авиву (на хебрејском) и примљена је - можда разумљиво, са непријатељством, као покушај да се минира неповредива традиција по којој савремени Јевреји потичу од „библијског племена“.

Матиас Мизес, међутим, чије сам ставове о пореклу Источног Јеврејства и јидиша већ цитирао, веома је цењен. Рођен 1885. у Галицији, студирао је лингвистику и постао пионир филологије јидиша (мада је углавном писао на немачком, пољском и хебрејском). Био је истакнута личност на Првој конференцији о јидишу у Черновицу 1908, а његове две књиге, *Die Entstehungsurasche der jiddischen Dialekte* (1915) и *Die Yiddische Sprache* (1924), сматрају класиком у тој области. Мизес је своје последње године провео у Кракову, депортован је 1944. за Аушвиц и умро је на путу.

208

Додатак III

„ХАЗАРСКА ПРЕПИСКА“

Писма која су разменили шпански државник Хаздаи Ибн Шапрута и цар Јосиф из Хазарије дуго су фасцинирала историчаре. Истина је, како пише Данлоп, „да је важност 'Хазарске преписке' можда преувеличана. Данас је могуће реконструисати хазарску историју доста детаљно без прибегавања Хаздаијевим и Јосифовим писмима.“¹ Па ипак, читаоца може интересовати кратак приказ онога што је познато о историјату ових докумената. Хаздаијево Писмо очигледно је писано између 954. и 961, јер се верује да је посланство из Источне Европе, ко-

је он помиње (Поглавље III, 3-4), посетило Кордову 954, а калиф Абд-ал-Рахман, којег наводи као свог суверена, владао је до 961. Писмо је, у ствари, написао Хаздаијев секретар Менахем бен-Шарук - његово се име појављује у акростиху после Хаздаијевог - како је утврдио Ландау: поредећи Писмо са осталим преживелим делима Према томе, веродостојност Хаздаијевог Писма више није спорна, а докази који се односе на Јосифов Одговор, посредни су и сложени.

Најранија позната помињања Преписке потичу из једанаестог и дванаестог века. Око 1100. Раби Јехуда бен Барзилаи из Барцелоне написао је на хебрејском књигу Књига о светковипама (*Safer ha-Ittim*) која садржи дуго позивање, укључујући и директне наводе, на Јосифов Одговор Хаздаију. Ево како пасус из Барзилаијеве књнге почиње:

209

„Међу неким другим рукописима пидели смо копију писма које је цар Јооиф, син Аароиов, хазарски свештеник, писао Р. Хаздаију бар Исааку.' Нс знамо да ли је писмо аутентично или не, ни да ли је тачно да су Хазари, који су Турци, постали обраћеници. Нијс утврђено да ли јс све што је написано у писму стварно и истинито или не.

Можда у њему има неистина, .можда су их људи додали или је преписивач можда начинио неку грешку...

Разлог који нас наводи да у овој нашој књизи пишемо о стварима које су можда претеране, тај је што смо у писму цара Јосифа, упућеном Р. Хаздаију, нашли да се Р. Хаздаи распитује о томе из које фамилије потиче, о положају цара, како су се његови очеви сакупили под крила Присутности (тј. преобратили у јудаизам) и колики су његова царевина и поседи. Одговорио му је на свако питање, описујући све појединости у писму."³

Барзилаи даље наводи или парафразира следеће делове Јосифовог Одговора, не остављајући тако сумњу да је Одговор постојао већ 1100. Свему је посебно убедљиву ноту дао рабинов учени скептицизам. У провинцији као

што је Барселона, у којој је живео, очигледно је о Хазарима могао да сазна мало или ништа.

Негде у време када је Раби Барзилаи писао, арапски хроничар Ибн Хавкал, чуо је такође нека говоркања о Хаздаијевој заинтересованости за Хазаре. Сачувана је за-
гонетна белешка коју је Ибн Хавкал записао на рукопису, а потиче из 479. године Хеџре, тј. из 1086. У њој стоји:

„Хаздаи ибн-Исхак" сматра да је ова велика дуга планина (Кавказ) повезана са јерменским планинама и да пролази кроз земљу Грка, пружајући се до Хазараиа и јерменских планина. Добро је познавао ове области, јер их је посетио и срео њихове владаре и водсџс људе.⁴

Мало је вероватно да је Хаздаи заиста посетио Хазарију, али памтимо да је у свом Писму понудио да то учини и да је Јосиф у свом Одговору одушевљено поздравио ту ' Хаздаијево је име на хебрејском бар Исаак бар Шапрут, Р. (за

Ра-

би) почасна је титула.

" Аралска верзија Хаздаијевог имена.

210

могућност. Можда је вредни Хавкал начуо неке приче о Преписци, па је из њих извлачио закључке, што је било уобичајено међу хроничарима тог доба.

Неких педесетак година касније (1140) Јехуда Халеви пише филозофски трактат „Хазари" (Кузри). Као што је већ речено, трактат садржи веома мало чињеница, али се његово казивање о преобраћењу Хазара у јудаизам поклапа, у грубим цртама, са оним из Јосифовог Одговора. Халеви се не позива изричито на Преписку, већ се у својој књизи бави углавном теологијом, занемарујући све историјске податке или чињенице. Вероватно је прочитао неки препис Преписке, као што је то пре њега учинио и мање образовани Барзилаи, али то није сигурно.

Међутим, то је сасвим сигурно у случају Абрахама бен Дауда (II, 8) у чијој је популарној књизи Сефер ха - Кабалах , писаној 1161, и следећи пасус:

„Наћи ћете конгрегације Израела разасуте од града Сале на крајњем делу Магхриба, чак до Тахарта, до крајњих граница Африке (Ифрикија, Тунис), у целој Африци, Египту, земљи Сабена, Арабији, Вавилону, Еламу, Пероиди, Дедану, земљи Гиргасита која се зове Јурјан, Табаристану, чак до Дајлама и реке Итил где живе Хазари који су се преобратили. Њихов цар Јосиф послао је писмо Р. Хаздаију, Принцу бар Исааку бен-Шапругу, и обавестио га да он и сви његови људи следе рабинску веру. У Толеду смо видели неке њихове потомке, ученике мудрих и они су нам рекли да и остали следе рабинску веру.“⁵

Прва штампана верзија „Хазарске преписке“ садржана у једном хебрејском памфлету, Кол Мебасер, „Глас доносиоца добрих вести“.* Објавио га је у Цариграду, око 1577, Исаак Абрахам Акриш. У свом предговору Акриш приповеда како је током путовања по Египту, петнаест година раније, начуо говоркања о независној јеврејској царевини (говоркања су се вероватно односила на Фа- ' Две копије овог памфлета, из два различита издања, сачуване су у

Бодлејанској библиотеци.

211

лаше из Абисиније) и да је касније добио „писмо које је послато хазарском цару, као и царев одговор“. Онда је одлучио да ту преписку објави, како би својим ближњим Јеврејима подигао морал. Нејасно је да ли је он мислио да Хазарија још постоји. У сваком случају, предговор прати текст оба писма, без даљих коментара.

Али, Преписка није остала заборављена у Акришовом скромном, малом памфлету. Неких шездесет година пошто је објављена, једну је њену копију, Јоханесу Баксторфу Млађем, калвинистичком учењаку широког образовања, послао неки његов пријатељ. Баксторф је био изврстан хебраиста који је објавио велики број студија посвећених тумачењу Библије и рабинској књижевности. Када је прочитао Акришов памфлет, био је у почетку сумњичав у погледу веродостојности преписке баш као и Раби Барзи-

лаи, пет стотина година пре њега. Али 1661. године Баксторф је коначно објавио текст оба писма, на хебрејском и у преводу на латински, као допуну књиге Јехуде Халевија о Хазарима. Била је то можда разумљива, али не и најсрећнија идеја, јер укључивање Халевије легендарне приче у исту књигу, тешко је историчаре могло да наведе да Преписку схвате озбиљно. Тек у дванаестом веку, када су из независних извора сазнали више о Хазарима, изменили су свој став.

Једина рукописна верзија која садржи и Хаздаијево Писмо и Јосифов Одговор, налази се у библиотеци Христове цркве у Оксфорду. Према Данлопу и руском експерту Коковцову,⁶ тај рукопис „показује упадљиву сличност са штампаним текстом“ и „послужио је, директно или индиректно, као извор за штампани текст“.⁷ Вероватно потиче из шеснаестог века и верује се да је бмо у поседу декана Христове цркве, Џона Фела (којег је Томас Браун овековечио својим „Не волим те, др Фел...“).

Други рукопис који садржи Јосифов Одговор, али не и Хаздаијево Писмо, сачуван је у Лењинградској народној библиотеци. Знатно је дужи од Акришовог штампа-
212

ног текста и рукописа из Христове цркве. Због тога је опште познат као „Дуга верзија“, за разлику од Акришове, и верзије из Христове цркве која је скраћена и назива се „Кратка верзија“. „Дуга верзија“ је, такође, и знатно старија. Вероватно потиче из тринаестог века, а „Кратка верзија“ из шеснаестог. Совјетски историчар Рибакoв⁸ убедљиво је указивао на то да су „Дугу верзију“ или чак старији текст, уредили и сажели средњовековни шпански преписивачи, како би створили „Кратку верзију“ Јосифовог Одговора.

Овде наилазимо на лажне путоказе на старом трагу. „Дуга верзија“ је део такозване „Фирковићеве колекције“, збирке хебрејских рукописа и епитафа у Лењинградској народној библиотеци. Вероватно потиче из Каирске Генизе, као и највећи број рукописа у тој колекцији. Абра-

хам Фирковић био је веома занимљив научник из деветнаестог века и заслужује да му се посвети цео један Додатак. Био је велики ауторитет у тој области, али је, такође, био и караитски фанатик који је царистичкој влади желео да покаже да се Караити разликују од ортодоксних Јевреја, и да хришћани не би требало да буду против њих. Са овим циљем на уму, он је кривотворио неке од својих аутентичних старих рукописа и епитафа, уметнувши или додавши неколико речи да им да караитски тон. Пошто је „Дуга верзија“, прошла кроз Фирковићеве руке, примљена је са извесним неповерењем када ју је, у хрпи осталих рукописа из те збирке, после његове смрти, пронашао руски историчар Харкави. Харкави није гајио никакве илузије у погледу Фирковићеве поузданости, јер је он сам Фирковића оптужио због уметања лажних текстова.⁹ Ипак, Харкави није сумњао у древност тог рукописа. Објавио га је у оригиналу, на хебрејском, 1879. године и, такође, у руском и немачком преводу¹⁰ прихватајући га као рану верзију Јосифовог писма из којег је изведена „Кратка верзија“. Харкавијев колега (и супарник) Чволсон сагласио се с тим да је цео докуменат писан истим рукописом, и да му ништа није додато.¹¹ И најзад, 1932. године, Руска академија објавила је меродавну књигу Пола Коковцова Хебрејско -хазарска преписка у десетом веку у којој су били факсимили и „Дуге верзи-

је“ Одговора из Лењинградске библиотеке и „Кратка верзија“ из Христове цркве и из Акришовог памфлета. После критичке анализе трију текстова, дошао је до закључка да су и „Дуга верзија“ и „Кратка верзија“ засноване на истом оригиналном тексту који је углавном, мада не свуда, верније сачуван у „Дугој верзији“.

Коковцовљев критички преглед и нарочито, објављивање факсимила рукописа, практично су измирили несугласице које су се, у сваком случају, односиле само на „Дугу верзију“, али не и на Хаздаијево Писмо и „Кратку верзију“ Одговора.

Па ипак, глас неслагања зачуо се с неочекиване стране. Године 1941. Полиак је изнео теорију по којој Хазарска преписка није баш фалсификат, већ измишљено дело, написано у десетом веку с циљем да прошири обавештења о јеврејској царевини и да је пропагира.¹³ (Није могла настати после једанаестог века, јер је, као што смо видели, Раби Барзилаи читао преписку негде око 1100, а Ибн Дауд је наводио 1161.) Али ову, на први поглед, убедљиву теорију успешно су оспорили Ландау и Данлоп. Ландау је могао да докаже да је Хаздаијево Писмо заиста написао његов секретар Менахем бен-Шарук. И Данлоп је истакао да је у свом Писму Хаздаи поставио изванредан број питања о Хазарији на која Јосиф није одговорио - што сигурно није начин на који се пише информациони памфлет:

„Јосиф не пружа одговор на питања о процесии до његовог храма и да ли се раг обуставља на Шабат... Видан је несклад између питања постављених у Писму и садржаја Одговора Ово би вероватно требало сматрати показатељем да ови документи нису нека књижевна измишљотина.“¹⁴ У наставку Данлоп умесно пита:

„Због чега је у Хаздаијевом Писму, које је знатно дуже од Јосифовог Одговора, с тако мало података о Хазарима 214

ако је његова, као и сврха Одговора, како Полиак претпоставља, у томе да пружи популарни приказ Хазарије? Ако је Писмо само увод у обавештења о Хазарима која су у Одговору, заиста је веома чудно - пуно је података о Шпанији и Омајадима који немају никакве везе са Хазаријом.“¹⁵

Данлоп потом, овај аргумент поткрепљује лингвистичком анализом која коначно доказује да су Писмо и Одговор писале различите особе. Доказ се односи на једно од уочљивих обележја хебрејске граматике, тј. на коришћење такозваног „конверзивног вав“ којим се дефинише време. Нећу ни покушати да објасним ову замршену граматичку зачкољицу¹⁶ и, уместо тога, само ћу

навести Данлопов преглед различитих метода којима се у Писму и у „Дугој верзији“ означава прошла радња¹⁶
Конверзивно вав

Просто вав

са имперфектом

са перфектом

Хаздаијево Писмо

48

14

Одговор („Дуга верзија“)

1

95

У „Краткој верзији“ Одговора први метод (Хаздаијев)

коришћен је тридесет седам, а други педесет пута. Али

„Кратка верзија“ користи први метод највише у пасусима где се начин изражавања разликује од „Дуге верзије“.

Данлоп наводи на помисао да је то условљено тиме што

су каснији шпански приређивачи парафразирали „Дугу

верзију“. Такође, указује на то да у Хаздаијевом Писму,

писаном у маварској Шпанији, има много арабизама (на

пр. ал-Хазар за Хазаре), док их у Одговору нема уопште.

Најзад, у вези са општим садржајем Преписке, каже:

„... Чини се да нема пресудних доказа против стварног садржаја Јосифовог Одговора у његовом изворном облику,

тј. 'Дугој верзији'. Разлика у стилу говори у прилог ау-

тентичности. То би се и могло очекивати у документима

проистеклим из веома удаљених делова јеврсјског света, у

' Заинтересовани читалац може да погледа књигу Ј. Вајнгрина

Прак -

шична грамаШика класичног хебрејског , II издање (Оксфорд, 1959).

215

ко јима ни култ ур ни ниво ни на ко ји нач ин није био

исти. Можда је овде згодно забележити утисак да је језик

Одговора мање извештачен и наивнији од оног у Пи-

сму."¹⁷

Да резимирамо. Тешко је разумети због чега су исто-

ричари у прошлости толико одбијали да верују да је хазарски каган био у стању да издиктира једно писмо, мада је познато да се дописивао са византијским царем (сетимо се печата од три солида) или да су побожни Јевреји у Шпанији и Египту још од библијских времена марљиво преписивали и чували поруку јединог јеврејског цара
216

Додатак IV

НЕКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ - ИЗРАЕЛ И ДИЈАСПОРА

Иако се ова књига бави историјом прошлих збивања, неизбежно садржи извесне импликације за садашњост и будућност.

На првом месту, свестан сам опасности да се може злонамерно тумачити као порицање права израелске државе на постојање. Али то се право не заснива на хипотетичком пореклу јеврејског народа, нити на митолошком савезу Аврама са Богом. Заснива се на међународном праву, тј. на одлуци Уједињених нација из 1947. да Палестину, некада турску покрајину а потом територију под британском управом, подели на арапску и јеврејску државу. Било које да је расно порекло израелских грађана и било какве илузије да они о њему гаје, њихова држава постоји *de jure* и *de facto* и не може бити уништена, изузев геноцидом. Не улазећи у спорна питања и држећи се историјских чињеница, могло би се рећи да је подела Палестине резултат вековне мирне имиграције и пионирског напора Јевреја, што је обезбедило етичко оправдање за легално постојање њихове државе. Небитно је да ли хромозоми њеног народа садрже гене хазарског или семитског, римског или шпанског порекла и то не може да угрози право Израела на постојање, нити моралну обавезу било које цивилизоване особе, нејевреја или Јевреја, да то право брани. Чак и порекло родитеља или дедова оних који су рођени у Израелу пада у заборав у узаврелом котлу у ком се стапају разне расе. Проблем прилива Хазара од пре хиљаду година. колико

год фасцинантан, небитан је за модернн Израел.
Јевреји који га настањују, без обзира на њихово разнолико порекло, поседују све оно што чини једну наци-
217

ју: властиту земљу, заједнички језик, владу, војску... Јевреји из дијаспоре немају ниједан од ових елемената нације. Оно што их као посебну категорију издваја од нејевреја међу којима живе, јесте вера за коју се изјашњавају, било да је упражњавају или не. У томе је основна разлика између Израелаца и Јевреја из дијаспоре. Први су стекли национални идентитет, а други су означени као Јевреји само по својој вери - ни по националности ни по раси.

Ово, међутим, ствара трагичан парадокс, јер јеврејска вера, за разлику од хиршћанства, будизма или ислама, подразумева припадност историјском народу, изабраној раси. Све јеврејске светковине славе се у знак сећања на догађаје из националне историје: егзодус из Египта, Макабејску побуну, смрт тиранина Хамана, уништење храма. Стари завет је, у основи и пре свега, приказ историје једног народа. Свету је пружио монотеизам, па ипак, његов је *credo* пре племенски него универзални. Свака молитва и ритуални обичај проповедају припадност древној раси - што Јеврејина аутоматски одваја од расне и историјске прошлости народа са којим живи. Јеврејска вера, како то показују две хиљаде година трагичне историје, сама по себи, национално и социјално одељује. Одваја Јеврејина и позива га на одвајање. Аутоматски ствара физичка и културна гета. Претворила је Јевреје из дијаспоре у псеудо -наџ /ју без иједног обележја и повластице националности коју је лабаво повезивао систем традиционалног веровања, заснован на расним и историјским премисама за које се испоставило да су варљиве. Ортодоксни Јевреји су мањина која ишчезава. Њихово је упориште била Источна Европа где ја нацистичка махнитост достигла свој врхунац и готово потпуно их збрисала са лица земље. Они малобројни који су преживели

нису више имали много утицаја у западном свету, а већина ортодоксних заједница из Северне Африке, Јемена, Сирије и Ирака, иселила се у Израел. Тако, ортодоксни јудаизам у дијаспори изумире, а већина просвећених или агностичких Јевреја овековечава овај парадокс држећи се лојално свог псеудо-националног статуса у убеђењу да им је дужност да очувају јеврејску традицију.

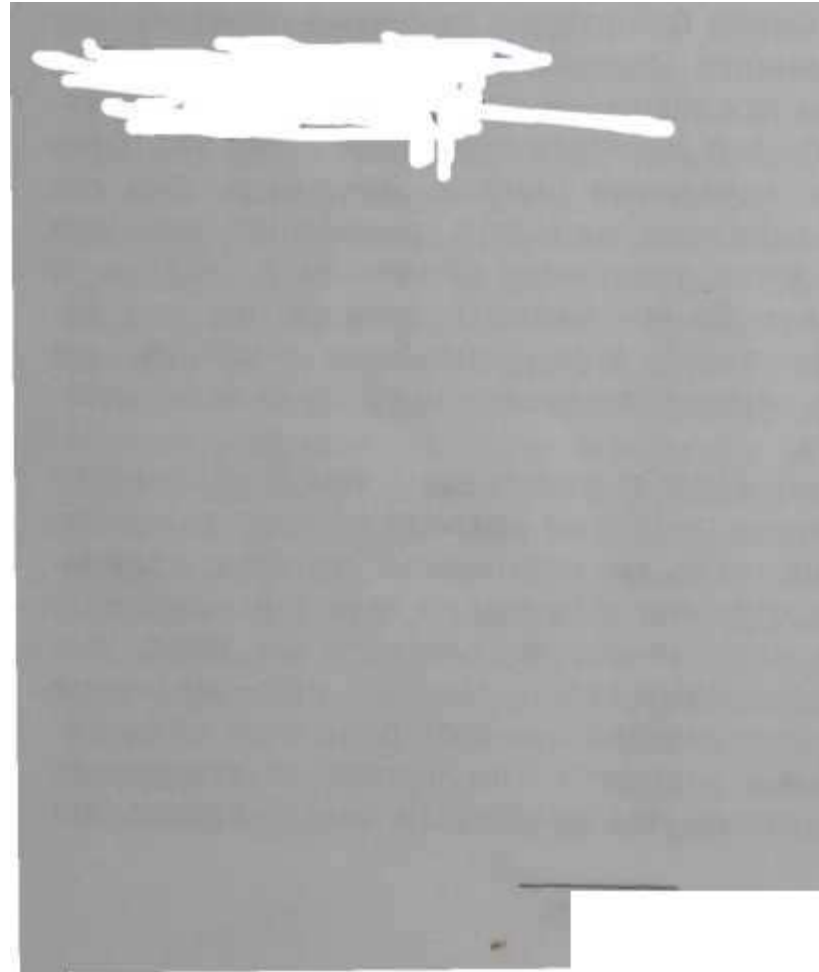
218
Међутим, није лако дефинисати шта израз „јеврејска традиција“ означава у очима ове, просвећене већине која одбацује ортодоксну доктрину изабране расе. Сама та доктрина, универзалне поруке Старог завета, устоличење једног и невидљивог Бога, десет заповести, дух хебрејских пророка, пословице и псалми, ушли су у главну струју јудео-хришћанске традиције и постали су заједнички посед и Јевреја и нејевреја.

После уништења Јерусалима, Јевреји више нису имали сопствену световну културу и језик. Хебрејски је као говорни језик уступио место арамејском још пре хришћанске ере. Јеврејски учењаци и песници у Шпанији писали су на арапском, други, каснији, на немачком, пољском, руском, енглеском и француском. Неке јеврејске заједнице развиле су властите дијалекте као што су јидиш и ладино, али ниједан није дао дела која би се могла поредити са импресивним јеврејским доприносом немачкој, аустроугарској и америчкој књижевности.

Главна, специфично јеврејска литерарна активност у дијаспори, била је теолошке природе. Ипак, Талмуд, Кабала и дебели томови библијских тумачења практично су непознати савременој јеврејској публици, премда су, да поновимо, током последња два миленијума, једини остаци једне специфично јеврејске традиције - ако тај израз уопште има неко конкретно значење. Другим речима, све што потиче из дијаспоре или није специфично јеврејско или није део живе традиције. Филозофска, научна и уметничка достигнућа појединих Јевреја састоје се у доприносу култури нација које су им биле домаћини - п

не представљају заједничко културно наслеђе нпти независну традицију.

Да резимирамо. Јевреји наших дана немају заједничку културну традицију, већ само извесне обичаје и моделе понашања, проистекле из социјалног наслеђа, трауматичног искуства стеченог у гету и из вере коју већина не практикује или у њу не верује, али што им, ипак, даје један псеудо-национални статус. Очито - што сам раније образложио,¹ дугорочно решење овог парадокса може бити само исељавање у Израел или постепено стапање[^] са нацијама домаћинима. Пре холокауста, овај је процес био

у пуном јеку, а 1975. године часопис *Time* је објавио² да амерички Јевреји „све чешће ступају у брак са особама ван своје вере; трећина свих бракова су мешовити“. Ипак, замирући утицај расне и историјске поруке ју-

даизма, премда заснован на илузији, буди се и моћан је емотивни подстицај када позива на племенску лојалност. Управо у том контексту улога коју је тринаесто племе одиграло у историји праотаца постаје битна за Јевреје у дијаспори. Па ипак, како је већ речено, небитна је за савремени Израел који је стекао прави национални идентитет. Можда је симболично то што је Абрахам Полиак, професор историје на Универзитету у Тел Авиву и, без сумње, израелски патриота, дао највећи допринос нашем познавању хазарског порекла Јевреја, слабећи на тај начин легенду о изабраној раси. Такође, можда је значајно и то што рођени Израелац, „Сабра“, представља - физички и ментално - потпуну супротност „типичном Јеврејину“, одраслом у гету.

220

АУТОРИ

ПОГЛАВЉЕ I

1. Constantine, Porphyrogenitus, De Caeromoniis I, стр. 690
2. Bury, J. B. (1912), стр. 402
3. Dunlop, D. M. (1954), стр. Ix-x
4. Bartha, A. (1968), стр. 35
5. Poliak, A. N. (1951)
6. Cassel, P. (1876)
7. Bartha, стр. 24
8. Bartha, стр. 24 и белешке
9. Bartha, стр. 24, б. 147-9
10. Istorija Khazar, 1962
11. Ibn-Said al-Maghribi, цитирао Dunlop, стр. 11
12. Schultze (1905), стр. 23
13. Marquart, стр. 44, б. 4
14. Цитирао Dunlop (1954), стр. 96
15. Ibn-al-Balkhri, „Fars Namah“
16. Gibbon, TOM V, стр. 87-8
17. Moses of Kalankatuk, цитирао Dunlop, стр. 29
18. Artamonov, M. I. (1926)
19. Obolensky, D. (1971), стр. 172

20. Gibbon, стр. 79
 21. Gibbon, стр. 180
 22. Gibbon, стр. 182
 23. Op. cit., стр. 176
 24. Zeki Validi, Exk. 36a
 25. Ibid, стр. 50
 26. Ibid., стр. 61
 27. Istakhri
 28. Al-Masudi
221
 29. Ibn Hawkal, такође Istakhri (код којег је само 4.000 вртова)
 30. Muquaddasi, стр. 355, цитирао Baron III, стр. 197
 31. Tbynbee, A. (1973), стр. 549
 32. Zeki Validi, стр. 120
 33. Цитирао Bartha, стр. 184
 34. Bartha, стр. 139
 35. Цитирао Dunlop (1954), стр. 231
 36. Bartha, стр. 143-5
 37. Laszlb, G. (1974), стр. 66f
 - 37a. Цитирао Dunlop (1954), стр. 206
 38. Hudud el Alam, bt. 50
 39. Op. cit., стр. 405
 40. St. Julien, *Documents sur les Tou Kioue*, цитирао Zeki Validi стр. 269
 41. Cassel, op. cit., стр. 52
 42. Ibn Hawkal, стр. 189-90
 43. Op. cit., стр. 405
- ПОГЛАВЉЕ II
1. Bury, op. cit., стр. 401
 2. Ibid., стр. 406
 3. Sharf, A. (1971), стр. 61
 - 3a. Цитирао Dunlop (1954), стр. 89
 4. Ibid., стр. 84
 5. Цитирао Sharf, стр. 88
 6. *The Vision of Daniel*, хроника дата у виду једног древног пророчанства, цитирао Sharf, стр. 201

7. Цитирао Poliak, 4/3, Dunlop, стр. 119
8. Poliak (4/3) цитирао Cvolson, D. A. (1865)
9. Poliak, 4/3, Baron III, стр. 210 i 6. 47
10. Poliak, loc. cit.
11. Цитирао Marquart (1903), стр. 6
12. Цитирао Dunlop (1954), стр. 90
13. Bury, op. cit., стр. 408
14. Sharf, стр. IOOn
15. Bury, стр. 406n
16. Dunlop (1954), стр. 227

222

17. Baron, S. W. (1957), том III, стр. 201f
18. Dunlop, стр. 220
19. Baron, ТОМ. III, стр. 203

ПОГЛАВЉЕ П1

1. У свом чланку „Khazars" у *Enc. Brit*, 1973
2. Op. cit, стр. 177
3. Bar Hebraeus и al-Manbijī цитирао Dunlop, стр. 181
4. Marquart (стр. 5, 416), Dunlop (стр. 42п) и Bury (стр. 408) - износе податке који се мало разликују
5. Bartha, стр. 27f
6. Op. cit., стр. 547
7. Op. cit., n. 446n
8. Tbynbee, стр. 446, Bury, стр. 422п
9. Gardezi (circa 1050), парафразира ранији извештај Ibn Ruste (circa 905) који је цитирао Macartney, C. A. (1930), стр. 213
10. *The Penguin Atlas of Mediaeval History*, 1961, стр. 58
11. Tbynbee, стр. 446
12. Zeki Validi, стр. 85f
13. Ibn Rusta, цитирао Macartney, стр. 214
14. Loc. cit.
15. Ibn Rusta, цитирао Macartney, стр. 215
16. Ibid., стр. 214-15
17. Op. cit., стр. i
18. Ibid., стр. v
19. Tbynbee, стр. 419, Macartney, стр. 176

20. Tbynbee, стр. 418
 21. Ibid., стр. 454
 22. Loc. cit.
 23. *De Administrando*, поглавље 39-40
 24. Tbynbee, стр. 426
 25. Op. cit., стр. 426
 26. Op. cit., стр. 427
 27. Macartney, стр. 127ff
 28. Baron, TOM III, стр. 211f, 332
 29. Bartha, стр. 99, 113
 30. Цитирао Dunlop (1954), стр. 105
223
 31. Cf. Bury, стр. 424
 32. Macartney, Guillemain
 33. Цитирао Macartney, стр. 71
 34. Loc. cit
 35. The Annals of Admont, цитирао Macartney, стр. 76
 36. *De Administrando*, поглавље 40
 37. Macartney, стр. 123
 38. Ibid., стр. 122
 39. Ibid., стр. 123
 40. Цитирао Dunlop (1954), стр. 262
 41. Bury, стр. 419f
 42. Op. cit., стр. 448
 43. Ibid., стр. 447
 44. Op. cit., стр. 422
 45. Тоунбее, стр. 448
 46. *Russian Chronicle*, стр. 65
 47. Тоунбее, стр. 504
 48. Loc. cit.
 49. *Russian Chronicle*, стр. 82
 50. Ibid, стр. 83
 51. Ibid., стр. 72
 52. Ibid., стр. 84
 53. Bury, стр. 418
- ПОГЛАВЉЕ IV
1. *Russian Chronicle*, стр. 84

2. Dunlop (1954), стр. 238
- 2а. Цитирао Dunlop (1954), стр. 210 2b.
Цитирао Dunlop (1954) стр. 211-12
3. Цитирао Zeki Validi
4. *Russian Chronicle*, стр. 84
- 4а. Ibid., стр. 84
5. Ibid., стр. 90
6. Тоунбее, op. cit., стр. 451
7. *Russian Chronicle*, стр. 94
8. Ibid, стр. 97
9. Ibid, стр. 97
10. Ibid, стр. 98
224
11. Ibid., стр. III
12. Ibid., стр. 112
13. Vernadsky, G. (1948), стр. 29, 33
14. *De Administrando*, поглавља 10-12
15. Тбунбее, стр. 508
16. Вургу, op. cit., стр. 414
17. Op. cit., стр. 250
18. Цитирао Dunlop (1954), стр. 245
19. Zeki Validi, стр. 206
20. Ahmad 1\isi (дванаести век), цитирао Zeki Validi,
стр. 205
21. Dunlop (1954), стр. 249
22. Baron, ТОМ IV, стр. 174
23. Цитирао Dunlop (1954), стр. 251
24. *Kievo Pechershii Peterik*, цитирао Baron, ТОМ IV, стр.
192
25. Цитирао Dunlop (1954), стр. 260
26. Цитирао Zeki Validi, стр. 143
27. Ibid., стр. XXVII
28. Dunlop (1954), стр. 261
29. Vernadsky, стр. 44
30. Poliak, поглавље VII
31. Loc. cit.
32. Baron, ТОМ III, стр. 204

33. Baron, loc. cit.

ПОГЛАВЉЕ V

1. Baron, TOM III, стр. 206

2. Ibid., стр. 212

3. *Anonimi Gesta Hungarorum*, цитирао Macartney, стр. 188f

4. *The Universal Jewish Encyclopaedia*, чланак Тека

5. Dunlop (1954), стр. 262

6. Poliak, поглавље IX

7. Baron, TOM III, стр. 206

8. Poliak, поглавље IX

9. Poliak, поглавље VII, Baron, TOM III, стр. 218 и белешка

225

10. Brutzkus. *Jewish Enc.* чланак *Chasaren*

11. Schiper, цитирао Poliak

12. Poliak, поглавље IX

13. Baron, TOM III, стр. 217 и белешка

14. Poliak, поглавље IX

15. Ibid.

16. Ibid.

17. Цитирао Poliak, поглавље IX

18. Zajackowski, цитирао Dunlop, стр. 222

19. Veltulani, A. (1962), стр. 278

20. Poliak, op. cit. Kutschera, H. (1910)

21. Vetulani, стр. 274

22. Vetulani, стр. 276-7, Baron, TOM III, стр. 218 и белешке, Poliak, op. cit.

23. Baron, TOM III, str. 219

24. Poliak, поглавље VII

25. *Enc. Brit*, 1973, „Yiddish Literature“

26. Op. cit., поглавље III

27. Ibid.

28. Ibid.

29. Zborowski, M., и Herzog, E. (1952), стр. 41

30. Poliak, поглавље III

31. Ibid., поглавље VII

32. Ibid., поглавље III

ПОГЛАВЉЕ VI

1. Према *De gestis regum Anglorum* William-a Malmesbury-a, цитирао Baron, ТОМ IV, стр. 277

2. Baron, ТОМ IV, стр. 75-7

3. Цитирао Baron, том IV, стр. 77

4. Roth, С, (1973)

5. Roth, loc. cit.

6. Baron, ТОМ IV, стр. 271

7. Ibid., стр. 73

8. Kutschera, стр. 233

9. 14-ТО издање, VI, стр. 772, чланак *Cursades*

10. Baron, ТОМ IV, стр. 97

11. Ibid., стр. 104

226

12. Ibid., стр. 105, 292n

13. Dubnov, S. (1926), стр. 427

14. Ibid., стр. 428

15. Baron, ТОМ IV, стр. 129

16. Ibid., стр. 119

17. Ibid., стр. 116

18. Mieses, M. (1924), стр. 275

19. Ibid., стр. 274-5

20. Ibid., стр. 273

21. Kutschera, стр. 235-6, 241

ПОГЛАВЉЕ VII

1. Vetulani, loc. cit.

2. Mieses, стр. 291-2

3. *Jewish Enc*, ТОМ X, стр. 512

4. Fuhrmann (1737), цитирао Mieses, стр. 279

5. Mieses, loc. cit.

6. Smith, H., Proc. V, стр. 65f

7. Mieses, стр. 211

8. Ibid., стр. 269

9. Ibid., стр. 272

10. Ibid., стр. 272

11. Smith, op. cit., стр. 66

12. Kutschera, стр. 244
13. Kutschera, стр. 243
14. Poliak, поглавље IX
15. Цитирао Poliak, loc. cit.
16. Poliak, loc. cit.
17. Roth, loc. cit.
18. Roth, loc. cit.
19. Ibid.

ПОГЛАВЉЕ Vin

1. Poliak, op. cit., Appendix III
2. *Enc. Brit.* (1973), ТОМ XII, стр. 1054
3. Comas, J. (1958), стр. 31-2
227
4. Ripley, W. (1900), стр. 377
5. Ibid., стр. 378ff
6. Fishberg, M. (1911), стр. 37
7. Fishberg, поглавље II
8. Patai, op. cit.
9. Comas, стр. 30
10. Fishberg, стр. 63
11. Цитирао Fishberg, стр. 63
12. Patai, op. cit., стр. 1054
13. Shapiro, H. (1953), стр. 74-5
14. Fishberg, стр. 181
15. I Kings, XI, 1
16. Цитирао Fishberg, стр. 186-7
17. Fishberg, стр. 189, 6. 2
18. Comas, стр. 31
19. Tbynbee, 1947, стр. 138
20. Graetz, op. cit., том II, стр. 213
21. Ibid., ТОМ III, стр. 40-1
22. Fishberg, стр. 191
23. Renan (1883), стр. 24
24. Fishberg, стр. 79
25. Ripley, стр. 394f
26. Fishberg, стр. 83, цитирао Luschan
27. Fishberg, стр. 83

28. Ripley, стр. 395
29. Leiris, M. (1958), стр. 11 i 12
30. Fishberg, стр. 513
31. Fishberg, стр. 332ff
32. Shapiro H. (1953), стр. 80
33. tj. Kerr i Reid, цитирао Fishberg, стр. 274-5
34. Ripley, стр. 398
35. Fishberg, стр. 178
36. Loc. cit.

ДОДАТАК II

1. Tom II, стр. 195, 1955
2. Tbynbee (1973), стр. 24
3. Ibid., стр. 465
- 228
4. Ibid., стр. 602
5. Loc. cit.
6. *Byzantinische Zeitschrift* XIV, стр. 511-70
7. Macartney, op. cit., стр. 98
8. Vernadsky (1943), стр. 178
9. Kahle, P. E. (1945)
10. Gregoire, H. (1937), стр. 225-66
11. Kahle (1959), стр. 33
12. Ibid.
13. Kahle (1945), стр. 28

ДОДАТАК Ш

1. Dunlop (1954), стр. 125
2. Landau (1942)
3. Следећи Kokovtsov тест, цитирао Dunlop (1954), стр. 132
4. Цитирао Dunlop (1954), стр. 154
5. Цитирао Dunlop, стр. 127
6. Kokovtsov, P. (1932)
7. Dunlop (1954), стр. 230
8. Цитирано у Епс . *Judaica*, чланак *The Khazar Correspondence*
9. Harkavy, A. E. (1877)
10. Harkavy (1875)

11. Cvolson, D. A. (1882)
12. Kokovtsov, op. cit.
13. Poliak (1941)
14. Dunlop (1954), стр. 143
15. Ibid., стр. 137-8
16. Ibid, стр. 152
17. Ibid, стр. 153

ДОДАТАК IV

1. Koestler (1955)
 2. 10. март 1975
- 229

ОДАБРАНА БИБЛИОГРАФИЈА

Alfoldi, *La Royaute Double des litres*, II Турски конгрес историчара, (Истамбул, 1937) Allen, W. E. D., *A History of the Georgian People*, (Лондон, 1932) Летописи из Адмонта, Klebel, E., „Eine neu aufgefundenene Salzburger Geschishtsquelle, *Mitteilungen der Gesellschaft flir Salzburger Landeskunde*, 1921 Arne, T. J., „La Suede et l'Orient", Архиве студија орјента - листике, 8. том 8, Upsal, 1914 Artamonov, M. L., Историја Хазара (на руском), (Лењинград, 1962) Artamonov, M. I., Студије историје древних Хазара, (на руском), (Лењинград, 1936) Bader, O. H., Студије археолошке експедиције Кама, (на руском), (Харков, 1953) Al-Bakri, Књига о краљевствгша и пугпевима, Дефремеријев превод на француски, *J. Asiatique*, 1849 Ballas, J. A., *Beitrag zur Kenntnis der THerischen Volkssprache*, (1903) Bar Hebraeus, *Chronography*, (Оксфорд, 1932) Barker, E., *Crusades y Enc. Britanica*, 1973 Baron, S. W., *A Social and Religious History of the Jews*, томови Ш и IV, (Њујорк, 1957) Bartha, A., *A IX-X Szdzadi Magyar Tdrsadalom* (Мађарско друштво у IX и X веку), (Будимпешта, 1968) Barthold, V, види Gardezi и *Hudud al Alam* Beddoe, J., *On Physical*

Characters of the Jews, превод етничког друштва, том I, стр. 222-37, Лондон, 1861 Ven Barzilaj, Jehuda, Сефер ха -Итим (Књига о свешковина - ма), (око 1100) Ven-Daud, Ibrahim, Сефер ха -Кабала , у средњовековним јеврејским хроникама, изд. Neubauer, 1, 79 231

Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, Asher, A., превод и обрада, 2 тома, (Лондон и Берлин, 1841) Blake, R. P. и Frye, R. N., „Notes on the Risala of Ibn Fadlan", у *Byzantina Metabyzantina*, том I, део II, 1949 Brutzkus, J., „Chasaren", у Јеврејској енциклопедији , (Њујорк 1901-06) Bury, J. V., *A History of the Eastern Roman Empire*, (Лондон, 1912)

Bury, J. V., *Byzantinische Zeitschrift XW*, стр. 511-70 Buxtorf, J., Jehuda Halevi, *Liber Corsi*, (Basle, 1660) Carpini, *The Texts and Versions of John de Piano Carpini*, изд. Hakluyt, Works, Extra Series, том 13, (Удружење Hakluyt, 1903) Cassel, Paulus (Selig), *Magyarische Alterthumer*, (Берлин, 1847) Cassel, Paulus (Selig), *Der Chasarische Kdnigsbrief aus dem 10. Jahrhundert*, (Берлин, 1876) Cedrenus, Georgius, изд. Bekker, (Бон, 1839) Comas, J., *The Race Question in Moder Science*, (UNESCO, Париз, 1958) Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, обновљено друго издање Моравчиковог и Џенкинсовог текста, (Вашингтон DC, 1967) Constantine Porphyrogenitus, *De Cerimoniis*, изд. са коментаром, A. Vogt, (Париз, 1935-40) Cvolson, D. A., Осамнаест хеврејских надгробних написа са Крима (на немачком: Петроград, 1865), (на руском: Москва, 1869) Cvolson, D. A., Збирка хеврејских написа , немачко изд.,

(Петроград, 1882) Dimaski, Muhammad, *Mannuel de la Cosmographie du Moyen Age*, (Копенхаген, 1874)

Disraeli, B. *The Wondrous Tale of Alroy*, (Лондон, 1833)

Druthmar of Aquitania, Christian, *Expositio in Evangelium Mattei*, Patrologia Latina, (Париз, 1844-55)

Dubnow, S., *Weltgeschichte des jadisichen Volkes*, том IV, (Берлин, 1926)

Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, (Принстон, 1954)

232

Dunlop, D. M., „The Khazars“, у Светској историји јеврејског народа, види изд. Roth Dunlop, D. M., „Khazars“, у *Enc. Judaica*, 1971-2

Eldad ha-Dani, *Relations d'Eldad le Danite, Voyageur du IXe Siicle*, (Париз, 1838)

Fishbereg, M., *The Jews - A Study of Race and Environment*, (Лондон и Фелинг на Тајну, 1911)

Fraehn, *Khazars*, Мемоари Руске академије (1822)

Frazer, Sir James, „The Killing of the Khazar Kings“, у *Folklore*, XXVIII, 1917

Frye, R. N., види Blake, R. P. Fuhrmann, *Alt und Neuosterreich*, (Беч, 1737)

Gardezi, Бархтолдов превод на руски, Académie Impériale des Sciences, серија VIII, том I, бр. 4, (Петроград, 1897)

Gibb, H. A. R., и de Goeje, M. J., чланак „Arab Historiography“ у *Enc. Britannica*, 1955

Gibbon, E., *The History of the Decline and Fail of the Roman Empire*, том V, (друго изд., Лондон, 1901)

Goeje, de, изд. Bibliotheca Geographorum Arabicorum (Бон)

Goeje, de, види Gibb, H. A. R.

Graetz, H. H., *History of the Jews*, (Филаделфија, 1891-98)

Gregoire, H., „Le 'Glozel' Khazare“, *Byzantion*, 1937, стр. 225-66

Halevi, Jehuda, *Kitab al Khazari*, превео Hirschfeld, НОВО об-новљено изд., (Лондон, 1931), види такође Buxtorf, J. Harkavy, A. E., „Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaws (um 960), als Beitrag zur

alten Geschichte Siid-Russ-land's" у *Russische Revue*, том VI, 1875, стр. 69-97 Harkavy, A. E., *Altjudische Denkmaler aus der Krim*, Мемоари Руске академије (1876) Herzog, E., види Zborowski, M. *Hudud al Alam* („Regions of the World"), Barthold, V, изд. (Лењинград, 1930), превод и објашњење Minorsky, V, (Лондон, 1937)

Hussey, J. M, *Cambridge Mediaeval History*, том 11Ц1966) Ibn Fadlan, види Zeki Validi Tbgan, Blake R. P. и Fryc, R. N. Ibn Hawkal, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, друго изд. Kramers (1939). Види такође Ouselcy, Sir W. 233

Ibn Jakub, Ibrahim, Spuler, B., у *Jahrbbtcher far die Geschichte Osteuropas*, III, 1-10 Ibn Nadim, *Kitab al Fihrist*, (*Bibliographical Encyclopaedia*) изд. Flitigel Ibn Rusta, изд. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabico-*
rum, VII

Ibn-Said al-Maghribi, Бодлејански рукопис, цитирао Dunlop (1943), П

Istakhri, изд. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Ambicorum*, I

Jacobs, J., „On Racial Characteristics of Modern Jews", Ан - трополоиаси инстипсут , том XV, стр. 23-62, 1886 Kahle, P. E., Bonn University in pre-Nazi and Nazi Times: 1923-1939. *Experiences of a German Professor*, приватно издато у Лондону (1945) Kahle, P. E., *The Cairo Geniza*, (Оксфорд, 1959) Karpovich, M., види Vernadsky, G. Kerr, N., *Inebriety*, (Лондон, 1889)

Kniper, A. H., *People of Caucasus*, у *Enc. Britannica*, 1973

Koestler, A., „Judah at the Crossroads", у *The Trial of the Dinosaur*, (Лондон и Њујорк, 1955, изд. Danube 1970)

Kokovsov, P., Хебрејско -хазарска преписка у десетом веку (на руском), (Лењинград, 1932)

Kutschera, Hugo Freiherr von, *Die Chasaren*, (Беч, 1910)

Landau, „Садашње стање хазарског проблема" (на хебрејском), Зион, Јерусалим, 1942

Laszlo, G., *The Art of the Migration Period*, (Лондон, 1974)
 Lawrence, T E., *Seven Pillars of Wisdom*, (Лондон, изд. 1906)
 Leiris, M., „Race and Culture" (UNESCO, Париз, 1955)
 Luschan, E von, „Die anthropologische Stellung der Juden",
Correspondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, и др. ТОМ XXIII, стр. 94-102, 1891
 Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century*, (Кембриџ, 1930)
 McEvedy, G, *The Penguin Atlas of Mediaeval History*, (1961)
 Marquart, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, (Хилдешаим, 1903)
 al-Masudi, *Muruj udh-Dhahab wa Maadin ul-Jawahir* („Долине златних рудника и драгог камења"), превод на француски, том 9, (Париз, 1861-77)
 234
 Mieses, M., *Die Entstehungssache der jiddischen Dialekte*, (Берлин-Беч, 1915)
 Mieses, M., *Die Jiddische Sprache*, (Берлин-Беч, 1924)
 Minorsky, V, види *Hudud al Alam Muquadassi, Descriptio Imperii Moslemici, Bibliotheca Geographorum Arabica* III, 3 (Бон)
 Nestor и pseudo-Nestor, види Прву руску хронику
 Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth - Eastern Europe 500-1453* (Лондон, 1971)
 Ouseley, Sir W, *The Oriental Geography of Ebn Haukal*, (Лондон, 1800)
 Paskiewicz, H., *The Origin of Russia*, (Лондон, 1954)
 Patai, R., чланак „Jews" у *Enc. Britannica*, том XII, 1054, 1973
 Petachia of Ratisbon, *Sibub Ha'olam*, изд. Benisch, (Лондон, 1856)
 Photius, *Homilies*, превод на енглески са уводом и коментарима
 C. Mango-a, (Кембриџ, Мас, 1958)
 Poliak, A. A., „Хазарско преобраћење у јудаизам" (на хебрејском),
 Zion, Јерусалим, 1941
 Poliak, A. N., Хазарија - Историја једног јеврејског царства у Европи (на хебрејском), (Mossad Bialik, Тел Авив,

1951)

Повест о минулим Годинама , види Прву руску хронику
Прва руска хроника , Laurentian текст, превод и обрада
Cross, S. H. и Sherbowitz-Wetzor, C. P., (Кембриџ, Мас,
1953)

Priscus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, (Бон) Reid, G.
A., *Alcoholism*, (Лондон, 1902) Reinach, Th., „Judaei“, у
Dictionnaire des Antiquites Reinach, Th., чланак „Диаспора“ у
Јеврејској енциклопедији Renan, Ernest, *Le Judaisme comme
Race et Religion*, (Париз,
1883)

Ripley, W, *The Races of Europe*, (Лондон, 1900) Roth, D.,
изд. *The World History of the Jewish People*, том II:
The Dark Ages, (Лондон, 1966) Roth, C, „Jews“, у
Enc. Britannica, 1973 Sava, G., *Valley of the Forgotten
People*, (Лондон, 1946) Schram, Anselmus, *Flores
Chronicorum Austriae*, (1702)

235

Schultze - Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis, *Texte und
Untersuchungen fur Geschichte der altchristlichen Litera-tur*,
XIII (1905)

Shapiro, H., „The Jewish People: A Biological History“,
(UNESCO, Париз, 1953)

Sharf, A, *Byzantine Jewry - From Justinian to the Fourth Crusade*,
(Лондон, 1971)

Sinol, D., „Khazars“, у *Enc. Britannica*, 1973

Smith, H., у *Proc. Glasgow University Oriental Society*, V, стр.
65-66

al-Tabari, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*,
(Лајден, 1879-1901)

Tbgan, види Zeki Validi

Toynbee, A, *A study of History*, томове I-VI сажео D. C. So-
mervell, (Оксфорд, 1947)

Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and his World*, (Лон-
дон, Њујорк и Торонто, 1973)

Vasiliev, A. A, *The Goths in the Crimea*, (Кембриџ, Мас,
1936)

- Vernadsky, G., *Ancient Russia* - Vernadsky и Karpovich, *A History of Russia*, ТОМ I, (Њу Хевен, 1943)
- Vernadsky, G., *Kievan Russia*, из исте серије, том II, (Њу Хевен, 1948)
- Vetulani, A., „The Jews in Mediaeval Poland“, *Jewish Journal of Sociology*, децембар 1962
- Virchow, R., „Gesamtbericht... iiber die Farbe der Haut, der Haare und der Augen der Schulkinder in Deutschland“, *Archiv fur Anthropologie*, ТОМ XVI, стр. 275-475, 1886
- Weingreen, J., *A Practical Grammar for Classical Hebrew*, дру-го издање, Оксфорд, 1959
- William of Malmesbury, *De gestis regum Anglomm*
- Yakubi, *Buldan, Bibliotheca Geographorum Arabica VII*, (Бон)
- Yakut, *Mujam al-Buldan*, изд. Wiistcnfeld, (Лајпциг, 1866-70)
- Zajaczkowski, Хазарска култура и *ibeiii* иаследници (на пољском), (Бреслав, 1946)
- Zajaczkowski, „Проблем језика Хазара“, Научно удружење Бреслав, 1946
- Zborowski, M., и Herzog, E., *Life is with People The Jewish Little-Town of Eastern Europe*, (Њујорк, 1[^]52)
- 236
- Zeki Validi Tbgan, A., „Ibn Fadlans Reiseberisht“, у *Abhandlungen far die Kunde des Morgenlandes*, том 24, Nr. 3, (Лајпциг, 1939)
- Zeki Validi Tbgan, A., „Volkerschaften des Chasarenreiches im neunten Jahrhundert“, *Kordsi Scoma-Archivum*, 1940

САДРЖАЈ

Први део:

УСПОН И ПАД ХАЗАРА

I - Успон	11
П - Преобраћење	57
Ш - Опадање	79
I V - П а д	108

Други део:

ОСТАВШТИНА

V - Егзодус	135
VI - Одакле?	153

VII - Супротна мишљења	163
VIII - Раса и мит	175
ДОДАЦИ	
I - Белешка о начину писања ----	197
П-Белешка о изворима-----	200
Ш-„Хазарска преписка" -----	209
IV - Неке импликације - Израел и дијаспора	217
АУТОРИ	221
ИЗАБРАНА БИБЛИОГРАФИЈА	231

239

Артур Кестлер

ТРИНАЕСТО ПЛЕМЕ

Уредник

Миљисав Савић

Рецензенти

Милутин Станисавац

Нада Бојић

Ликовни уредник

Рашомир Димитријевић

Графички уредник

Миољуб Поповић

Лектор Сана

Прибићевић

Коректор Коректорско

одељење ПРОСВЕТЕ

Издавач

ИП ПРОСВЕТА д.д.

Београд, Чика Љубина 1

За издавача Чедомир

Мирковић, директор

Штампа

ГРАФОС, Панчево Цара Лазара

28. тел: 013/ 513-725

СЕР - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

940.2

КЕСТЛЕР АРТУР

Тринаесто племе : Хазарско царство и
његова оставштвага / Артур Ксстлер ; превела
са енглеског Бранка Алтарац. - Београд :
Просвета, 1997 (ГРАФОС : Панчево). - 139 стр.
20 см.

Превод дела: The Thirteenth Tribe - Arthur
Knestler. - Тираж 1000. - Библиографија:
стр. 231-237.

ISBN 86-07-01025-5

а) Хазари

ИД=50071820

[Start](#)

Table of Contents